

Түлөбаев А.З., Салыков Р., Исаев А.Т.,
Аскарбек Гүлназ

ЖАЙЫТТАРДЫ САРАМЖАЛДУУ ПАЙДАЛАНУУ

УДК 631.4
ББК 40.3
Ж 21

Рецензенттер:

Абдурасулов А.Х. – айыл чарба илимдеринин доктору,
профессор.

Бегалиев Ы.Т. – ветеринария илимдеринин кандидаты,
доцент.

Ж 21 Жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу.

А.З. Түлөбаев, Р. Салыков, А.Т. Исаев, Гүлназ Аскарбек: –
Б.: «Улуу Тоолор», – 2016. - 264 б.

ISBN 978-9967-470-06-4

Китеп, «Сорос-Кыргызстан» фондунун (ФСК) «Жаратылыш ресурстарын башкаруу» программасынын алкагында, «Мурас Башаты» коомдук фонду тарабынан ишке ашырылган «Жайыт ресурстарын натыйжалуу пайдалануунун салттуу жайыт технологияларын жайылтуу» долбоорунун жыйынтыгында жарык көрдү.

Китепте камтылган маалыматтар «Сорос-Кыргызстан» фондунун расмий көз караштарын чагылдырбайт.

Китеп фермер-малчыларга, Жайыт пайдалануучулардын бирикмелеринин жана Жайыт комитеттеринин адистерине, айыл чарба багытындагы жогорку окуу жайларынын жана колледждердин студенттерине сунушталат.

УДК 631.4
ББК 40,3

Ж 3702040000-16

ISBN 978-9967-470-06-4

© «Мурас Башаты»
коомдук фонду, 2016-ж.

Кыскартылган сөздөрдүн тизмеси

IFAD (МФСР)	Айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча Эл аралык фонд
USAID	АКШнын Эл аралык өнүктүрүү боюнча агенттиги
GIZ	Эл аралык кызматташтык боюнча Германия коому
АРИС	Коомчулукту өнүктүрүү жана инвестициялоо агенттиги
БДБ	Бүткүл дүйнөлүк банк
КТЧКжТЧМА	Курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча мамлекеттик агенттик
МТФ	Мамлекеттик токой фондусу
Мамкаттоо	Кыймылсыз мүлккө укуктарды каттоо боюнча мамлекеттик агенттик
ЖКТРБМ	Жамааттардын катышуусу менен табигый ресурстарды башкаруу механизмдери
ӨЭУ	Өкмөттүк эмес уюм
ЖӨБО	Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары
ЖК	Жайыт комитети
ЖПБ	Жайыт пайдалануучулар бирикмеси
ПРЖР-1	Мал чарбасын жана рынокту өнүктүрүү-1 долбоору
ПСИУ	Айыл чарба инвестициялары жана кызмат көрсөтүү
РДФ (RDF)	Айылды өнүктүрүү фонду
ФСК	«Сорос-Кыргызстан» фонду

БАШ СӨЗ

Китепти Түгөлбай Сыдыкбеков атабыздын «Жалбырак жана тамырлар жөнүндө» ой толгоосун баш сөз ордуна келтирүү менен баштоону туура таптык¹.

...Мен ар дайым тоо аралаганымда элимдин байыркысы, бүгүнкү өмүрү, келечеги көз алдымда элестейт. Улуу Тоо, Ала-Тоо обочодон караган көзгө жапайы, жылаңач, коркунучтуу, көңүлсүз болуп көрүнөт. Бирок, сен аны билиши үчүн тоо койнуна өз кишидей киргин. Аны жакшылап аралап көргүн. Обочодон бопбоз болуп көрүнгөн бул тоолор сага ак пейлин ачкан айкөл кишидей болуп, өз койнун ачып, өзүндөгү эчен сонун адам таң каларлык көрүнүштөрүн алдына тартуулайт. Сен ошондо тоо койнунун көзөлдүгүнө аябай таңданасың. Аны чын дилиңде жакшы көрүп баалайсың.

Кыргыздар дал ушул өз тоолоруна окшош. Сыртынан кара-саң, алар – жөнөкөй, жупуну, жайбаракат басат. Анткени бул эл көп кылымдар бою тоолук болуп келишти. Тоодо эмгектеништи, тоодон ырыс-кешик татышты. Ырдаган ыры, обону аска-зоолордун жаңырыгын көтөрдү. Тоонун укмуштай таза, салкын жели кишилердин дилине өттү, пейлин таза сактады. Эзелтен кишилердин жандилине айкашып, жедеп канына, сөөгүнө сиңип калган элдик асыл салт, элдик адеп-аклак калыптан-ды.

Дал ошол жөнөкөй кишилердин арасында бир бирине болгон ишеним, берилүү бекем, күчтүү. Жолдоштук, достук байланыштар бекем, күчтүү. Дал ушул карапайым кишилер арасында бирине бири менсинүү, бирин бири жогортон кароо жок. Ушул сонун сапаттар – эң жогорку маданияттуулук!

Энем боз үйдө чоңойгон, өзү ошол боз үйдүн түндүгүн тартып, казан аягын башкарган карапайым аял эле. Эч окубаган,

¹ Сыдыкбеков Түгөлбай, 1968.

бирок эң сергек, кеп-сөздү орундуу айткан, адамды баалаган түйшүкчүл адам болучу.

Күнү бүгүнкүдөй эсимде – эрте жазда балдар менен ойноп жүрүп кызгалдак терип келдим. Алардын кээси түбү менен жулунуптур. Энем колуман байчечекейлерди алды да – «Ай-ий, эң жакшына ачылыптыр. Эң жыттуу экен!» – деп мактап коюп кызгалдакты кайра берди: – Тамыры менен жулбай жүр. Тамырсыз байчечекей гүлдөбөйт. Деле гүлдү жулба, балам. Бул – жер-суунун көркү»!

Энемдин ошол бир сөзүнөн кийин мен гүл жулганды койдум. Баса, жулунган гүл соолуп калат, тамырында ал узакка гүлдөйт. Айтор, тоолук болуп дайым көк конушка конгондонбу? Не элдик салтпы? Эзелер бизге гүлдү жулдурчу эмес. Неси болсо да ал жакшы салт дээр элем. Өнгөн, өндүрүлгөн нерселер адамдын колунан кыйратыла бериши ырайымсыздык, маданиятсыздыкко.

Тоодон мага жолуккан жаш карагай башы да «тамырсыз кызгалдак гүл ачпайт», – деди. Эрте жазда тоонун, түздүн көркүн ачкан кызгалдактарды тамыры менен казып алышып, аны базарда саткан пайдакечтерге тыюу салууга болобу? Жер-суунун көзөл энчисинин тукумун үзбөй кайра аны көбөйтүү, тукумдатуу үчүн аларга адамдык чоң маданияттуулук менен мамиле кылуу азыр айтууга арзан, жетүүгө кыйын иш.

Дегу неси болсо да, бул кезде жер-суубуздун көзөл жаратылышы адамдар тарабынан маданияттуу мамилени күткөндөй.

«Бай-манаптык, феодалдык калдык менен аёосуз күрөшүү» деген ураан астында кээде элдик кай бир асыл салттарды кошо жойдук. Буга бир мисал: калың мал алуу, жаш кызды тең эмес адамга берүү – тыюу салар терс көрүнүш. Ал туура!

...Миң жылдар бою өзүн актап келген боз үйдү синтетика материалынан жасалган ыксыз, эпсиз «боз үйгө» алмаштыруунун кажаты эминде эле?

Бизде, көп учурда адамдардын ой-пикирлерин угуп, алар менен эсептешүүнүн ордуна кимдир бирөө «жаңы» деп койсо болду. Калгандарыбыз жапырт ошол «жаңыны» жакташка

милдеттүү болобуз... Чарбанын негизги тармагынын бири мал өстүрүү болгон республикаларда боз үй өз өмүрүн бүтүрбөйт. Жана ал өзүн башка бир жасалма нерсеге алмаштырууда зыян табат.

Элдик маданияттын ошол жакшы үлгүлөрү улуттук мүнөзгө сыйбас жат нерсеге өзүн алмашпай, өзүнүн улуттук сонун формасун социалисттик мазмунга кошсо экен! Элдик жаңы маданияттын гүлзарында булар байыртан – ата-бабадан келаткан асыл мурас, бүгүнкүнүн табылгасы катары жаңыча өнүккөн байчечекейлерден болсо экен!

Биз жаңыга бет бурууда жеке эле боз үйдү танбадык.

Куйруктуу, эти, майы сапаттуу кыргыз коюнун тукумун үзүп салдык?! Кыргыз коюнун тукумун үзүү жеке эле сапаттуу эт, майдан куру калуу эмес, сапаттуу сонун кийиздерди жоготуу. Түйшүктү көбөйтүү...

Кылторко костюмду, кылторко көйнөктү кийишибиз керек, ал үчүн уяң жүндүү меринос койлорун эле көбөйтөлү. Бирок, ошол асыл тукум койлорду асырап, андан уяң жүндөрдү өстүрүп алыш үчүн, алгач ошол асыл малды асыраган чабандар үчүн кам көрүү эң биринчи маселе болбосун. Күн тийсе ысып, көлөкө түшсө сууп кеткен брезент чатырда чабан эңкейип басса, не уй жүнүнөн эң сапатсыз жаралган көпшөк кийиз жабылып, артель тарабынан эч жарашыксыз жасалган уук, керегеси не көгүш, кочкул сыр менен боелгон көңүлсүз алачык боз үйдө чабан баш калкаласа, ал уяң жүндүү койлорду көңүлдөнүп асырап беле?!

Кылчык жүндөн жасалган сапаттуу кийиз жеке эле чабан тиккен боз үйгө керекпи?

Жок! Ал, оюу-шыруу, чийүү сыяктуу байыртан келаткан элдик көркөм өнөрдү сактап, аны өнүктүрүү үчүн да керек! Жаз күндөрүндө апанакай боз үйлөргө кооз шырдак төшөлүп жатса, ага башкалардан мурда ошол кылчык жүндүү кыргыз коюн жектеген зоо техник, ветврачтар, сейилге барышкан окумуштуулар ошол кооз шырдакта олтуруп дем алууну жактырар эле. Ошол кылчык жүндөн чебер жасалган ала кийиз, туш кийиз, шырдак ХХ кылымдын эң жарык айнек үйлөрүнүн төрүн-

дө көз жоосун алып, үй ээсин кубантканын көрүп жүрөбүз. Бул буюмдар тек «көркөм буюм» эмес, алар өзүнө чоң көркөмдүктү батырган маданий эстелик. Кыргызстанга башка жактан келишкен саякатчылар, туристтер шырдакты, туш кийизди элдик чеберчиликти сактаган мурас катары баалашат.

Байыркы көчмөндөр шаар курбаган, сарайлар тургузбаган. Бирок, алар көчмөн турмушта жүрүшүп эң эле баалуу элдик эстеликтерди жаратышкан. Алар – жыгачка, жибекте, кийизде, ташта, алтын, күмүштөн жасалган буюмдарга чөгөрүлүп, оюлуп кооздолуп калтырылган. Бирок, жибек, кийиз, жыгачтар сарай сыяктуу сакталбагандыктан андагы байыркы көркөм жасалга бабалар тарабынан колдон колго, чеберден чеберге өтүп, анын үлгүлөрү улам кайра жаралып бизге жетти. Эмесе, биз ошол байыркы көркөмдүктү бизге жеткизген – ала кийиз, туш кийиз, шырдак, текче, тасма, боо, көөкөр, аяк-кап жана башка ушулар сыяктуу эстеликтерди тек эскирип кеткен «үй буюмдары» катары карап, аларга кол шилтеп салышка эч акыбыз жок. Аларды элдик көркөм өнөрүнүн эзелтен сакталып келаткан сонун үлгүлөрү катары баалап, сактап өнүктүрүүгө тийишипиз!

Боз үй – жеке турак жай эмес. Көчмөн журттун маданиятын өзүндө сактаган касиеттүү сонун «храм!» Көркөм жасалгасы шаймашай татынакай өргөлөрдү, ордолорду ошол көчмөн журттун адамдары музейге келгендей атайы келип көрүшчү эмес беле. Атаа, ошондой сонун жасалган боз үй азыр биздин музейдин чоң залында тигилсе, калайык кызыгып, сүйүп көргөн сонун экспонаттарынан болор эле. «Мурунку кыргыздын турмушу ушундай болучу» деп биз тарых музейине адам тургай ит үркчүдөй болгон жаман алачык коюу менен чектелдик.

Биз элдик уздардын, чеберлердин колунан жаралган сонун жасалгалуу ак боз үйдү баба мурасы катары азыркы адамдарга көрсөтүүдөн сактанабыз. Өзүбүздү эң артта элек, жапайы элек деп айтканыбызга чоң ишке жарап жаткансып «сыймыктана» түшөбүз...

Миң жылдар бою жедеп калыптанып калган бул элдик мурас, кайра элдин өз колуна берилүүгө тийиш. Аны мурас катары карап, элдик көркөм өнөр катары өнүктүрүү үчүн мам-

лекеттик кам көрүү, элдик демилге көтөрүү күн тартибинен алынып салууга тийиш эмес!

Кыргыз коюнун тукумун таптакыр үзүп салуу жеке эле чарбадагы бир беткейлик эмес, анын салакасы ушинтип маданий турмушка тийгенин көрдүк. Эмине болбосун бир беткейликтин бир акыры зыянга чабарын турмуш далай жолу бизге далилдеп көрсөттү...

Сары өзөн Чүйдө «Тордомо», «Басыбалды», «Көкчө» деген эң ширин коондор бышчу. Шекер даамдуу ири дарбыздар бышчу. Кара топурактуу жерлерге эзелтен эң ири картөшкөлөр өнчү. Ошол көп сорттуу ширин коон, ошол ширин дарбыз, ошол ири картөшкө азыр бизде болбой калды. Коондорубуз ашкабакка окшоп кетти. Картөшкөбүз сырты таза, ичи чирик. Айрым адамдар аны жертөлөдөн көрүшөт. Андай болсо, илгерки дыйкандардын жер төлөдө картөшкө кыш бою кантип таза сакталды? Жер төлө айыптуу эмес го. Кеп – тоо топурагы жериген кай бир «жаңы» сорт же ыгы жок минералдык семирткичтерди күргүштөтө берүүдөн болбосун?...

Мен бул жерден окумуштуу зоотехниктердин, селекционерлердин баарына доо койбоймун. Бирок алардын өтө жаңычылдарына: – «Окумуштуу сыйлыгын алды, боз соолук козулабай калды» деген учкул сөздү эскертемин...

Ошентип, эзелтен калыптанып бизге жеткен – элдик көркөм өнөр түрлөрүн жаңы мазмун кийрип жаңыртыштын ордуна, улуттук кийимдердин жакшы үлгүлөрүн улантыштын ордуна... «Мезгили өткөн, эскирип калган» нерсе катарында, аларга кол шилтөө айрыкча мүнөздүү. Ошол «эскирди» делген кийимдердин бири ак кементай күн-түн жааган нөшөрдө суу өткөрчү беле? Не күркүрөгөн бороондо жел өткөрчү беле? Ал – жеңил, көркөм, жарашыктуу эмес беле! Тоодо түнөгөн малчынын, эрөөлдө жүргөн жоокердин эзелки кийими ошол ак кементай узакка чыдамкай жыртылбас болчу. Ат үстүндөгү адамдын боюна жарашкан өз кийими болчу. Азыркы малчынын колуна ошол кементайы тийсе, ал аны эч синтетикага алмашпас эле.

«Алга зымыраш ХХ кылымдын мүнөзү! Артка карап эски кишинин мүнөзү?!» – дейбиз. Кайдыгер кол шилтейбиз. Эскини танабыз не болсо болсун – «жаңы» дегенге үзүлүп түшөбүз.

Тарыхты үйрөнүү, элдик мурастарды үйрөнүү – жаңыны тез улантат. Анын мазмунун байытат, аны кеңейтет, тереңдетет. Артка кылчайып баскан жолду, андагы кымбат эстеликтерди көз алдыга келтирген сайын, адам, алды жагын даана байкайт!

Эненин эмчек сүтүн актай албаган бала селсаяк. Баба мурасын сактап, аны өнүктүрө албаган тукум да селсаяк. Биздин бабаларыбыз, бизге мурас катары элдик этиканы калтырган. Ал: «уяттуу, абийирдүү, жөн билги, кичи пейил, меймандос, боорукер, ак пейил, эмгеккор болуп өс. Өз ара да, башка элдер менен да достукту бекем сакта!» деп үйрөтчү.

Биз бабалардын ушул акылын алып, анын ушундай жарык адеп-акылагын колдонуп, улантууга милдеттүүбүз.

Улуу баяндарды, залкар күүлөрдү, элдик сонун көркөм өнөрдү тукумдан-тукумга улап бабалар бизге өткөздү. Ошол мурас болуп калган жаңы маданияттын сонун гүлзарында өзөктөш өркөндөгөндө ал көркүнө чыгат.

Ысык-Көл, Соң-Көл, Сары-Челек деген укмуш көлдөрдү, Арстан-Баба, Кара-Алма, Каба деген бул дүйнөнүн бейишиндей жаңгак токойлуу көзөл жерлер, ташкын суулуу өзөндөр, эчен кенең жайыттар, ак мөңгүлүү Улуу-Тоо, Ала-Тоо, Керме-Тоону кемеңгер бабалар бизге белек калтырды!

Өткөн жылы «Советская Культура» гезити «Жалбырак жана анын тамырлары» деген жол очеркти жарыялады. Анда – элдик салттын, адептин, этиканын, элдик мурастардын жакшы үлгүлөрүн жаңыча өнүктүрүү маселесин койду.

Андан бери мына жарым жылдай мезгил өттү. Мен андан кийин республиканын түштүк жана түндүк райондорунда болдум. Бардык жерде ал очеркти окуган адамдар ага абдан ыраазы. «Очеркте коюлган маселелер көпчүлүктүн оюндагы, тилегиндеги иш. Аны жан-дилибиз менен жактайбыз, колдойбуз!» – дешет.

Бирок маданият министрлиги, комсомол уюмдары, не чыгармачылык коомдук уюмдар, не республиканын илимий мекемелери ушул баалуу маселени «сезбей» калышкан сыяктуу...

О! Советтик печать көңүл бурган ушул баалуу маселе неге сезилбесин? Жөнөкөй кишилер баалаган маселени расмий жолдоштор кантип байкашпасын? – Атайын команда болбосо... ого гоо. Балакетке малынарсың, – деген өңдүү артыкбаиш сактык бизде дале күчүндө?!

Деги ушул артыкбаиш «сактана» берүүгө чек коюп, элдик маданияттын жакшы үлгүлөрүн өнүктүрүү, ага кам көрүү – мамлекеттик зор мааниси бар асыл иш экенин түшүнүшкө кез жетти.

Тамырсыз байчечекей гүлдөбөйт. Жаңы, жакшы өнүмдөр терең тамырлардан азыктанат!

1968-ж.

Бул ой толгоо алыскы 1968-жылы жарык көрсө дагы, 2016-жылдын дагы көйгөйүн даана чагылдырып турганы менен кызык. Арадан 48 жыл өтсө дагы, абалдын өзгөрбөгөнү өтө өкүндүрөт...

Жайыт малчылыгы – кыргыз элинин этникалык тамгасы!
профессор Аскарбек Зарлыкович ТҮЛӨБАЕВ

КИРИШ СӨЗ

Кыргыз Республикасынын базар экономикасынын алкагына кириши, өлкөнү өткөөл мезгилдин сөзсүз боло турган кыйынчылыктарына такады. Келип чыккан көйгөйлөр, өлкөнүн бардык чарбалык ишкердүүлүгүнүн багыттарына терс таасирин тийгизди. Мындай таасирден малчылык да четте калган жок.

Айыл чарбасында жүргүзүлгөн жер-агрардык реформасы жана мамлекеттик мүлктү менчиктөө, чарба жүргүзүүчү субъекттердин структурасын түп тамыры менен өзгөртүп, мүлк ээлөөнүн жана көп тармактуу экономиканын көптөгөн жаңы формаларын пайда кылды. Жер-агрардык реформасынын натыйжасында, мүлк ээлөөчүлөрдүн жана чарба жүргүзүүчүлөрдүн дагы бир катмары – фермер-малчылар келип чыгышты.

Тилекке каршы, фермер-малчылардын катарына малчылыкка мурда эч тиешеси болбогон адамдар да келип киришти. Бул адамдар малчылыктын технологиялары тургай, малдын жана куштардын тукумдарын ажырата биле алышпай, аларды багуунун, тоюттандыруунун эң жөнөкөй эрежелери тууралуу дагы түшүнүгү жок болуп чыгышты.

Көпчүлүк жаңы чарба жүргүзүүчүлөрдүн мал өндүрүмдөрүн өндүрүү технологиясы боюнча компетентсиздиги, малды, куштарды багуу жана тоюттандыруу боюнча зооветеринардык маалыматынын жоктугу, ансыз деле алсыз болуп бараткан тармактын ишин ого

бетер солгундатты. Түзүлгөн абал жаңы фермерлердин финансылык мүмкүнчүлүктөрүн начарлатты, натыйжада айрым мал жана куш өстүрүүдөн көңүлү калган мүлк ээлери тезинен башка тармакка өтө качышты.

Өлкөбүз агрардык республика болгондуктан, экономиканын өзөгүн айыл чарбасы, анын ичинен малчылык түзөөрү баарыбызга белгилүү. Ошондуктан, малчылыктын өнүгүшү жана учурдун талабына ылайык өндүрүмдөрдүн өндүрүлүп сыртка сатылуусу мамлекеттин өнүгүүсүнө олуттуу салым кошо алат. Ал эми кылымдардан бери топтолуп келген элдин бай тажрыйбасын азыркы учурдун шартына ылайыктап колдонуу менен экологиялык жактан таза, арзан жана эң сапаттуу азык-түлүктөрдү мол өндүрүүгө болоору айдан ачык. Ошондуктан, кыргыз элинин малчылыктагы салттуу билимдерин иликтөөнү, чогултууну жана аларды кеңири жайылтууну өтө маанилүү, эң керектүү иш катары бааласак болот.

Салттуу мал өстүрүү тажрыйбасынын артыкчылыгы, анын жаратылыштын ар кандай шарттары менен толук шайкеш келүүсүндө экендиги талашсыз. Мал өстүрүүдө ата-бабаларыбыз ар бир аймактын айырмачылыктарын, аба ырайынын алмашуусун, ошол аймакта өскөн өсүмдүктөрдүн түрлөрүн жана өзгөчөлүктөрүн, мөңгү жана агын суулардын жайгашуусун, жапайы айбанаттардын жашоо шарттарын толугу менен эске алып, аларга өтө аяр мамиле жасап келишкен. Айтсак, мал куудуруу жана төлдөтүү мөөнөтү жаратылыштын мыйзамдарына ылайыкташтырылып, табияттын өзгөчөлүктөрү кылдаттык менен байкоого алынып, анын ыргагы менен бирге жүргүзүлгөн. Мисалы, куут маалынын башталышында жапайы кул-

жа-текелердин жүгүрө башташы, ай-жылдыздардын абалы жана башка табияттын белгилери эске алынган. Илгертеден ата-бабаларыбыз: «жайында мал чөптүн гүлүн оттоп эттенет, ар кандай дарттардан арылат, ал эми күзүндө чөптүн жетилген уругу менен тоюттанган мал эти толуп, күчүнө кирип, куутка толук даяр болот» дегендери бекеринен эместир. Себеби, бул маал октябрь-декабрь айларына туура келип, бул айларда кууттан чыккан койлор, март-май айларында төл беришкен. Жаздын бул айларында күн жылып, чөп чыгып, мал жакшы тоюнуу, сүтүнүн сапаты жогорулап, төлдүн тез телчигишине жана жакшы жетилишине толук шарттар түзүлүп калат.

Ал эми ата-бабаларыбыздын жайыттарды колдонуу ыкмасынан чыныгы үнөмдүүлүктү жана жаратылыш менен толук шайкештүүлүктү көрө алабыз. Жайыттарды жердин шартын, аба ырайын эске алуу менен жыл мезгилине жараша бөлүп жана аны ирээти менен аяр колдонууда, малга кошумча тоют даярдоонун кажети деле болбоптур. Мисалы, жайдын ысык аптабында бийик тоолордогу чөбү жакшы жетилген салкын жайыттарды колдонушса, кыштын кыраан чилдесинде малды кар жатпаган, шамалдан далдоо, күнгөй беттерге жайышкан.

Кыштоолордо жылдын башка мезгилдеринде мал жайылбагандыктан, чөбү толук сакталып, күзгү шамалдын таасиринде бузулбай как кургап, кыш мезгилине жакшы тоют болгон. Жазында чөп эрте чыккан тоо этектеринде мал жайышса, күзүндө чөбү кечирээк жетилген тоонун тескей беттери менен жайышкан, ал эми айрым бир дыйканчылык менен алектенген аймактарда арпа, буудай же таруу орулган аңыздарга жайышкан.

Цивилизациянын өнүгүшү, отурукташуу маселелери, малчылыкта жаңы технологиялардын колдонулушу, ошондой эле салттуу билимдердин каршылаштары, кыргыз элинин малчылыкта колдонуп келген салттуу ыкмаларын эски, натыйжасыз деп «жеригендиктен», дээрлик колдонуудан чыгып калган.

Өлкөбүздөгү ортоңку жана алыскы жайыттарды натыйжалуу колдонуу көйгөйүнүн чыгышы, ошондой эле дүйнөдөгү башка мамлекеттердин экологиялык (органикалык) малчылыкка багыт алуусу, элибиздин салттуу мал асыроо ыкмаларына кайрылууга, жайыттарды натыйжалуу колдонууга чакырууда.

Демек, малчылыкта колдонулуп келген элибиздин нукура салттуу тажрыйбасын колдонуу мезгили келип жетти. Бул, жайыт колдонуу технологиясында толугу менен илгеркини кайталоо болуп саналбастан, биологиялык ар-түрдүүлүктү сактоону, экологиялык таза жана атаандаша алгыдай өндүрүмдөрдү алууну, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу колдонууну камсыз кылган экологиялык малчылыктын маанилүү багыттарынын бири болуп калыптанышы керектигин түшүндүрөт.

Андыктан, мал өстүрүүдөгү кыргыз элинин салттуу билимдерин чогултуу, иликтөө жана аларды малчы-фермерлерге кеңири жайылтуу өтө маанилүү маселе. Себеби, кылымдардан бери топтолуп келген элдин бай тажрыйбасын азыркы учурдун шартына ылайыктап колдонуу менен, экологиялык жактан таза жана сапаттуу азык-түлүктөрдү өндүрүүгө болоору шексиз. Салттуу билимдердин орчундуулугун арттырган дагы бир себептерден болуп, айлана-чөйрөнүн кескин өзгөрүүсү жана жайыттардын кутунун кетүүсү саналат.

Тилекке каршы, элибиздин салттуу билимдеринин эң бир баалуу купуя сырларынын бир бөлүгү колдонулбай, унутта калып жатканына жана бул билимдерди көргөн, билген адамдардын жыл санап азайып баратышына күбө болдук. Айрым бир айылдарда жайыттарды колдонуунун элдик салттуу билимдеринин негиздери эске алынбай калып, алыскы жайыттар жетишээрлик деңгээлде колдонулбай жатканын элеттин өкүлдөрү өкүнүч менен белгилешти. Ошол эле учурда, эл арасынан иш билги жаштар чыгып, мал өстүрүүдө элдик салттуу билимдерди азыркы шартка ылайыктап колдонуу менен чоң-чоң ийгиликтерге жетишип жатканы кубандырат.

Акыркы жүз жыл аралыгында болуп өткөн саясий, социалдык-экономикалык, чарбалык өзгөрүүлөрдүн жана ирээтсиз колдонуулардын натыйжасында, өлкөбүздүн бийик тоолуу аймактарында жайгашкан уникалдуу жайыттарыбыз антропогендик терс таасирлерлерге дуушар болууда. Мындай терс таасирлер ата-бабаларыбыз мал өстүрүүдө ырааттуу колдонуп келген, жайыттарды пайдаланууга тиешелүү болгон салттуу билимдерди жана ыкмаларды акырындап жоготуубузга дагы байланыштуу.

Ошол себептүү, китепте «Кыргыз элинин мал өстүрүүдөгү жана багуудагы салттуу билимдери» аттуу долбоордун алкагында топтолгон этнографиялык, фольклордук жана илимий-практикалык материалдар колдонулду (долбоорду Кристиенсен Фонддун көмөгү менен «Мурас Башаты» коомдук фонду ишке ашырган).

Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык жер, анын кен байлыктары, аба мейкиндиги, жайыттар, суулар, токойлор, өсүмдүк жана айбанаттар дүйнөсү, башка жаратылыш ресурстары Кыргыз Рес-

публикасынын гана менчиги болуп эсептелет, бирдиктүү экологиялык системаны сактоо максатында өлкө элинин жашоосу менен иш-аракетинин негизи катары пайдаланылат жана мамлекеттин өзгөчө коргоосунда турат. Жер ошондой эле менчиктин жеке, муниципалдык жана башка формаларына таандык болушу мүмкүн, ал эми жайыттар жеке менчикте болушу мүмкүн эмес. Муну менен эл үчүн, өзгөчө өлкөнүн калкынын жалпы санынын үчтөн экисине жакын бөлүгүн түзүүчү Кыргыз Республикасынын айылдык калкынын материалдык жетишкендигин камсыздоодо артыкчылыкка ээ фактор болгон малды көбөйтүү жана асыроо үчүн жайыттардын коомдук мааниси баса белгиленет. Демек, айыл чарбасынын мындан ары өнүгүшү, дыйкан жана фермерлердин кирешесинин өсүшү жайыт ресурстарын натыйжалуу жана сарамжалдуу пайдаланууга түздөн-түз көз каранды.

Ушуга байланыштуу экономикада, социалдык жана экологиялык чөйрөдө конкреттүү натыйжаларга жетүү максатында жайыттарды башкарууну жакшыртуу, жайыттарды деградацияга учуроодон коргоо, алардын кунардуулугун арттыруу, жаратылышты калыбына келтирүүнү жандандыруу боюнча укуктук, уюштуруучулук, экологиялык, технологиялык, билим берүү жана илимий иш-чараларды ишке ашыруу милдеттери алдыга чыгууда.

Кыргыз Республикасында малчылык айыл чарбасынын негизги тармагы болуп саналып, айыл чарбасынын ички дүң өндүрүмүнүн 48% на жакынын берет. Өлкөнүн калкынын дээрлик 60% ы айыл жергесинде жашашат.

Малчылыктын өнүгүшүнө негизги шарт болуп кеңири табигый жайыттардын болушу эсептелинет.

Табигый жайыттардын жалпы аянты 9,147 млн.га түзүп, өлкөнүн жалпы аянтынын жарымына жакынын ээлейт. Кылымдар бою кыргыз эли жашаган Ала-Тоо мал өстүрүүгө өтө ыңгайлуу. Каркыра, Ысык-Көлдүн сырттары, Сары-Жаз, Кара-Кужур, Соң-Көл, Суусамыр, Арпа, Ак-Сай, Көк-Ойрок, Алай, Чаткал, Кара-Шоро ж.б. атактуу жайыттар деңиз деңгээлинен 1900-3500 бийиктикте жайгашкан. Тоо арасындагы мөлтүр булактардан жана көк мөңгү муздардан агып түшкөн тунук суулар, малды жайы-кышы суу менен камсыздап турат. Бул жайыттарда малга жагымдуу ар түрлүү чөптөр өсүп, төрт түлүк малды жайытта асыроого кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

1990-жылдары айыл чарбасында башталган жер реформасынын натыйжасында агрардык өндүрүштүн негизги каражаттары – жер, айыл чарба техникалары жана жабдуулар, мал менчиктештирилген. Бирок, жүргүзүлгөн реформалар күтүлгөн максаттарды актаган жок. Анткени, тыкыр негизделбеген саясат, бул стратегиялык тармактын чарба жүргүзүүнүн накталай жана майда товардык формага айлануусуна алып келди.

Учурда бардык айдоо аянтынын 79,6% жеке менчикте, калган 20,4% мамлекеттин менчигинде. Айыл чарбасынын 97% ашык өндүрүмү жеке сектордо өндүрүлөт. Дыйкан (фермердик) чарбаларда айдоо жерлеринин орточо өлчөмү 2,7 га, анын ичинде, сугат айдоолору 1,9 га түзөт. Жер үлүшүнүн аз өлчөмү айыл чарбасын натыйжалуу уюштуруу жана эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшү үчүн олуттуу чектөө болууда. Айдоо аянтынын өлчөмү бир адамга 0,25 гектарды түзөт.

2013-2017-жылдар аралыгына Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы кабыл алынган. Анда майда дыйкан-фермердик чарбаларды кооперативдерге ирилештирүүгө жана бириктирүүгө багытталган стратегия кабыл алынды.

Кыргыз Республикасында «Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын кабыл алынышы, жайыттарды туруктуу башкарууга, натыйжалуу колдонуу боюнча жаңы системаны ишке киргизүүгө жана колдо бар мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу менен жергиликтүү коомчулуктарга уникалдуу шарттарды түзүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Бул мүмкүнчүлүктөр жаңы демократиялык башкаруу институттарынын активдүү катышуусуна негизделип, Жайыт пайдалануучулар биримдиги өзүнүн аткаруу органдары болгон Жайыт комитеттери менен биргеликте иш алып барат. «Жайыттар жөнүндөгү» Кыргыз Республикасынын Мыйзамын ишке ашыруу боюнча жемиштүү иштердин натыйжасында республикада 454 Жайыт пайдалануучулар биримдиги түзүлүп, анын жыйынтыгында жайыт ресурстарын натыйжалуу жана сарамжалдуу колдонуу маселелери кабыл алынган ченемдик-укуктук негизде чечилип жатат.

Китептеги «Баш сөз» жана «Кириш сөз» А.З.Түлөбаев; «Кыргыз элинин жаратылыш-табият тууралуу ой толгоолору» бөлүмү А.З.Түлөбаев жана Гүлназ Аскарбек; «Кыргыз Республикасынын жайыттары», «Кыргыз Республикасында жайыт пайдалануунун укуктук негиздери», «Төрт түлүк малдын жалпы мүнөздөмөсү жана малчылыктын кыргыз элинин коомдук өнүгүшүндөгү мааниси», «Малчылыктын учурдагы абалы», «Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү», «Кыр-

гыз республикасында жайыт ресурстары үчүн чыр-чатактардын себептери жана аларды жеңилдетүү жолдору» жана тиркемелер бөлүмдөрү А.З.Түлөбаев жана А.Т.Исаев; «Жайыттардын сапатын жана баалуулугун аныктоонун салттуу ыкмалары», «Мал жаюунун салттуу ыкмалары», «Жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу» жана «Жайытта мал багуу гигиенасы» бөлүмдөрү А.З.Түлөбаев жана Р.Салыков тарабынан даярдалды.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЖАРАТЫЛЫШ-ТАБИЯТ ТУУРАЛУУ ОЙ ТОЛГОЛОРУ

Адам баласы жаралгандан тартып эле өз жашоо-турмушун табияттын шарттарына ылайык жөнгө салууга аракеттенип келген. Бир жыл ичинде жаңыланып турган өзгөчөлүктөргө жараша даярдык көрүп, кийинки жыл үчүн турмуш-тиричилигин пландаштырышкан. Жашаган аймактарындагы тоолордун, дарыялардын, көлдөрдүн, түздүк-өрөөндөрдүн жана түрдүү өсүмдүктөрдүн бар же жок болушу, адамдарды ошол географиялык чөйрөгө ыңгайлашып жашоого, кайсы мезгилде кандай айбанга аңчылык кылууну, кандай өсүмдүктөрдү тамак-аш катары пайдаланууну, кайсы мезгилде кайсы жерге көчүүгө боло тургандыгын билүүгө, өздөштүрүүгө түрткү берген. Буларды билүү менен жыл мезгилдерин туура аныктоо көчмөн элдердин өз жашоосун улантуусуна көмөкчү болгон. Ошондой эле сууктун түшүшү, кардын эриши, өсүмдүктөрдүн гүлдөшү сыяктуу табигый кубулуштардын жылдын белгилүү бир мезгилинде болушу, айбандардын жыл ичинде белгилүү бир убакта төлдөшү – адамдардын көңүлүн өзүнө буруп, жылсанакты (*календарь*) жаратууда маанилүү белги катары кызмат кылган. Жылдыздардын, күн жана айдын белгилүү бир мезгилдеги абалы, тигил же бул натыйжаларга алып келээри жөнүндөгү тажрыйба-билимдери абдан пайдалуу болгон. Мына ушулардын арасында өзүнөн башка да бир күчтүн бар экендигин, бул ааламда жалгыз эмес экендигин адам баласы түшүнө баштаган. Натыйжада аларда ишеним, ынаным пайда болуп, ошого жараша жашоодогу жаңы

жүрүм-турумдар, өз ара мамилелердин үлгү өрнөктөрү калыптана баштаган. Ал күчтү баалап, таазим кылуу максатында ага арнап курмандык чалышкан. Байыркы замандагы адамдардын мындай жүрүм-турумдары, өзгөчө Борбордук Азиядагы көчмөн элдерге таандык петроглифтерде кеңири чагылдырылган.

Кыргызда мезгил эсеби. Белек Солтоноев² атабыздын маалыматы боюнча байыртадан бери кыргызда саат болбогон үчүн, күнү-түндүн ичиндеги мезгилди болжоп, убакытты пайдаланып келген. Ал убакыттар 33 кө төмөнкүдөй бөлүнгөн:

- 1-таң-каракчы,
- 2-таң дүмпөйүү,
- 3-таң куланөөк,
- 4-таң кылаюу,
- 5-таң аптак атуу,
- 6-күн чыккан,
- 7-күн тоо-тоонун башына тийген,
- 8-күн көтөрүлгөн,
- 9-күн текши тийген,
- 10-шашке,
- 11-улуу шашке,
- 12-жалган түш,
- 13-чак түш,
- 14-түш кыя,
- 15-түш оогон,
- 16-сарт бешим,
- 17-кыргыз бешим,
- 18-ала көлөкө,
- 19-намаз дигер,
- 20-күн батар,

² Солтоноев Белек, 1991.

- 21-күн батканда намаз шам,
- 22-бүрүүл, киши таанышаар-таанышпас,
- 23-эл аягы басыла,
- 24-намаз куптан,
- 25-тамак ичер,
- 26-тамакты текши ичкен, эл жатар,
- 27-эл текши жатканда,
- 28-уйкуга кирээрде,
- 29-текши уктаганда, оор уйку,
- 30-түн ортосуна жакын,
- 31-түн ортосу,
- 32-түн ортосу оогондо,
- 33-таңга жакын.

Зоор жана насыбай атым, бээ саам, жарма бышым, эт бышым, жарым күн, түш жарым, бир күн, күнү-түн деп убакытты бөлгөн.

Күндү отузга чейин айткан кыргыз, эң байыркы замандан ай эсебин билип, күн эсебин билбестен, бир жылда 360 күн деп эсеп кылган. Күндү жетиге айрып (ишемби, жекшемби, дүйшөмбү, шейшемби, шаршемби, бейшемби, жума), Ирандын күн эсептөөсүн кожо, молдо, феодалдар аркылуу фарсыдан алган.

Ай эсеби. Кыргыздар Ай менен Үркөрдүн биригүүсүн *тогоол*, ал эми тогоолдон тогоолго чейинки убакыт аралыгын *тогоол ай* деп аташкан.

Июнь айынын башталышында Үркөр таң алдында биринчи жолу чыгып, Ай-Үркөр жылы башталат. Бул айдагы тогоол таң алдында болуп, бир жылы көрүнүп, бир жылы көрүнбөгөндүктөн 1-ай «*арсар ай*» деп аталат. Азыркы мезгилде Үркөр горизонттон июнь айынын башталышында чыгат. Бишкек шаарынын горизонтунан 10-июндан кийин көрүнөт. Ошондуктан, Ай-Үркөр жылынын башталышы 2-июнга туура келет. Бул ай ар-

сар ай аталганынын себеби, Күн Үркөргө жакын жайгашкандыктан тогоол көрүнбөйт.

Экинчи ай жаңыргандан 23 күндөн кийин тогоол болуп, «23 тогоол» же «жалган куран» айы деп аталат.

Кийинки тогоол эки күн эрте болот. Ошондуктан, 21, 19, 17, 15, 13, 11 тогоол деп аталып, куут мезгилине жараша кийиктердин аты кошулуп айтылат. Тогуз тогоолдон баштап кийиктердин аты кошулбайт. Бул айда куут аяктагандыктан, ай аттары тогоолго жараша, *тогуздун айы*, *жетинин айы*, *бештин айы* деп айтылат. Апрелдин башында Ай жаңыргандан үч күндөн кийин Үркөргө тогошуу (тогоол) болгондуктан, бул ай *үчтүн айы* аталат. Бул айдын аягында Үркөр батып кетет. Кийинки тогоол Ай жаңырган күнгө туш келип, Ай-Үркөр жылынын 13-айы *бирдин айы* деп аталат. Бул кубулуш күндүзү болгондуктан, көрүнбөйт. Муну, кыргыз жыл санакчылары эсептөө жолу менен аныкташкан.

Тогоол – үркөрдүн ай менен тоголушун, айдын анык кайсы ай экенин билмекке колдонушкан. Ата-бабаларыбыз Үркөр топ жылдызынын көзгө көрүнгөн кээ бир белгилерине өзгөчө маани берип келишкен, «урпактар унутпасын, тогоол күнү жагымсыз, ашуу ашпайт, ууга чыкпайт, той-томолок өткөрбөйт, деги эле жандуунун бардыгына жагымсыз үч күн созулат» дешкен. Тогоол күндөргө көңүл буруусунун бирден бир себеби, тогоол күндөрү сөзсүз түрдө аба ырайы өзгөргөн. Ай менен Үркөр топ жылдызынын тогошуусу Жерге, көчмөн турмушта жашаган кыргыздарга да өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Ошондуктан, тогоол күндөрү көчүп-конуу, жайыт которуу, жол жүрүү иштери токтотулуп, тогоолдун өтүшүн күтүшкөн. Тогоол күндүн алдында малын

толукташып, тогоол күн өткөнчө малына сак болушкан. Жазында айдап-себүү мезгилинде «үркөр батты, кош жатты» деген накыл сөздөр бекеринен айтылбаса керек. Үркөр батты деген сөздү, байыркы кыргыздар көбүнесе Үркөр жерге түштү деп аташкан. Бул сөздүн айтылып калышынын да олуттуу себеби бар. Качан гана Үркөр батканда жер кыртышынын үстүнкү кыртышы ойдогудай ысый баштайт. Ошондо гана бел-белестеги, ой-кырлардагы чөптөр дүркүрөп өсө баштайт. Төрт түлүк мал ошондо гана көк чөпкө кененирээк тоюп калышат. Үркөр жылдыз жерге түшкөн күндөн баштап кырк күн бээнин сүтү табылгыс дары дешкен.

Ай жаңырганда ай арасы деп коет. Сөзсүз аба ырайы бузулат, бийик ашуу тоолордо кар жаайт. Үч күнгө созулат, бул сөзсүз болуучу окуя. Ушул кырк күндө Үркөр таң менен бирге бир аз көрүнүп калса, жай чилденин келгени. Эгерде, Үркөр жылдыз таң алдында көрүнүп калса, анда Сүмбүлө жылдызы тууйт дешкен. Анда таң сууп, бир топ адамдарга бээнин сүтү жакпай, чөп ката баштайт.

Кыргыздардын алгач жашоосу негизинен аңчылык менен өткөндүктөн, айларга кайберендердин (*кийиктердин*) аттарын коюп, жылдын башын «жалган куран», «чын куран», «бугу», «кулжа», «теке» — деп башташкан.

1. Куран деп эликтин эркегин айтат, ургаачысын телки дейт. Жалпысынан элик деп атайбыз. «Жалган куран» деп аталганынын себеби:

а) Август айында эликтерде куут башталып, сентябрь айларында куут бүтөт. Куут бүткөндө куран мүйүзүн таштайт (*ургаачысынын мүйүзү жок болот*). Ургаачысы экөөнүн айырмасы жок болуп калат. Ил-

гери мергенчилер жаныбарлардын ургаачысын аткан эмес. Ошондуктан кыш мезгилинде мергенчилер ууга чыгып эликтин кайсынысы куран, кайсынысы телки экенин ажырата албагандыктан, ушул айды *жалган куран* деп атап калышкан. Чын куранда курандын мүйүзү чыгып 10-15 сантиметр болуп эркек, ургаачысын ажыратып калышкан;

б) Элик тогуздун айында жүгүрүп жана токтолот. Жалган куранда жаңыдан түйүлдүк пайда болот. Бооз-кысыры жалган, арсар чагы. Ошол себептен *жалган куран* дейт.

2. Чын куранда бооз-кысыры анык болгон үчүн ал айды *чын куран* дейт.

3. Бугу ушул айда төлдөгөн үчүн *бугу* дейт.

4. Бугу «Баш оонанын» аягында ышкырат (*ызгырык*) дейт. Бугунун ызгырыгындай деп, анын үнү өтө уккулуктуу болуп кезген чагы. Бугу баш оонанын аягында, аяк оонанын башында баш оогон жакка кетип, кезип жүрөт. Ушул себептен *баш оона* дейт.

5. Аяк оонада бугунун аягы тынбай, маралга кыйгач жүгүргөн чагы болгон үчүн, бул айды *аяк оона* дейт.

6. Кулжа жетинин айында жүгүрүп, бештин айында токтолуп, кулжада тууйт, ошондуктан «Кулжа айы» дейт.

7. Теке бештин айынын 20-нан 30-на чейин бийик зоолорго чыгып, аба ырайына карап, үйүргө кошулаарын аныктайт. Эгерде, үйүргө эрте кошулса, улактары эрте туулуп, жүнү суюк, териси жука айбан болгондуктан, бийик тоонун суугуна туруштук бере албай өлүп калышат. Ошондуктан, кайберендерден эң кеч үйүргө кошулганы эчки, теке болушат. Үчтүн айынын башында жүгүрөт. Жут болоордо 15 күн кеч жүгүрөт. Ушул

айда төлдөйт, андыктан *теке* дейт. «*Ай караган теке-дей*» деген сөз бар кыргызда. Текелер айды эмес, жылдыздардын тогошууларын карашат. Ошого жараша келээрки жылдын жазы эрте же кеч келээрин – «моюну создугаарын» аныкташат. Ошого жараша куутту эрте, же кеч башташат. Бул – тукуму кырылып калбашы үчүн болгон алдын ала көрүлгөн туюмдун (*инстинкт*) негизинде көргөн камкордугу.

8. Тогуздун айы. Кыргыз эң байыркы замандан бирөөгө ызааттап мал берсе, кудалыкка мал алып барса, тартуу берсе, тогуздап барган. Мисалы: 9 атка байге саюу, ханга тогуздап тартуу менен баруу (хан тартуусу тогуз деген макал) жана аялдардын элечегин тогуз кабат, же жети кабат кылып ороону, ошол адат боюнча бул айды *тогуздун айы* десе керек.

9. Жетинин айы. Жети ата-бабасын билүү, жети кылым өткөнчө жети атасынан бери тууган деп, кыргыздар жетини бел кылган. Ушул себептен бул айды *жетинин айы* десе керек.

10. Бештин айы, бешенең бештен деп, кыргыз беш санатты артыгыраак көргөн. Ушул үчүн *бештин айы* десе керек.

11. Үчтүн айы. Үчтөн кийин чүч деп жана үч чапканча таяк көтөрүү, өлгөндүн үчүлүгү, конокко үчтөн бириктирип тамак берүү адаттарын жүргүзүү мурунтан берки кыргыздын расими. Ушул себептен *үчтүн айы* деп атоо киргизген чыгаар.

12. Бирдин айы. Туулмак бир, өлмөк бир, сөз бир деген. Ошондуктан айга киргизилиши мүмкүн.

1, 3, 5, 7, 9 деп бүткүл баарысын алым кылып эсептеп, так эсептебеген. Мисалы: 2, 4, 6, 8, 10 дорду айга кошпогону кыргыз так эсептин жолу туюк, алым эсептин жолу ачык, пайдалуу деп билет. Муну тогуз

коргоолдун алым коргоолун алып, так коргоолун албагандан билим тажрыйба кылууга мүмкүн.

Мындан миң жыл мурда эле кыргыздын улуу аалымы, даанышман Жусуп Баласагын жылдыз аттарын так, даана жазып кеткен. Кыргызда зодиак жылдыздарынын «Топ жылдыздар» деген так, жакшынакай сыйымдуу аталышы бар. Аларга ата-бабалар Тараза, Үркөр, Сүмбүлө, Кош Өгүз, Керген Саба сыяктуу аттарды беришкен.

Тактап айтканда:

Үркөр – Телец

Эгиздер же Босого – Близнецы

Саратан – Рак

Арстан – Лев

Буудай – Дева (Колосья)

Тараза – Весы

Чаян – Скорпион

Жаа – Стрелец (Лук)

Теке – Козерог

Көнөк – Водолей

Балык – Рыба

Кой – Овен

Убакыт өлчөмү жаратылыштан алынып, кыска убакыт (*миңөт, саат, күн, сутка*) Жердин өз огунда айланышы менен, узун убакыт (*ай, жыл*) Айдын Күн орбитасында айлануусу менен байланышкан. Бул өлчөмдөрдү эч бир өзгөртүүгө мүмкүн эмес, анткени ал бардык өлкөлөрдө жана элдерде табигый түрдө бирдей.

Нооруз – айдын 1-күнү 22-мартка туура келет.

Үркөр – Букачар топ жылдызындагы жылдыздар тобу (*орусча Плеяды*). Ухер – буканын байыркы түркчө аталышы. Букачар (*Телец*) зодиак топ жылдызы

Үркөр атаелышынан келип чыккан. 21-апрелде Күн Букачар зодиак белгисинде жайгашкандыктан бул Үркөр айынын 1-күнү болот.

Босого – Эгиздер топ жылдызын байыркы кыргыздар ушундай атаган. Алтайлыктар азыр да «Эшик» деп аташат. Б.з.ч. IV-V миң жылдыкта жазгы күн-түн теңелүү чекити ушул топ жылдызда жайгашкан. Азыркы доордо (*эпохада*) 21-майда Күн Эгиздер зодиак белгисинде болуп, Босого айынын бирине туура келет.

Саратан – 21-июндан 20-июлга чейин созулат. Сары атан коңуздун (*чоң коңуз*) атынан коюлган. Коңуз ушул айда активдүү болот. 21-июнда Күн Рак зодиак белгисинде жайгашып, бул Саратан айынын бирине туура келет.

Асат – болжол менен июль айына туш келет. Асат – Арстан (*Лев*) топ жылдызынын кыргызча аталышы. 21-июлда Күн ушул зодиак белгисинде болгондуктан, бул күндү Асат айынын бири деп аташкан.

Сүмбүлө – 22-августан 21-сентябрга чейин созулат. Дева топ жылдызындагы Спика жылдызын кыргыздар Сүмбүлө (*сүмбүл чач – кара чач*) аташат. 20-августа Күн Дева зодиак белгисинде жайгашкандыктан, бул күн Сүмбүлө айынын бири болот.

Августун 17-20 ларында таңга маал күн чыгыш тараптан өйдө көздөй уюлгуп, комета сыяктуу болгон чоң жарык асманга көтөрүлүп, көлкүлдөп жылдызга айланып калат. Бул – Сүмбүлө. Эгерде, Сүмбүлө жылдызы көрүнүп кала турган болсо, түндүк-батыш тараптан көрүнөт да, ошол бойдон батып кетет.

Ошондон тартып, суук түшө баштайт. Ачык сууларга жашыл түстөгү балыр пайда болот. Сүмбүлө түшкөндөн кийин ачык сууларга жуунуу ден-соолукка терс таасирин тийгизет.

Кыргыз элинде, Сүмбүлө жылдызын көрүп калган төрт түлүк мал, келээрки кыштан чыкпай калат делет. Төрт түлүк мал чыгымга учурайт деген ырым-жырым эл арасында ушул күндөргө чейин сакталып калган. Ушуга байланыштуу, кыргыз эли кыр-кырлардагы жайлоолордон төмөнгө көчүп, журт которушуп, коллоттуу жайлоолорго көчүп-конушкан. Анын үстүнө Сүмбүлө жылдызы чыккандан баштап, жайлоолордун кыр-кырларындагы шамалдын күчү күчөп, бийик тоолуу төрлөрдөгү суулар чырымтал каймактай болуп тоңо баштайт. Суу кирүү мезгили токтойт. Бетегелүү белестерде да шамал күчөгөндүктөн, «сары сойгок» мезгили башталат. Күн суук тартып, мал жайлоодон ылдый качып калат. Сары сойгок мезгилинде жайлоолордогу жылкылардын учуп өлгөндөрү көп кездешет.

Сүмбүлө түшөөр кезде малды ойдуңураак жерге түнөтүш керек, антпесе Сүмбүлө «туулганын» кадимкидей мал сезет, жылкы менен уйлар качат, көргөн мал үркөт, жүрөгү жарылып өлөт, Сүмбүлө көргөн мал кадимкидей коркуп турат, биринчи тууттагы байтал бээлер кулун таштап жиберет дешет карыялар. Жайлоодо булактар тоңо баштайт. Илгери «Сүмбүлө чыкты, суу башы муздады» деп айтышчу экен. «Суунун башына Сүмбүлө тууптур», «Тараза чыкса таң суур, Сүмбүлө тууса суу суур», «Сүмбүлө туур сүмпүйүп, ат семирээр күмпүйүп» деп, ысык аптап өтүп, жылкынын тынчын алган чымын-чиркейлер жоголуп, күн салкындап, чөп жетилип, даамдуулугу артып, ошон үчүн мал семирп, жүнү жылтылдай баштаганына тогойт.

Тараза – 23-сентябрдан 21-октябрга чейин созулат. 20-сентябрда Күн Весы зодиак белгисине келгендиктен, Тараза айынын бири болот.

Акраб – 22-октябрдан 21-ноябрга чейин созулат.

Акраб (*арабча*) – чаян. 23-октябрда Күн Скорпион (*Чаян*) зодиак белгисинде жайгашкандыктан Акраб айынын бири болот.

Жаачы – 22-ноябрдан 22-декабрга чейин созулат. 19-ноябрда Күн Стрелец зодиак белгисинде болгондуктан, *Жаачы* айынын бири.

Текечер – 20-декабрдан 22-январга чейин созулат. 20-декабрда Күн Козерог зодиак белгисинде болгондуктан *Текечер* айынын бирине туура келет.

Көнөк – 19-январдан 17-февралга чейин созулат. 19-январда Күн Водолей зодиак белгисинде болгондуктан, бул күндү *Көнөк* айынын бири деп аташкан. *Көнөк* – жылкынын терисинен жасалган чака.

Үт – 18-февралдан 20-мартка чейин созулат. 20-февралда Күн Рыба зодиак белгисинде болгондуктан *Үт* айынынын бири деп аташкан. *Үт* – байыркы шумерлердин Күн кудайынын аты.

Кыргызда ай-күн-жылдыздарга тиешелүү белгилер: ай чалкалап жаңырса, элге тынчсыз өзүнө тынч болот деген. Ай короолосо аягыңды тос, жут болбой мал теziнен сүт берет. Күн короолосо күрөгүңдү тос, кар жаап кысымчылык болот деген. Эртең менен күн кызарып чыкса, элинди жоо чапкандай күйүн, кечинде кызарып батса, катының эркек туугандай сүйүн деген.

Кыш малчылар үчүн эң кыйын учур, кышкы чилде – 41 күн болгон. Эң суук бул мезгил декабрдын акыркы он күндүгү менен февралдын башына дейре созулган. Кышты сууктун күчүнө карап аяздарга бөлгөн. Өтө суук «темир аяз» январга, андан жылуураак «мүйүз аяз» февралга, андан жылуу «кийиз аяз» февралдын аягы менен марттын башына туура келген.

Байыркы убакта чилденин бирине төө, жылкы, уй жана кой туш келген экен. Алар «суукту кимибиз

мурда басалы» деп кеңешкен имиш. Ошондо, «малдын аксакалы уй эмеспи, ошондуктан уй эле бассын» деп чечишиптир. Буга жылкы: «Силер мага бергиле, мен кыймылдатпай басайын» деп каршы болуптур. Бирок, ага макул болушпайт, береги чечимден кийин уй «суукту басып калайын» деген экен, бирок, ал ача туяк болгондуктан, суук чыга качып кетиптир. Ошондон бери суук болуп калыптыр деп айтылат.

Кыргыздар «Токсондун түшкөнү жаман. Чилденин чыкканы жаман» дешет (Абыкеев Ч., 2005). Бул калетсиз сөз. Токсон 29-ноябрдан баштап 11-декабрга чейин түшөт. Ушул мезгилде кар жаап катуу суук болот. Айрым жылдары 3 күндөн 7 күнгө чейин эрте же кеч келип, жылышып калган учурлары кездешет. Негизинен туура эле келет. Жылдыз санап мезгилдин тамырын кармап, кышта жаз, жайдын, жазда күздүн, жайда кыштын кандай болоорун алдын ала айтып койгон ата бабабыздан калган өнөр тилекке каршы жок болуп баратат.

Кочкор өрөөнүндө өткөн доордо Эсенбай эсепчи деген жашап өткөн. Эсенбай эсепчи чилденин чыгышын төрткө бөлгөн.

Биринчи, «Кырк жигит» кетет деген. Бул 19-январдан 2-февралга чейин 12 күнгө созулат. Кырк жигит кетип атканда кычыраган суук болот. Муну «Жигиттер жигиттик мүнөзүн көрсөтүп атат»- деп коюшат. Кырк жигит кетип атканда кычыраган суук болуп, кар кайта-кайта жааса «Жыл жаанчыл жакшы болот экен» дешет. Эгер кырк жигит кетип жатканда күн жылымык тартып, кар жаабай калса, «Жылды кудай урат го. Жыл кургакчыл болуп, жер түшүм бербей, кыйынчылык болот окшойт. Жигиттер жигит мүнөзүн көрсөтпөй мылжындап калды» дешет.

Экинчи, 2-февралдан баштап «Кырк кыз» кете баштайт. Кырк кыз 2-февралдан 14-февралга чейин кетет. Кырк кыз кетип жатканда бирде жаркырап күн тийсе, бирде бүркөлүп, бирде жамгыр жааса, бирде карлап, кыздардын мүнөзүндөй мүнөз кылык көрсөтөт. Муну «Кырк кыз кылыктанып жатат. Күн жаркырап тийип кар эресе, жаз келип калды дебегиле. Али көп оюндары бар, бул кыздардын» дешкен. Кырк кыз чыгып жатканда кар аралаш жамгыры көп жаап, бирде күн ысып кар эрип, жаз келгендей болуп жаркыраса «Быйыл жаз эрте келет окшойт. Жаз жамгырлуу болуп, жер айдоого жакшы болот көрүнөт. Жазга эрте камыналы» дешкен.

Үчүнчү, 14-февралдан баштап 26-февралга чейинки убакытты «Ыйлаак кемпирдин кеткен мезгили» дешкен. «Ыйлаак кемпир биринчи жумада жыла басып жумшак карап, кар аралаш жамгырлатат. Короо сарайга баш багып, мал жанды эсептейт. Үйгө баш багып, тирүү жанды эсептейт. Анан экинчи жумасынан баштап жиндеп кирет.

Өркөчү менен тайлак калыптыр кокуй...

Ала албаптырмын... ала албаптырмын...

Куйругу менен козу калыптыр кокуй...

Ала албаптырмын... ала албаптырмын...

Эмчеги менен кыз калыптыр кокуй...

Ала албаптырмын... ала албаптырмын...

Соорусу бөксөрбөй келин калыптыр кокуй

Ала албаптырмын... ала албаптырмын...

Очок кучактаган чалга алым жетпептир кокуй

Чач уштугун көтөрө албаган кемпирге алым жетпептир кокуй

Кычыратып аязды түшүрө албаптырмын...

Бурганактуу борошо бороон кылбаптырмын

Кайрылып келээрки жылда дагы келээрмин,

Камыңарды ошондо чындап көрөөрмүн... деп боздоп ыйлап, кар борошолотуп, буй түшүрүп кетет имиш. Ыйлаак кемпир «Казаныңарга эле эмес, этиңерге май калтырбай алам» деп шерт кылып келет тура. Ошондуктан жогорку ырды ырдап жатат да. Мунун түпкү маани маңызы, кышка камылга көрүп жай күздө даярдан дегенде жатат. «Келерки жылда дагы келээрмин..» деп жатпайбы. Ыйлаак кемпир борошолотуп кар жаадырып, муз тоңдуруп, суук кылып, титиретип үшүтүп, жүдөтүп чыкса кыргыздар кубанып, «Ыйлаак кемпирдин бугу чыгып жакшы кетти. Жаз жакшы болуп үшүк жүрбөйт» дешет. Эгер ыйлаак кемпир (20-26-февраль ичинде) борошолотуп кар жаадыра албай, бугу чыкпай калса «Силердиби, мени кетти дебегиле, 40 күндө, ары ашса 90 күндө кайра дагы кайрылам. Ошондо көрүшөбүз» деп кекенип кетет имиш. Жанагы апрелде, ал түгүл май ичинде кар жаап, үшүк жүргөндү кыргыздар «Оңбогон ыйлаак кемпирдин бугу чыкпай калды эле. Акыры келип бугун чыгарып кетти» дешет.

Төртүнчү, 26-февралдан 11-мартка чейин «Токсондогу чал» кетет. Бул мезгилде бирде күн жылуу болсо, бирде сары карлап, бирде жамгырлайт. Муну «Токсондогу абышка онтоп ары-бери бир ыптасынан экинчи ыптасына оодарылып атат» деп коюшат.

Ошентип 11-марттан кийин кыш толук кетип жаз келди болот. Бул төртөө кетип жатканда да, айрым жылдарда 3 күнгө чейин ары бери эрте же кеч болуп жылышмайы болот. Бирок токсон түшүп аткандагыдай 7 күнгө чейин жылышпайт. Мына ушул 12 күндөн бөлүнгөн төрт бөлүк жылдын кандай болоорун аныктап койгон. Жыл жаанчыл болобу же кургакчыл болобу?

Жаз эрте келеби же кеч келеби? Жазда кайта-кайта үшүк жүрүп жер жемишке, өсүмдүктөргө зыяны тиеби же үшүк жүрбөй берекелүү жыл болобу? Ушул төрт бөлүктүн ар бир күнүн санап, кандай кетип жатат деп, өзгөчө байкашкан. Эсте сакташкан. Ошондуктан нечен уламыштар айтылган. Маселен, «Кырк жигитке» жолугуп жүрөгү тоңуп, эч кимди сүйбөй калган кыз жөнүндө, «Кырк кызга» жолугуп жүрөгү тоңуп, кыз сүйбөй калган жигит жөнүндө уламыштар бар.

Күн, Ай, Үркөрдөн кийинки эле байыркы кыргыздардын урматтаган асман периси – Чолпон.

Чолпон жылдыз эл ишеними боюнча койдун пири. Андыктан аны Чолпон-Ата деген. Чолпон күн чыгаар алдында (*койлорду жайытка чыгарганда*) же Күн баткандан кийин (*койлор жайыттан кайтканда*) чыгат. Ушундан улам аны койлордун пири же «*койчунун жылдызы*» деп калса керек. Жайлоого чыгаар же андан түшөөр мезгилди Чолпон чыгаар мезгилге тушташтырган («*Чолпон көрүндү – жүк артуу керек*»). Ошентип, илгерки көчмөндөр күн ысый элек салкында көчүп, жаңы журтка жетип алган.

Илгерки замандарда «*Чоң Жетигенди*» көчмөндөр «*Кичине Жетигендин*» эки жакшы атына («*ак сары ат*» жана «*көк сары ат*») кол салганы жаткан «*жети каракчы*» деп түшүнгөн. «*Ак сары ат*» менен «*Көк сары ат*» Кичи Жетигендин эки чоң жылдызы. Алар аркандалып, бир учу Алтын Казыкка байланып, күзөтчүнүн кайтаруусу менен оттоп турат. Жети каракчы ушул аттарды уурдаганы түн бою аңдыйт. А аттар казыкты айланып тура берет. Жети каракчы аларга жете албайт да, таңдын атышы менен куру кол кайтып кетет. Бул окуя күндө кайталанат да, күндө ушундай болот.

Ал эми Жетигендин орто чениндеги бир жылдыздын жанында үлбүлдөп көрүнгөн кичине жылдызды «*Үркөрдүн кызы үлпүлдөк сулуу*» деп коёт. Аны бир кезде тиги каракчылар уурдап, ала качып алган имиш.

Жаңырган Айды карап туруп, Ай чалкалап жаңырса «өзүнө жайлуу, өзгөгө жайсыз» деген. Мындайда, эгер кыш болсо, анда өтө суук же бороон-чапкын, жай болсо абдан ысыктык (*кургакчылык*) же баш-аягы жок жаан-чачын күтүлгөн. «Эртең менен Күн кызарып чыкса – элиңди жоо чапкандай күйүн, кечинде кызарып батса – катының эркек туугандай сүйүн» деген.

Кытайдын Шиң-Жаң уйгур автоном районундагы Кызыл-Суулук кыргыздар 2014-жылдын бирдин айынын биринчи күнүнөн тарта кыргызча ай аттарын колдонууга өтүштү (Маметтурган уулу Шайбек, 2014). Ай аттарын кыргызча колдонуунун негизи Эшенаалы Арабаевдин 1911-жылы басмадан чыгып, кыргыз-казак балдарына үйрөткөн «Төтө окуу» аттуу «Алиппе» китеби үлгү болгон. Андагы ай аттарынын азыркы жаңы календарлык ай аттары менен төп экени, бүгүнкү эл турмушунда колдонуусу менен салыштырылып изилденген.

Ай аттарын, анын маалдары менен тогоолдорун төмөндөгүдөй колдонуу сунушталган:

1. Бирдин айы (*январь*). Кыш айы. Бирдин айынын 15 жарыгы «мүйүз аяз маалы», 15 караңгысы «темир аяз маалы» аталат. Үркөр менен Ай тогуз жаңысынан тогойт.

2. Жалган куран (*февраль*). Жаз айы. Кыргыз ай санагында жылдын баш айы, 1-айы жалган курандан башталып саналган. Жалган куран айынын 15 жарыгы «кийиз аяз маалы», 15 караңгысы «каңтар аяз маалы»

аталат. Жалган куран жети жаңысынан Үркөр менен Ай тогойт.

3. Чын куран (*март*). Жаз айы. Чын курандын 15 жарыгы «үт маалы», 15 караңгысы «соор маалы» аталат. Чын куран бешинен Үркөр менен Ай тогойт.

4. Бугу (*апрель*). Жаз айы. Бугунун 15 жарыгы «чечек суу маалы», 15 караңгысы «жооза маалы» аталат. Бугунун үч жаңысында Ай менен Үркөр тогошот.

5. Кулжа (*май*). Жай айы. Кулжанын 15 жарыгы «кызыл түлөө маалы», 15 караңгысы «күкүк маалы» аталат. Кулжа бир жаңысынан Ай менен Үркөр тогойт.

6. Теке (*июнь*). Жай айы. Текенин 15 жарыгы «тамыз маалы», 15 караңгысы «теке тамыз маалы» аталат. Текеде тогоол болбойт.

7. Баш оона (*июль*). Жай айы. Баш оонанын 15 жарыгы «саратан тамыз маалы», 15 караңгысы «асат маалы» аталат. Баш оона 21 жаңысынан тогойт. Бирок, тогоол белгиси айкын болбойт.

8. Аяк оона (*август*). Күз айы. Аяк оонанын 15 жарыгы «сүмбүлө маалы», 15 караңгысы «мыйзам маалы» аталат. Аяк оона 19 жаңысынан тогойт деген көз караш бар, бирок тогоол белгиси анык эмес, абадагы өзгөрүш анчейин болбойт.

9. Тогуздун айы (*сентябрь*). Күз айы. Тогуздун айынын 15 жарыгы «боз короо маалы», 15 караңгысы «кыргыек маалы» аталат. Тогуздун айы 17 жаңысынан Үркөр менен Ай тогойт.

10. Жетинин айы (*октябрь*). Күз айы. Жетинин айынын 15 жарыгы «акрап маалы», 15 караңгысы «кабыс маалы» аталат. Жетинин айы он үч жаңысынан тогойт.

11. Бештин айы (*ноябрь*). Кыш айы. Бештин айынын 15 жарыгы «чил арыш маалы», 15 караңгысы

«токту тойбос, чөмүч кургабас маал» аталат. Бештин айы он үчүнөн тогойт.

12. Үчтүн айы (*декабрь*). Кыш айы. Үчтүн айынын 15 жарыгы «боз кыроо маалы», 15 караңгысы «кара аяз маалы» аталат. Үчтүн айы он биринен тогойт.

Жыл эсеби. Жыл мезгилдерине байланыштуу болгон ишмердүүлүктөр да жылсанакты жаратуу зарылчылыгын шарттаган. Бул жагдай өзгөчө көчмөн калктарда таасирдүү болгон. Көчмөн элдер кайсы мезгилде көчүү, кайсы жерде, канча убакыт жашап калуу керектигин алдын ала билүүсү зарыл болгон. Себеби, алар ушул жагдайларга жараша убактыларын бөлүштүрүшкөн.

Элдин айтуусунда чычкан менен төө жылга кирмекке талашып, чатакташкандан кийин башка айбанаттар мындай акылга келишет экен: «Күндүн чыкканын кимиңер мурун көрсөңөр, жылга ошол кирсин». Төө таң атканча уктабастан, жатпастан күн чыгышты карап турганда, чычкан мени булар жектеди, төөнүн бою чоң, күндү мурун көрбөйбү, эми кандай айла кыламын деп, таң атканча ары-бери жүгүрүп, эптеп төөнүн кулагына чыгып алсам, күндүн көзүн мурун көрөм деп, күн чыгаарда төөнүн кулагына чыга калып, анан кире качып кеткен. Төө таппай калып, чычкан жылга кирип калган үчүн төө чычканды күлдөн издеп, көбүнчө күлгө оонаганы ошондон дейт.

Дүйнө элдеринин басымдуу көпчүлүгү расмий колдонгон жылсанак, Рим императору Юлий Цезардын демилгеси менен б.з.ч. 46-ж. Александриялык астроном Созиген тарабынан Күндүн жылдык кыймылына негизделип түзүлгөн (Калыбеков А., 2012). Жылдын узактыгы 365 сутка 6 саат деп кабыл алынып, эсептөө ыңгайына карап ар бир төрт жылдын биринчи үч жылы 365 сутка, ал эми төртүнчү жылы 366 сутка (*ви-*

сокос жылы) менен эсептелген. Жыл 12 айга бөлүнүп, ар бири 30, 31, 28 же 29 күндөн турган. VI кылымда сак урууларынан чыккан Рим монахы Дионис-Кенже-нин сунушу менен Исус Христостун (*Бйса пайгамбар*) туулган күнү Юлий жылсанагынын башталыш датасы 1-жылдын биринчи күнү деп кабыл алынган.

XVI кылымга чейин католик чиркөөсү юлий жылсанагын расмий колдонушкан. Жазгы күн-түн теңелген күн менен аныкталган Пасха майрамы 10 күнгө жылышып кеткендигине байланыштуу, 1582-жылы Рим папасы Григорий IIIнүн буйругу менен жылсанак реформасы жүргүзүлүп, юлий жыл санагынын 5-октябры 15-октябрь деп кабыл алынган.

Такталган Григорий жылсанагы Күндүн жылдык кыймылына дал келген менен кемчиликтери көп: жылдын башталышы астрономиялык мезгилдерге дал келбейт; айларда сутка саны ар түрдүү; айдын башталышы жуманын күндөрү менен дал келбейт; бир да космостук ритмдер же биоритмдер менен байланышпайт.

Чыгыш элдери б.з.ч. IV-III миң жылдыкта эле жыл эсебин жазгы күн-түн теңелгенде «Нооруз» майрамын өткөрүшүп башташканын Саймалы-Таш петроглифтери далилдейт. XI кылымда улуу математик жана астроном О.Хайям тарыхтагы эң так күн жылсанагын түзгөн. Бул жыл санак боюнча 33 жылда 8 високос (толук) жылы киргизилген. О.Хайямдын жыл санагы азыркыга чейин Иранда, Индияда расмий улуттук жыл санак катары колдонулат.

Чыгыш жылсанагынын түбү, түпкү өзөгү – кыргыздын жыл санагы болот. 1929-жылы Хакасиядагы Ак-Суу дарыясынын боюнда бир жарым метр тереңдикте мойнунда шурусусу бар баланын сөөгү табылган. Бул

«жөн эле шуру, кооздолгон буюмдар» деп, табылгы Эр-митажда (*Санкт-Петербургда, РФ*) 54 жыл кыймылсыз жаткан. 1984-жылы тарых илимдеринин доктору В.Е.Ларичев аны кайрадан изилдеп, бул жыйырма төрт миң (24.000) жыл мурдагы болгон окуя экенин аныктайт. Сөөктөрдөн жасалган шуру, айдын абалына негизделген жылсанак деп далилденип, илимий журналга жарыяланат. Төрт жылдык кызуу талкуулардын жыйынтыгында, окумуштуулар шурунун «ай календары» экендигине макул болушат. Ошол эле В.Е.Ларичев Хакасияда Ак-Суу дарыясынын боюндагы Кара-Тоодо аскага чегилген *Жетиген* жылдызынын сүрөтүн иликтеп, чечмелейт. Көрсө, бул сүрөт 30 миң жыл мурда чегилиптир. Окумуштуунун аныктоосу боюнча, кыргыздар илгери эле *Жетиген* жылдызынын улуулугун жана *Алтын казык* жылдызын таанып, турмуш тиричилигинде колдонушуп, жылсанактын жардамы менен бир кылым алдын-ала кайсы күнү күн тутулаарын айта алышкан экен.

Кыргыз эли көчмөн эл катары жаратылыш менен коюндаш бирге жашап келишкен. Алар өздөрүн жаратылышка эч убакта кожоюн эмес, тескерисинче улуу жараткандын жаратылышынын койнунда жашаган бир мүчөсү катары караган (*Шералиева А.Ж. 2015*).

Кыргыз элинин табиятка болгон мамилеси. Кыргыздар табиятты ыйык тутуп, ага өтө этияттык менен аяр мамиле жасаган. Табият менен эриш-аркак жашаган элибиздин сыйынганы да табият болгон, айрым учурларда берген баталары да табият менен байланыштуу болгон:

«Тоо – ата, суу – энебиз,

Тоодой бийик, суудай тунук өмүр берсин!

Өзөндө суу мүрөк чачсын.

Ак мөңгүдөй, карлуу тоодой калдайган,

Ак калпактуу ушул элге кут айтсын!

Ошондой эле каргыш айтууда да табиятты колдонгон учурларды байкоого болот:

«Ушул сөзүң чын болсо,

Айтканыңды кылбасам

Төбөсү бийик көк урсун,

Төшү түктүү жер урсун».

Демек, байыркы адамдардын жашоо тажрыйбасынан жаралган нерселер бүгүнкү адамдар үчүн чоочун эмес. Биздин ата-бабалардын салт-санаасы күнүмдүккө эмес, түбөлүккө багытталган. Адам өмүрү ашып кетсе жүз жыл, ал эми улут өмүрү түбөлүк.

Кыргыз жери чымын-чиркей, көгөн чаккыс жайкы-кышкы жайыттарга бай. Каркыра, Ысык-Көлдүн Сырттары, Сары-Жаз, Соң-Көл, Суусамыр, Ак-Сай, Арпа, Солтон-Сары, Кара-Кужур, Көк-Ойрок, Чаткал ж.б. Булардан сырткары, ичкерки жайлоо-кыштоолор – мал-жандын сеңири. Төрт-түлүк өрүш алган, көз кумарын кандырган мындай жер соорулары элдин баасын, баркын арттырат. Ошондуктан:

«Көк тескей көбүргөндүү көк жалбырак,

Көргөндө көркү менен көз кандырат.

Өйүзү арчалуу бет, жайык күңгөй,

Корумдан койлор өтсө, таш калдырап,

Суйкайган сулуусу ашкан биздин жайлоо,

Жүрөккө жүрө берчү так калтырат» (Мидин).

Кыргыздар: «Тоо-ташың, жер-сууңдан айланайын, тоо-ташың, жер-сууң колдо» – деп айтат. Бул жерге биздин касиетин, кереметин баяндап турат. Андай жагдайын акындар ырга кошуп, жазуучулар сүрөттөштү,

сүрөтчүлөр сүрөткө тартты, обончулар, композиторлор обон созушту, уз-усталар көркөм оюм көчөттөргө символдоштурушту.

Кыргыз эли дайыма табият менен аралаш жашагандыктан, экинчиден эскиден теңирчиликти катуу кармагандыктан, жаратылышты эч убакта адамдан төмөн турат деп карашкан эмес (Абыкеев Ч., 2009). Бардык жандуу жана жансыз нерселер адам менен бирдей укукта, бизди курчап турган дүйнө, адамдын укугу канча болсо, алардын да укугу ошончо деп кабыл алышкан. Ошондуктан, кыргыздардын жаратылышка болгон аярымилеси акырындан калыптанган. Кыргыз элинде жаратылыштын айрым бир жок болуп кетүү коркунучу туулган, дайыма коргоого, сактоого муктаж болгон айбанаттарды, же болбосо жаратылыштын кээ бир кооз жерлерин өзгөчө көңүл буруп карашкан.

Кыргыз эли көчмөн эл катары өздөрүн жаратылышка эч убакта кожоюн эмес, тескерисинче улуу жараткандын жаратылышынын койнунда жашаган бир мүчөсү катары караган. Айлана-чөйрөнү курчаган жандуу-жансыздын ар биринин жарыкчылыкта өз орду, өз укугу бар деп түшүнгөн. Адам укугун алардыкынан жогору койгон эмес.

Кыргыздар үчүн «убал» деген аныктама өтө чоң мааниге ээ. «Бейкүнөө кумурскага зыян кылба, убалы тиет» дешет элде. Ал түгүл «чөптү да жөнү жок тебелеп-тепсеп, үзсөң убал, тийбе» дешет. Эң башкысы ушул сөздөрдү укканда ишенип, сестенип каласын да аткарасың. «Убал» деген сөздүн таасири ар бир кыргыздын көкүрөгүнө катуу уюган. Жаратылыш жандыктары, алар менен коюн-колтук алышып жашоо элибизде көптөгөн уламыштарды пайда кылган. Мындай

уламыштардын түпкү маани-маңызы жаратылышты коргоого, алар менен тең укукта, гармонияда жашоого багытталган.

Мисалы, биздин улуу тоолорго келгин куш катары келүүчү аңыр аттуу канаттуу бар. Өзү жапайы, өрдөктөн чоңураак, жапайы каздарча бар, ал түгүл чоң эркектери ак куулардай болот. Ак темгил кызгылт түстөгү кооз куш. Бул куштар биздин тоолордогу көлдөргө өтө көп уялап, балапан учурушат. Кыргыз баласы аңырга тийбейт. Аңырды ыйык куш катары карашып, төмөндөгүдөй уламыш да айтып жүрүшөт.

«Бир пайгамбардын жалгыз уулу болот. Ал уулун көзүн карап аябай эрке өтүрөт. Чоңойгондо өзү алам деген кызды алып берет. Тилекке каршы келини өтө тилдүү чыгып, кайын энесине да, кайын атасына да күн көрсөтпөй ачуу тили тиет. Мындай күйүткө чыдабай баланын энеси кайтыш болуп калат. Кайын энеси өлгөндөн кийин келин ого бетер күчөп, кайын атасын кодулай баштайт. Ошондо чыдабай кеткен пайгамбар кайнатасы: «Ушу сен дайыма эле каяша айта берчү болдуң, деги айтканымды аткарбачу болдуң, ушу сен аңыр болуп аңкылдап калчы» деп каргап койгон. Мына ошондон кийин ал келин аңырга айланып, аңкылдап учуп кеткен. Ошондон бери кайнатасынан кечирим сурап, сыздап, үн салып учуп жүрөт дейт. Бул аңыз кеп, уламыш.

Мунун түпкү маанисинде аңырга тийбесин деген улуттук философия жатат. Эмнегедир тоолуктардын көкүрөгүнө ушул легенда катуу уялагандыктан, аңырга тийүүгө батынбайт. А биз кичине кезибизде «Аңыр адам болгон, пайгамбардын келини болгон» деген сөздү бала кезибизден жомок катары угуп жүрүп, ушундай

түшүнгөндүктөн, бул аңырга дит багып тийбей калганбыз. Кыргыздардын адам катары караганынан улам, анын этин жегенге дити барган эмес. Ошондуктан, кыргыздар тийбегендиктен кыргыздардын жайлоолорунда аңырлар көбөйүп кеткен.

Кийин биздин тоолорго башка улуттун өкүлдөрү көбүрөөк келип, аңырды атып, жок кылып киришти. Аңыр, жарыктык, өтө баё куш болот. Үй ордундай кичинекей көлчүк болсо деле, ошол жерге жумуртка тууп, балапан басып чыгара берет. Бул куш анын үстүнө адамдан да көп корко бербейт. Өзгөчө кыргыздардын жайлоосунда булар көп мекендеген дагы, адамдан дээрлик коркушкан эмес, себеби, кыргыздар аларга эч качан зыян кылган эмес. Бул куштун аңкоо экенин көргөн кыргыздар, жок кылбай сактап калыш үчүн, жогорудагы легенданы ойлоп чыгарышкан экен...

Кыргыздарда боорукерлик өзгөчө өнүккөн. Аңыр болуп калган үчүн, ал жараткан тарабынан жазасын алды, жазасын алгандан кийин буга боор ооруш гана керек. Аны жазалаштын кажети жок. Экинчиден, ыйык куш делип калган. Ал аңыр күнөөсүн мойнуна алып, аңкылдап ыйлап, «Мендей болуп калбагыла» деп ыйлап жүрөт деп түшүнүшкөн. Тескерисинче, аялдарга «силер тилиңерди узун кылбагыла, кайнатаңарга акаарат сөз айтпагыла, себеби мендей болуп каласыңар» деп айылдын үстүнөн аңкылдап учат. Аңыр аңкылдап учуп баратканда биздин ата-энелерибиз тили узун келиндерге «Эй, эй кара аңырды, аңырдай болуп калба» деп айтып турушкан. Ошондуктан ал ыйык кушту коргошкон. Философиялык жагы ушундай. Ал эми түпкү маанисинде муну бир акылдуу адамдар ойлоп чыгарган.

Кыргыздарда мындай айрым бир канаттууларды же айбандарды коргоого алган мисалдар өтө көп. Ошолордун баардыгы жөн жерден чыккан эмес. Түбүндө терең мааниге ээ. Кыргыздарда жандык болсо эле атып, этин жей берүүгө болбойт. Кайсы айбандын этин жей бериш керек, кайсы айбандыкын жебеш керек экендиги так аныкталган. Муну элибиз катуу сактайт.

Мисалы, суурдун этин кыргыздар жешкен эмес. Башка улуттун өкүлдөрү жей беришет. Суурду дагы башында адам болгон деп коюшкан. Ууру адам болгон, уурулук кыла берип, ар кай жерге оокатын ката берип, этегинде бир бечаранын акыркы тамагын уурдап кетет. Үңкүргө алып барып катып салат. Тигил бечара көп балалуу болот. Ошол балдары ачка отуруп ыйлаганда, энеси: «Сен ошол үнкүрдөн чыкпай, аңкыштап ышкырып кал, мендей болуп боздоп кал!» деп каргайт. Каргаганда суурга айланып, ийинден чыкпай көп бала тууп, аңкыштап ышкырып калганы ошондон деп айттышат. Түпкү маанисинде суурду кармап алыш оңой. Ийinine кылтак салып койсоң эле түшө берет. Кыргыздар ушинтип коргобогондо, кыргыз жеринде суур жок болмок. Ошондуктан анын этин жешкен эмес. Биринчиден, бул жерде суурду кармабай тим коюштун мааниси жатат. Экинчиден, суур өзү төрт же беш эле ай жарыкта болот. Калган убагында дайыма чээнде уктап жатат. Уктаган айбанга киргендиктен кан айлануусу аябай жай болот. Ал эми кан айлануусу аябай жай болгон айбандарда жугуштуу ооруулар көп болот. Мисалы, аюуда, кашкулакка, өзгөчө алар рак ооруусун көп жуктурушат. Өздөрү рак ооруусу менен оорубайт. Ошондуктан, суурдун этинен ооруу жукпасын деп жедирткен эмес, кыргызда. Бул тубаса илим, табияттан

алынган кыргыздардын акылдуулугу болгон.

Кыргыздар миндеген жылдар жаратылыш менен коюндаш жашап жүрүп, эмнеге кандай мамиле жасаш керекти так аныктап коюптур. Ата-бабабыз эмне мурас калтырса, ойлонбой туруп аткарышыбыз керек. Себеби, аны алар миңдеген жылдардагы жашоо тажрыйбасынан өткөрүп, кабыл алышкан.

Кыргыздар эмнени болсо да чегинен ашпоону тутунушкан. Мисалы, кийиктерди кыргыздарда токсон тогузга чейин атканга гана салты уруксат берет. Андан ары жүздү атканга уруксат жок. Токсон тогузду атканда тоңко турат деп коет. Андан кийин жүз бирге чейин атасың дагы, андан кийин эликтин арбагы, кайберен эненин каргышы, кусуру ура баштайт дейт. Буга далил «Кожожаш» эпосу бар. Кийиктин улагын атпа дейт, жазында боозун атууга тыюу салат. Болбой улак аткандарды эскерткен «Карагул ботом» аттуу чыгарма бар, анда кийиктин улагы экен деп, кийик тон кийип таш түбүнө уктап калган өзүнүн жалгыз баласын атып алган мергенди баяндайт.

Ал түгүл тоо кийиктеринин асыл тукумдуулугун сактаганга түрткөн дагы бир легенда бар. Кыргыздар ар бир жандуу-жансыздын, жердин, суунун, жандыктардын ээси бар дешет. Кийикти «Кайберен эне» деп аташат. Текелердин, кулжалардын арасында жондорунда ак ала тагы бар өтө чоңдору болот. «Ала жон кайберендердин менчиги, Кайберен эне аларга туз жүктөп келип, кийиктерге чачып турат, өздөрү да ушуларды минип жүрөт. Ошондуктан жондору жооруп, ала жон болуп калган» деп коюшат. Көрсө ошол асыл тукумдарды атпагыла дегени турбайбы. Аны жөн эле атпагыла десе «Эмнеге атпайт элем» деп ата бе-

рет да. «Анын жону жооруп, ошондон улам ала жон болуп калган, ал дайыма туз артып келип жүрөт, туз арткан кийигин атып алсаң, сени кармап коет» дейт. Анан ошондон коркушуп, ала жондорду атпай калышкан. Ала жондордун эчкиси да, текеси да чоң-чоң болот экен. Кыргыздар ушундай жолдор менен асыл тукум чоң-чоңдорун аттырбай, майда-чүйдө начарларын аттырткан. Ушундай акылмандуулук жолдор менен кыргыздар жартылышты коргогон.

Кыргыздарда мыкты жерлерди «Ыйык жер, мазар, бул жердин ээси бар» деп коркутуп тийгизишкен эмес. Ээси бар деген кыргыздын жерлеринин баары кооз, коргоого муктаж жаратылышы ажайып жерлер. Жапайы талдар, теректер өскөн жерлерди мазар деп аташып, терегин кыйбаш үчүн, өрттөбөш үчүн ошондой ишенимди киргизишкен. Жок болуп кетпесин, көбөйсүн деген мааниде, мазар ыйык жер деп койсо, кыргыздар тийбейт. Булактын башында өскөн теректерди кыйдырбай, муну кескилеп отун кылып салбасын, же болбосо үй курулушуна кыйып албасын деп, ушундай жолдор менен коргоп калышкан.

Кыргыздарда дайыма жаратылыш менен сүйлөшүү мамилеси бар болгон. Кадимкидей жаратылышты жансыз катарында карабай, жандуу катарында карап, аны менен тыгыз байланышта болгон. Мамилелеш болуп, мамиле түзгөн. Бирок азыркы күндө кыргыздардын философиялык түшүнүктөрү кеңири ачылбай жатат.

Суунун жээгинде жашаган кундуз деген айбан дээрлик жок болуп кетти. Кызыл китепке кирген, бирок, киргенине карабай жок болуп баратат. Кундуз өтө ыйык айбан, адам катарында баалашып, кундуз бар жерде элүү кундуз болобу, жүз кундуз болобу, болгону

эки же үчөөнү гана алганга уруксат берилген. Андан бөлөк кармаганга уруксат берилген эмес. Каргап салат деп коркушкан. Кундуздар өздөрү карыган кундуздарды жээкке чыгарып салышкан. Карыган кундуздар камыштын четине чыгып, көзүн жумуп жатып калган. Ошолорду алганга гана уруксат берилген. Кундуз бар жер – ырыскынын жери деп айтылган. Кундуз бар жерге келип, сыйынып, зыярат жасап кеткен адам байыт дешкен. Мал жукпай, байлык жукпай кыйналгандар кундуз бар жерге келип зыярат жасап кетсе, байышкан. Балалуу боло албай жүргөндөр, ошол жерге келип балалуу болушкан. Мисалы, күйөөгө тие албай жүргөн, кара далы кыздар келип ошол жерге сыйынса, күйөөгө тийишкен. Ушинтип кундузду ыйык, өзгөчө айбан катарында карашкан. Ошондой жол менен коргоп, сактап келгендиктен, миңдеген жылдар бою кундуз жоголбой кыргыз жеринде жашап келген. Кийин кундуз такыр жок болуп кетти. Кундуз жарыктык кишидей ойногон неме болот экен. Арс чычкандан чоңураак, суусардан кичине кичирээк. Жүнү тим эле кулпуруп, керемет жаркылдайт экен. Өңдөрү каралжын-күрөң түстө болуп, ушунчалык жүнү сыйдаң келет. Ошолорду кийин башка улуттун өкүлдөрү келип талкалап салышты. Мына ушундай кундуз сыяктуу айбандар, кечээки эле башка улуттун өкүлдөрү басып кирип келгенге чейин миңдеген жылдар бою жашап келгенинин башкы себеби, табиятты ыйык деп кармаганыбыздан. Суусардын терисин жака кылып, анан жээгине ичке кылып кундуздан кыйытып алып кийишчү. Мына ушул ичке кыйытылган кундузду дагы «кундуз жака» деп атап калышкан. Кыргыздын артыкчылыгы менен миңдеген жылдар бою кундуз сакталып келген.

Эгерде, биз дагы жаратылышты сактоонун дагы бир жолун таба албасак, анда биз жаратылышты жок кылып алабыз. Бул жол мыйзам болбош керек, мыйзам бул адамды мажбурлоо, мисалы «сен бул айбанды атпа, атсаң баланча жылга кесип жиберем» деген сөздүн аркасында, «эч ким көрбөй калса, кармалбай калам, аны эч ким көрбөгөндөн кийин далилдегиче качан» деген ой турат да. Ошондуктан, адамды мажбурлоо жолу менен эмес, жүрөгү, ыйманы менен коркуп, жасабай турган жол таап жетишибиз керек. Ата-бабабыздын жаратылышты сактоо эрежеси ошондой болуп жатпайбы. Адам өз эрки менен жаратылышты коргоп, аны ыйык деп санап, өзүнчө жеке каалоосу менен, бирөөдөн коркпой, кудайдан гана коркуш керек. Адамдын жан дүйнөсүнө, жүрөгүнө жетсе, ошондо гана жаратылышты толук сактаганга жол ачылат.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЙЫТТАРЫ

Кыргыз Республикасы Орто Азиянын түндүк-чыгышында жайгашкан жана Тянь-Шань тоо кыркасынын батыш бөлүгүн жана түндүк Памир-Алай тоолуу аймагын ээлейт. Кыргызстан тоолуу өлкө, анын жалпы аймагынын 80% көбү деңиз деңгээлинен 1500 метр бийиктикте жайгашкан (тоолор 94%: анын ичинен бийик тоолор 70%, башкалары 24% жана түздүктөр 6% түзөт).

Кыргыз Республикасынын аянты 199,9 миң чарчы км. Батыштан чыгышка карай максималдуу аралык 925 км, түндүктөн түштүккө карай – 453,9 км түзөт.

Түндүгүнөн, батышынан жана түштүгүнөн Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан Республикалары менен, чыгышынан жана түштүк-чыгышынан Кытай Эл Республикасы менен чектешет. Кыргызстандын чек арасынын жалпы узундугу 4508 км.

Кыргыз Республикасынын климаты континенталдуу, кышы муздак, жайы ысык, бул деңиз деңгээлинен бийик жайгашкандыкка көз каранды. Жаан-чачындар көбүнчө, күз, кыш жана жаз мезгилдеринде жаайт, жай мезгили көпчүлүк учурда кургакчыл болот.

Кыргыз Республикасынын аймагы бийик тоолуу система болгондуктан жаратылыш жана антропогендик таасирлерге алсыз. Өлкөнүн аймагынын 20% гана жашоого биоклиматтык шарттары бар аймак болуп саналат, ал жерде калктын негизги бөлүгү, дээрлик бардык өнөр жай жана айыл чарба өндүрүшү жайгашкан жана дал ушунун жыйынтыгында айлана-чөйрөнүн булганышына, жаратылыш ресурстарынын түгөнүшүнө туш

келген аймактар антропогендик таасирге, жаратылыш балансынын бузулушуна дуушар болууда.

Калктын басымдуу бөлүгү деңиз деңгээлинен 1800 м бийиктикте жайгашкан областарда жашашат. Орточо бийиктик 2750 м, максималдуу бийиктик 7439 м. Ал эми минималдуу бийиктик 401 м (Лейлек районунун аймагы) түзөт.

Кыргызстандын туруктуу калкынын саны 2015-жылдын 26-ноябрында 6 млн адамды түздү. Республиканын борбору – Бишкек шаары. Административдик-аймактык бөлүнүү боюнча республика 7 областка жана 44 районго бөлүнгөн.

*Жер ресурстары*³. Жерлер өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуучу негизги жаратылыш ресурстарынын бири болуп саналат. Жер ресурстарын экологиялык жактан негизделген жана теңдештирилген пайдалануусу жана корголушу үчүн жер пайдалануунун оптималдуу структурасын түзүү, түрдүү пландагы чарбалык иштердин жерге терс таасирин минималдаштыруу, жерлерди жана топурактарды пайдаланууну жана коргоону ченемдик усулдук камсыз кылууну өркүндөтүү зарыл.

Жерди мамлекеттик эсепке алуунун маалыматтары боюнча 2011-жылдын 1-январына карата Кыргыз Республикасынын аймагы 19995,1 миң га түзөт. Бул жерлер категориялар боюнча төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн (миң га):

- Айыл чарба багытындагы жерлер - 5679,7 (28,5%);
- Калктуу конуштардын жерлери - 266,4 (1,3%);

³ Маалымат Кыргыз Республикасынын 2006-2011-жылдарда курчап турган чөйрөсүнүн абалы жөнөндөгү улуттук докладынан алынды (Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, 2012-жылдын 7-августу, №553).

- Өнөр жай, транспорт, байланыш, коргоо ж.б. жерлер - 222,7 (1,1%);
- Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын жерлери - 707,4 (3,5%);
- Токой фондунун жерлери - 2617,2 (13,1%);
- Суу фондунун жерлери - 767,3 (3,8%);
- Запастагы жерлер - 9734,2 (48,7%);
- алардын ичинде бөлүштүрүлбөгөн жайыттар - 4824,3 (24,1%)

Жер фондунун түзүмү. Айыл чарба багытындагы жерлер 2010-жылы бүтүндөй жер фондунун 28,5% түзөт жана 5679,7 миң га ээлейт. 2009-жылга салыштырганда айыл чарба багытындагы жерлер 30,2 миң га азайган, бул 0,5% түзгөн. Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын аянты кыйла көбөйгөн (жалпы жер фондунун 3,5%) түзгөн. 2010-жылы бул категориядагы жердин аянты 707,4 миң га түзгөн, 2009-жылга салыштырганда аянт 174,8 миң га (32,8%) көбөйгөн. Токой фондунун жерлери 2617,2 миң га – 13,1% жана 2009-жылга салыштырмалуу токой фондунун аянты 54,8 миң га азайган (токой фондунун жер категориясынын 2%).

Калктуу конуштардын жерлери 272,9 миң га түзөт же бүткүл жер фондунун 1,3% түзөт жана 2009-жылга салыштырганда 20,8 миң га көбөйгөн. Калктуу конуштардын аянты такай жана кыйла көбөйүү тенденциясына ээ. Запастагы жерлер да кыйла өзгөрүүгө дуушар болууда. 2010-жылы анын аянты 9734,2 миң га же жалпы жер фондунун 48,7% түздү жана 2009-жылга салыштырганда 0,9 миң га азайды. Ошол эле мезгилде 2009-жылы 2008-жылга салыштырганда 96,8 миң га (1%) азайган.

Өнөр жай, транспорт, байланыш, коргоо ж.б. 222,7 миң га – же фондунун структурасында 1,1% ээлейт жана жылдар боюнча олуттуу деле өзгөрбөйт.

Суу фондунун жерлери дээрлик өзгөрбөйт жана 767,3 миң га – жер фондунун структурасында 3,8% ээлейт.

2011-жылдын 1-январына карата абал боюнча Кыргыз Республикасынын айыл чарба жерлеринин жалпы аянты 10650,8 миң га (жалпы жер фондунун 53%) түзөт, алар жерди мамлекеттик эсепке алуу боюнча жерлердин ар кандай категорияларында катталган, анын ичинде:

- Айдоолор 1276,2 миң га
- Көп жылдык өсүмдүктөр 44,2 миң га
- Аңыздар 38,9 миң га
- Чөп чабыктар 168,4 миң га
- Жайыттар 9063,4 миң га

Мындан тышкары:

- Токой аянттары 1164,1 миң га
- Жыгач-бадалдар 463,5 миң га
- Саздар 6,2 миң га
- Башкалар 7648,8 миң га

Жерлердин курамында айыл чарба жерлеринин көпчүлүк аянтын - 85,3% жайыттар түзөт, жайыттардын аянты дайыма азаюуда.

Айлана чөйрөгө мониторинг. Кыргыз Республикасындагы экологиялык мониторингдин ар кандай функцияларын бир нече министрликтер жана мекемелер аткарат жана негизинен үч бөлүккө бөлсө болот:

- Айлана чөйрөнүн абалына мониторинг;
- Жаратылыш жана антропогендик факторлордун айлана чөйрөгө тийгизген таасирине мониторинг;

- Маалыматтарды чогултуу, анализдөө жана чечим кабыл алуу.

Айлана чөйрөнүн абалына жана айлана чөйрөгө тийгизген таасирине мониторинг жүргүзүүчү негизги уюмдар жана мекемелер болуп: Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттик, Өзгөчө кырдаалдар министрлиги, Саламаттыкты сактоо министрлиги, Айыл чарба жана мелиорация министрлиги ж.б.

Республикада төмөндөгүдөй мониторинг системалары иштейт:

- Антропогендик таасирдин булактарына мониторинг (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттиктин экологиялык мониторинг боюнча башкармалыгы);
- Жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнө мониторинг, токой ресурстарын кошкондо (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттиги);
- Жер колдонууга мониторинг (Мамлекеттик каттоо, Кыргызгипрозем);
- Геологиялык чөйрөгө жана жер алдындагы сууларга мониторинг (Геология жана минералдык ресурстар боюнча Мамлекеттик агенттиги);
- Айыл чарба жерлерине мониторинг (Айыл чарба жана мелиорация министрлиги);
- Суу ресурстарына мониторинг (Айыл чарба жана мелиорация министрлигинин суу чарба жана мелиорация департаменти);

- Курчап турган жаратылыш чөйрөсүнүн өзгөрүүсүнө мониторинг (Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин алдындагы Кыргыз-гидромет);
- Уулуу калдыктар сакталуучу жайлардын абалына мониторинг (Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги);
- Жашоо чөйрөнүн факторлорунун калктын саламаттыгына тийгизген таасирине мониторинг (Саламаттыкты сактоо министрлигинин санитардык-эпидемиологиялык көзөмөл департаменти);
- Өндүрүштүн ар кайсы тармагындагы чарба субъектилеринин айлана чөйрөгө тийгизген таасирине мекеме ичинде мониторинг жүргүзүү.

Курчап турган жаратылыш чөйрөсүнө жана жаратылышты сарамжалдуу пайдаланууга тиешеси бар, дайыма чогултулуп, жаңыртылып туруучу өзүнчө маалыматтар Кыргыз Республикасынын экономика министрлигинде, Кыргыз Республикасынын транспорт жана коммуникация министрлигинде, Кыргыз Республикасынын энергетика жана өндүрүш министрлигинде, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясында ж.б. болот.

Жалпы республикалык курчап турган чөйрөгө мониторинг жүргүзүү системасы менен катар, мекемелик экологиялык мониторинг системасы да бар, б.а. ишканалар жана мекемелердин күчү менен жүргүзүүлүүчү мониторинг.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети тарабынан булгоочу заттарды чыгаруу, таштоо көлөмү, калдыктарды жайгаштыруу, жаратылыш ресурстарынын абалы ж.б. маалыматтарды камтыган

статистикалык отчеттуулук формасы боюнча чогултуу ишке ашырылат.

Азыркы тапта Кыргызстан экологиялык маалыматты колдоо жана жакшыртууда көптөгөн кыйынчылыктарга дуушар болууда. Мониторинг жүргүзүүнүн бирдиктүү улуттук системасы жок.

Жайыттар – мал жаюуга пайдаланылуучу оттуу жерлер. Жайыттар табигый жана эгилме (жасалма) болуп бөлүнүшөт. Кыргыз Республикасында табигый жайыттар тоолуу, адырлуу, талаалуу жана жарым чөлдүү жерлерде болгондуктан, климаттык шарттары ар башка, натыйжада чөбүнүн кунардуулугу түрдүүчө болот. Жайытта негизинен көп жылдык чөптөр, бадалдар өсөт. Эгилме жайытта көп жылдык жана бир жылдык чанактуу, дан уруктуу өсүмдүктөрдүн аралашмасы эгилет. Жайыт көк тоюттун негизги булагы. Мал жайытта 150-170 күнгө чейин, айрым учурларда жыл бою асыралат. Жайыттын кунардуулугун көтөрүү максатында атайын иш-чаралар жүргүзүлөт, мисалы, которуштуруп пайдалануу, семирткич чачуу, сугаруу, чөп себүү, тосмолорду куруу жана башкалар. Эгилме жайыт кунардуу келип, экономикалык жактан көп пайда берет, мисалы, эгилме маданий жайытка өзгөчө саан уйларды эрте жаздан кеч күзгө чейин жайса болот. Эгилме жайыт жылына 500-600 ц чейин түшүм берет. Жайытты туура пайдалануу менен малчылыктан сапаттуу жана арзан азык-түлүк өндүрсө болот.

Жайыттар Кыргыз Республикасынын маанилүү жаратылыш ресурстары болуп саналышат. Өлкөнүн малчылыгынын өнүгүшү жайыт ресурстарынын сарамжалдуу пайдаланышына түздөн-түз көз каранды.

Кыргыз Республикасынын аймактары деңиз деңгээлинин бийиктигине жараша төмөндөгүдөй жайланышкан:

- 5,8% – деңиз деңгээлинен 1000 м бийиктикке чейин;
- 22,6% – деңиз деңгээлинен 1000 м ден 2000 м ге чейин;
- 30,2% – деңиз деңгээлинен 2000 м ден 3000 м ге чейин;
- 40,8% – деңиз деңгээлинен 3000 м ден өйдө.

Кыргыз Республикасынын айыл чарба жерлери (га)

Түрлөрү	Аянты, га	%
Жайыттар	9147000	85,85
Айдоо жерлер	1238600	11,63
Чабындылар	169600	1,59
Көп жылдык чөп	37400	0,35
Башка жерлер	62000	0,58
Баардыгы	10654600	100

Жайыттардын жыл мезгилине карата колдонулушу боюнча бөлүнүшү:

Кышкы жайыттар (2411000 га), кар аз жааган аймактардагы айылдарга жакын жайланышкан. Көп аймактарда бул жайыттарда мал жыл бою жайылгандыктан, өсүмдүктөр өтө эле аз, айрым тилкелеринде чөбү жакшы, жааган карын шамал айдап кеткендиктен, малды жаюуга мүмкүнчүлүк берген жайыттар. Алар турган жер жылуу, өтмө шамалдардан корголгон.

Жайкы жайыттар (3889000 га) – жайлоолор, орто бийиктиктеги жана бийик тоолуу өрөөндөрдө жана капчыгайларда, айыл-кыштактардан алыс жайланышкан. Бул жайыттардын кунардуулугу жогору жана жайкысын бир-алты ай аралыгында колдонулат.

Жазгы-күзгү жайыттар (2763000 га).

Жазгы жайыттар – бул тоо этектериндеги 2000 м бийиктиктен, бөксөлөрдөн төмөн жайланышкан, шамалдан корголгон, жылуулук жана нымдуулук көп болгон, кар эрте эриген, дарыялардын куймаларында, көлмөлөрдүн айланасында жайгашкан, көпчүлүк бөлүгүндө өсүмдүктөрдүн эрте өсүшү үчүн эң жагымдуу болгон ойдуң жерлер. Эрте жазда чөптөр өсүп чыккандан баштап, күн ысыганга чейин колдонулат.

Күзгү жайыттар – бул жайыттардын көпчүлүгү кышкы жана жайкы жайыттардын ортосунда жайланышкан. Күзгү түшүмдү жыйнагандан кийин колдонулат.

Жайыттардын жайланышы боюнча бөлүнүшү

- *Жакынкы жайыттар*, айылдарга жакын жайланышып, маданий жайыттарды, чабындыларды, бак жана токой ичиндеги жерлерди камтышат.
- *Ургалдуу жайыттар*, алыскы жана жакынкы жайыттардын ортосунда жайланышкан жайыттар.
- *Алыскы жайыттар*, жайыт малчылыгында колдонулган жайлоо жайыттар.

Айыл чарба чөйрөсүнүн мүлктүк комплекси менчиктештирилгенге чейин (*Совет доорунда*) жайыт чарбасында узундугу 1600 км болгон суу түтүгү жана сугаруучу аянтчалары бар 613 скважина жана 755 каптаж (*баардыгы 1368*) иштеп турган, алар 2,5 млн. га жайыттарды суу менен камсыздаган, 18 чарбалык-маданий борбор, анын ичинде зооветтилкелер, ооруканалар, жатак мектептер, дүкөндөр, радиостанциялар, мейманканалар иштеп, адистер жана тейлөөчү кызматкерлер үчүн турак жайлар курулган. Областык деңгээлде 5 областык жайыт-мелиорациялык курулуш

башкармалыктары, 16 чарбалык эсептеги эксплуатациялык тилкелер, 4 көчмө механикалаштырылган коллонналар (ПМК), долбоорлоо-изилдөө конторасы жана анын Оштогу филиалы, 10 мал чарба-машина станциялары (МЖС) иш жүргүзгөн.

Мурда Кыргыз Республикасында жайыттар салттуу түрдө төмөндөгү системада колдонулган:

1) *жайында мал бийик тоолуу жайыттарда багылган;*

2) *кузүндө жана жазында мал орто бийиктиктеги тоолуу жайыттарда багылган;*

3) *кышында мал тоо этектеринде жана өрөөндөрдө багылган.*

Учурда бул система бузулган.

Жакын жайланышкан кышкы жайыттар жыл бою опсуз көп колдонулуп жана деградацияга учурап, калыбына келүүгө убакыт дагы, мүмкүнчүлүк дагы жетишпей жатат.

Алыс жайланышкан жайкы жайыттар жетишээрлик колдонулбай, мал оттогонго болбогон зыяндуу жана уу чөптөрдүн дүркүрөп өсүшүнүн натыйжасында сапаты төмөндөөдө.

Жайыттарды башкаруунун жана пайдалануунун учурдагы абалы. Малчылыктын өнүгүшүнө негизги шарт болуп, өлкөдөгү кеңири табигый жайыттар эсептелинет. Табигый жайыттардын жалпы аянты 9,147 млн гектарды түзүп, өлкөнүн жалпы аянтынын жарымына жакынын ээлейт. Ал эми, 1 млн 200 миң га жайыт жерлери Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча мамлекеттик агенттигине тиешелүү.

Жайыттар тоют коруна жылына 2,0-2,4 млн тонна тоют бирдигин бере алышат.

«Жайыттар тууралуу» Мыйзам кабыл алынганга чейин Жайыт башкаруу үч деңгээлге бөлүнгөн администрациялык башкарууда болгон, анда айылга жакын жайыттар жергиликтүү өз алдынча башкарууга таандык болгон, ургаалдуу пайдалануудагы жайыттар райондук мамлекеттик администрация тарабынан ижарага берилген, ал эми алыскы жайыттар облустук мамлекеттик администрациялардын карамагында турган. Бул система жайыт пайдалануучуларды жайыт башкарууга түздөн-түз катышуудан четтетип салып, жайыт сыяктуу маанилүү жаратылыш ресурстарынын деградацияга учурашынын жана сарамжалсыз пайдалануунун негизги себептеринин бири болгон.

Реформага чейинки жайыт башкаруу системасынын кемчиликтери:

- Бирдиктүү саясаттын жана жайыттарды башкаруудагы айкындуулуктун жоктугу.
- Жайыт пайдалануучулардын жайыттарды башкарууга катышуу укугунун жоктугу.
- Малды жайытка чыгарууга уруксат алууда бюрократиялык убаракерчилик.
- 1990-жылдан баштап жайыттарды жакшыртууга республикалык бюджеттен каражаттын бөлүнбөшү. Натыйжада, жайыттардын инфраструктурасынын каралбай калышы.
- Жайыттарды башкарууда көзөмөлдүн жоктугунун натыйжасында, жер жерлерде жайыттардын кээ бир жарандар тарабынан менчиктештирилсе башташы.
- Жайыттардын бузулуу денгээлинин жогорулашы.

Жайыт инфраструктура объектилеринин көпчүлүк бөлүгү оңдоого жана кармоого каражаттын жоктугу-

нан катардан дээрлик чыккан. Мал айдоочу жолдордун жана көпүрөлөрдүн көпчүлүгү селден жана башка таасирлердин кесепетинен бузулуп калгандыктан, жайыттардын 40%, өзгөчө алыскы жайкы жайыттар, пайдаланылбай келүүдө.

2008-жылдын 18-декабрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан «Жайыттар тууралуу» Мыйзамы кабыл алынып, 2009-жылдын 26-январында Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан кол коюлган (№30).

Мыйзамга ылайык жайыттарды башкаруу Айыл аймактарындагы Жайыттарды пайдалануучулардын ассоциациясынын аткаруучу органы – Жайыт комитеттерине берилген.

Жайыт башкаруудагы жаңы системанын артыкчылыктары:

- Жайыттарды башкарууда бирдиктүү саясатты жана ар тараптуу иш жүргүзүүнү киргизүү, анын натыйжасында, жайыттарды башкаруу бир уюмга, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына берилди.
- Жайыттарды башкарууда жайыт пайдалануучулардын кеңири катышуусу, жайыт тилкелерин мал жаюу үчүн бөлүштүрүүдөгү айкындуулук жана калыстык.
- Жайыттарга мал жаюуга уруксат алуу үчүн бюрократиялык тоскоолдуктар жоюлууда.
- Мал ээлеринин жайыттарды колдонуу үчүн милдеттүү түрдө чогулткан каражаттары, жайыттардын инфраструктурасын жана абалын жакшыртууга мүмкүнчүлүк түздү.
- Жайыттарды ижарага жана субижарага берүү жоюлууда.

• Жайыттарды пайдалануу жана жакшыртуу боюнча жаңы ыкмаларды киргизүү.

Жайыт ресурстарын туруктуу колдонуунун негизги көйгөйлөрү. Кыргыз Республикасынын Айыл чарба жана мелиорация министирлигинин Жайыт департаментинин жана Кыргызгипроземдин маалыматтарына ылайык (2014), өлкөдөгү жайыттардын 166 миң гектары күчтүү деңгээлдеги деградацияга учураса, 416 миң гектар жайыттар ар кандай даражадагы эрозияга кабылган, 1,5 миң гектары таштак жайыттар, 2741 миң гектары шарттуу таза жайыттар болуп саналышат.

Ал эми 397 миң гектар жайыттар 40 градустан ашкан тик беттерде жайланышкандыктан, малчылыкта колдонуудан чыгарылышы керек деген пикирлер дагы орун алууда.

1. Жакынкы жайыттардын деградациясы.

Токтотуу жолдору

Натыйжа

Алыскы жана ортоңку жайыттарды натыйжалуу колдонуу

Жакынкы жайыттарга түшкөн жүк азаят

Жакынкы жайыттарды натыйжалуу колдонуу эрежелерин так сактоо

Жакынкы жайыттарды көзөмөлсүз колдонуу токтойт

Жаңы көп жылдык чабынды, шалбааларды түзүү, эскилерин жаңылоо жана кеңейтүү

Кышкы тоют кору менен камсыздайт.

Кеч күздө жана эрте жазда жайыт катары колдонулат

2. Алыскы жайыттардын жетишсиз колдонулуусу.

Токтотуу жолдору

Натыйжа

Жайлоолордо жана кыштоолордо малчылардын турмуш-тиричилик шарттарын жакшыртуунун эсебинен алыскы жайыттарды колдонууга кызыктыруу

Жайыттарды натыйжалуу колдонуу планы

Эрозияга каршы иш-чараларды жүргүзүү

3. Алыскы жайыттардын инфраструктурасынын бузулуусу.

Токтогуу жолдору

Жайыттарда инфраструктура түзүү жана бузулганын калыбына келтирүү

Алыскы жайыттарды колдонуу жакшырат. Жакынкы жайыттарга түшкөн жүк азаят.

Мал тез эттенет. Малчылардын кирешеси жогорулайт.

Жайыттарды туруктуу жана рационалдуу колдонуу жаралат

Жайыттардын бузулушу азаят

Натыйжа

Алыскы жана ортоңку жайыттарды колдонууну жакшыртат.

Кыргыз Республикасынын Айыл чарба жана мелиорация министрлигине караштуу Жайыт департаменти өз ишин Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндөгү» мыйзамынын, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2009-жылдын 19-июнундагы №386, Кыргыз Республикасынын жайыттарынын 2012-2015-жылдарындагы өнүгүүсү боюнча жана башка токтомдорунун негизинде, ошондой эле ар жылга бекитилген иш планы менен Департамент жөнүндөгү жобого ылайык жүргүзүүдө⁴.

⁴ Кыргыз Республикасынын Айыл чарба жана мелиорация министрлиги. Жайыт департаменти. 2014-жылдык отчету.

«Жайыттар жөнүндөгү мыйзам» Кыргыз Республикасында 2009-жылы, андан кийин Тажикстанда кабыл алынган. Борбор Азиядагы башка үч мамлекетте бул мыйзам долбоору эми гана талкууга алынып жатат. Англиядан келген эл аралык эксперт Сара Робинсондун ою боюнча «Кыргызстандын жайыт боюнча тажрыйбасы Борбор Азиядагы башка мамлекеттерге үлгү боло алат жана аны кызыктуу окуу курал катары колдонсо болот, анткени башкаларда бул мыйзам талкууга алынууда жана жайыт башкарууну реформалоо маселеси эми гана көтөрүлүүдө».

Кыргыз Республикасынын тажрыйбасын Тажикстандын, Казакстандын, Өзбекстандын, Армениянын жана башка мамлекеттердин өкүлдөрү окуп үйрөнүүдө. Адистердин өз ара тажрыйба алмашууларына жардам катары ар кандай иш сапарлары уюштурулуп, эл аралык жана аймактык конференциялар менен тренингдер өтүүдө. Кыргыз Республикасынын эксперттери Австралия менен Швейцарияда болуп, ал өлкөлөрдөгү жайыттарды башкаруу системасы менен жеринен таанышып келишти.

Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндөгү» мыйзамынын 3-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык өлкөдөгү жайыттардын чектери учурдагы администрациялык-аймактык бирдиктердин чектерин эске алуу менен мурдагы советтик жана коллективдик чарбалардын чектери боюнча бөлүштүрүлгөн.

2014-жылы республиканын жайыт пайдалануучулар бирикмелеринин маалыматы боюнча 7154509 га жайытка 1016529 баш бодо мал, 3909589 баш кой-эчки жана 331827 баш жылкы чыккан. Бул көрсөткүч 2013-жылга салыштырмалуу 35477 баш бодо малга жана 15115 баш жылкыга көп, 99778 баш кой-эчкиге аз.

2014-жылы республика боюнча Жайыт комитеттери жайыт пайдалануучулардан 130031236 сом каражат топтошту. 2013-жылга салыштырмалуу жайыт төлөмдөрү 17,0 пайызга көбөйгөн. Топтолгон каражаттын 17429650 сомун жер салыгынын эсебине которулуп, 40239795 сом жайыт инфраструктурасын жакшыртууга сарпталган.

2014-жылы жайыт пайдалануучулардан мал башына жыйналган жайыт акысы орточо эсеп менен республика боюнча ар бир шарттуу баш малга 60,5 сомго, ар бир гектар пайдаланылган жайытка 18,8 сомго барабар болгон.

Жайыт комитеттери 2014-жылы 2414 чакырым жол, 246 даана көпүрө, 138 даана каптаж жана 7 кашарды калыбына келтиришип, 5,6 га жерге жайытты жакшыртуу максатында үрөн себишкен.

Бүгүнкү күнү Кыргыз Республикасынын жайыт аянты 9147,0 миң гектарды түзөт, анын ичинен 2015-жылы жайыт пайдалануучулар тарабынан 6782965 га жайытты же 74,2 пайызын гана пайдаланышты.

Кыргыз Республикасынын экс-президенти Роза Отунбаеванын демилгеси менен көтөрүлгөн, малчылардын көйгөйлүү маселеси болгон жайлоодо жайгашкан малчылардын балдары үчүн убактылуу бала бакчаларды уюштуруу маселелери боюнча талкуулар болуп, жайыт пайдалануучулардын Жайыт комитеттеринин төрагалары райондук, облустук жайыт пайдалануучулардын ассоциацияларынын өкүлдөрү жана Жайыт департаментинин адистери бул демилгени колдошуп, жайлоодо жайында убактылуу бала бакчаларды уюштурууга өз салымдарын кошушууда. 2014-жылы Жайыт комитеттери тарабынан жайлоолордо 35 бала

бакча уюштурулуп ага 1000 ге жакын малчылардын балдары тартылган.

Жайыт департаменти – республиканын түндүгү менен түштүк аймагындагы Жайыт комитеттеринин ортосундагы тажрыйба алмашуунун алкагында Нарын, Ысык-Көл, Талас облустарындагы мыкты иштеп жаткан 40 тан ашык Жайыт комитет башчыларын Суусамыр өрөөнүнөн тартып Жалал-Абад, Ош, Баткен аймактарындагы кесиптештеринин иш тажырыйбасы менен тааныштырууну ишке ашырды. Иш-чаранын экинчи этабында Баткен, Ош, Жалал-Абад областарынын Жайыт комитет башчылары, токой чарба кызматынын өкүлдөрү, айыл өкмөт башчылары, бардыгы болуп 40тан ашык адам Чүй, Нарын, Ысык-Көл областарына барып, алардагы жайыт маселеси кандайча чечилип жаткандыгын, көйгөйлүү проблемаларды жөнгө салуу маселесине келгенде кандай өзгөчөлүктөрү бар экендигин көрүп, үйрөнүп кайтышты. Бул иш сапарды ишке ашырууга ГЭФ-ПРООНдун жер ресурстарын туруктуу башкаруу боюнча жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу долбоору финансылык жактан колдоо көрсөттү.

Жергиликтүү коомчулуктун арасында жайыт реформасын жүргүзүүнү активдештирүү боюнча арбын иштерди жүргүзүү зарыл экендиги көрүнүүдө жана жайыт пайдалануучулардын бирикмелеринин мындан ары потенциалын күчөтүү жана алардын ишине көмөк көрсөтүү зарылчылыгы жер-жерлерде өткөрүлгөн жайыт пайдалануучулардын бирикмелеринин жыйындарында белгиленүүдө. Республиканын жайыттарын мындан ары терең реформалоо үчүн төмөнкүдөй багыттарды көрсөтүүгө болот:

- Жергиликтүү органдар жана Жайыт комитеттер тарабынан жайыттарды башкаруу жана жакшыртуу бо-

юнча иштелип чыккан иш пландарын өздөштүрүүнүн тездетилиши;

- Жайыт комитеттери тарабынан Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндөгү» мыйзамын жүзөгө ашыруу максатында, жайыттарды жамааттык башкаруунун укуктук негизинде, жергиликтүү коомчулуктун мүчөлөрүнө кеңири түшүндүрүү боюнча Жайыт комитеттерине ар тараптан колдоо жана жардам көрсөтүү иштеринин улантылышы;

- Жайыт пайдалануучулардын бирикмелеринин өздөрүнүн каражаттарына пайдалануу менен жайыт инфраструктуралык объектилерди оңдоо жана куруу иштерин мындан ары улантышы;

- «Кыргыз Республикасынын административдик жоопкерчилик Кодексине өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү» боюнча 2014-жылдын 27-январындагы №17 Мыйзамынын алкагында жайыт акысын жыйноону жогорку деңгээлде уюштурулушу, жайыт акысын төлөөдөн баш тарткандарга мыйзам чегинде чара колдонуунун күчөтүлүшү;

- Жайыт комитеттердин иш пландарын, бюджеттин, жайыт акысын коюуну Айылдык Кеңештин сессиясында бекитилишине жана анын аткарылышына Айылдык Кеңештин депутаттарынын, жайыт пайдалануучулардын бирикмелеринин мүчөлөрүнүн милдеттүүлүгүнүн күчөтүлүшү;

- Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндөгү» Мыйзамынын негизинде жайыт реформасынын жүрүшүн коомчулукка тааныштыруу максатында республикалык жана аймактык жалпыга маалымдоо каражаттарын катыштыруу менен, үгүттөө иштеринин мындан ары дагы ургалдуу улантылышы;

- Жайытты жакшыртуу, башкаруу жана жайыт инфраструктурасын калыбына келтирүү боюнча буклеттерди, бюллетендерди, брошюраларды жана жолдомолорду чыгаруунун мындан ары дагы улантылышы.

Кыргыз Республикасынын Айыл чарба жана мелиорация министрлигине караштуу Жайыт департаментинин жана анын аймактык бөлүмдөрүнүн жайыттарды башкаруу, туруктуу өнүктүрүү жана сарамжалдуу пайдалануу боюнча бардык иш аракеттери төмөндөгү кызыкдар өнөктөш уюмдар менен тыгыз байланышта жүргүзүлүүдө: Бүткүл Дүйнөлүк банк, ГЭФ, ПРООН, USAID, IFAD, Кристенсен фонду (АКШ), «Сорос-Кыргызстан» фонду, GIZ, BMZ, NABU, АРИС, CAMP Алатоо коомдук фонду, Айылды өнүктүрүү фонду (RDF), «Мурас Башаты» коомдук фонду ж.б.

Жайыт башкарууну жана ветеринардык кызматты өнүктүрүү максатында 2008-2014 жылдары республиканын бардык аймактарында ишке ашырылган «Айыл чарба инвестициялары жана кызмат көрсөтүү» (ПСИУ) долбоорунун натыйжалуу жыйынтыктары чет элдик инвестицияларды тартууга шарт түздү⁵. Айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча эл аралык фонду (МФСР) тарабынан каржыланып жаткан «Мал чарбасын жана рынокту өнүктүрүү – 1 жана 2» долбоорлору Ысык-Көл, Нарын, Ош, Баткен, Жалал-Абад областарында 2013-2014 жылдардан бери аткарылууда. Чүй жана Талас областарында «Жайыттарды жана мал чарбачылыкты башкарууну жакшыртуу» долбоору 2015-жылдын 27-августунда ишке киргизилди жана 2018-жылга чейин ишке ашырылат. Аталган долбоор Дүйнөлүк банк

⁵ Жаңылыктар жарчысы / КР Айыл чарба жана мелиорация министрлиги Айыл чарба долбоорлорун ишке ашыруу бөлүмү. – Б.: №3 – 2015.

жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан каржыланат.

«Жайыттарды жана мал чарбачылыкты башкарууну жакшыртуу» долбоору ОРСП, АРИС, Жайыт департаменти, Ветеринардык палата, Кыргыз мал чарба жана жайыт илим-изилдөө институту, Курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттиги, райондук агрардык өнүгүү башкармалыктары жана Мамлекеттик ветинспекция тарабынан ишке ашырылууда.

Жайыт департаментинде «Электрондук жайыт» электрондук программасы 2014-жылы «Айыл чарба инвестициялары жана кызмат көрсөтүү» долбоорунун техникалык жардамы менен ишке киргизилген (2008-2014). Автоматташтырылган система ЖПБ алып барган иш аракеттердин бардык көрсөткүчтөрү жөнүндөгү жана ЖПБ мүчөлөрүнүн квалификациясынан баштап, жайыт тилкелеринин GPS-координаттарына чейинки маалыматты камтыйт. Программанын жардамы менен жайыт тилкесинин оптималдуу сыйымдуулугун, жайыттарга оптималдуу күч келүүсүн (канча баш мал жайса боло тургандыгын), белгилүү бир убакытта малдын саны жана түрүнө жараша жайыттарды пайдалануунун акысын, жазгы-күзгү, жайкы-кышкы жайыттардагы мал каттоону жана Жайыт билеттерин эсептеп чыгууга жана мал жаюунун маалын, жайыт тилкесинин колдонулбагандыгынын себепин (мисалы, жердин таштактыгына, булганычтыгына, айдоо аянты же эс алуу зонасы катары пайдаланылгандыгына байланыштуу) жана көптөгөн нерселерди билсе болот.

Учурда «Электрондук жайыт» маалымат системасы жакшыртылып, жайыт пайдалануу үчүн акы төлөөнүн

жолдору, айбандардын ден соолугун коргоо подкомитетинин, жайыт тилкелериндеги деградация жөнүндө маалыматтарын камтыган жаңы бөлүмдөр менен толукталган.

Чүй жана Талас областарында «Жайыттарды жана мал чарбачылыкты башкарууну жакшыртуу» долбоору 2015-2018-жылдардын аралыгында ишке ашырылат. Долбоордун максаты болуп Талас жана Чүй областарындагы Жайыт пайдалануучулар бирикмелери (ЖПБ) жана жеке ветеринардык кызматтары тарабынан көрсөтүлгөн кызматтын деңгээлин жогорулатуу аркылуу жайыттарды жана мал чарбачылыкты башкарууну жакшыртуу болуп саналат.

Долбоордун максатынын ишке ашырылышы менен бирге мал ээлеринин кирешелеринин жогорулашы жана алардын азык-түлүк коопсуздугунун жакшыртылышы, жайыттарды туура пайдалануу мүмкүндүгү жана жайыттардын узак мөөнөттүү деградациясынын жоюлушу, жайыт жерлердин экологиялык туруктуулугунун сакталуусу жана айылдык коомдоштуктардагы социалдык туруктуулук сыяктуу орчундуу салымдардын болуусу күтүлүүдө.

«Жайыттарды жана мал чарбачылыкты башкарууну жакшыртуу» долбоору Айыл чарба жана мелиорация министрлиги, АРИС, Жайыт департаменти, Мамлекеттик ветинспекция, Ветеринардык палата, Кыргыз мал чарба жана жайыт илим-изилдөө институту, Курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттиги, райондук агрардык өнүгүү башкармалыктары тарабынан ишке ашырылат.

Ал эми «Кыргызмамжердолбоорлоо» институтуна төмөндөгү милдеттер жүктөлгөн:

1. Айыл аймактардын жерлерин инвентаризациялоо;
2. Айыл аймактардын чек арасын тактоо;
3. Калктуу конуштардын чегин аныктоо;
4. Геоботаникалык изилдөө жумуштарын өзгөртүп түзөтүү;
5. Жер кыртышын изилдөө жумуштарына өзгөртүү-түзөтүү киргизүү;
6. Айдоо жерлерине мониторинг жүргүзүү;
7. Мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАЙЫТ ПАЙДАЛАНУУНУН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Кыргыз Республикасында жер ресурстарын, анын ичинде жайыт ресурстарын башкаруу жаатында мыйзам базасы түзүлгөн. Адамдын ден соолугун жана адамдын таза айлана-чөйрөгө болгон табигый укуктарын коргоо артыкчылыгы менен социалдык, экологиялык жана экономикалык кызыкчылыктардын илимий негизделген айкалышын камсыз кылууда жаратылыш ресурстарын пайдалануунун укуктук негизи жана кепилдиктери белгиленген.

Жайыт чөйрөсүндө ченемдик-укуктук базаны түзүү үчүн Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги тарабынан бир катар мыйзамдар иштелип чыгып, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынган. Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндө» Мыйзамы кабыл алынган. Кыргыз Республикасынын Жер кодексине, «Айыл чарба багытындагы жерлерди башкаруу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген.

«Жайыттар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык жайыттардын бардык түрлөрүн башкаруу үчүн жоопкерчилик жана көзөмөлдөө функциялары жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана жайыт пайдалануучуларга өткөрүлүп берилген. Бул Мыйзам жергиликтүү жамааттар тарабынан Жайыт пайдалануучулар бирикмелерин жана алардын аткаруу органдары болуп эсептелген Жайыт комитеттерин түзүү сыяктуу маанилүү маселелерди жөнгө салды, жайыт билетин алуунун негизинде мал

башынын санына жараша жайыт пайдалануу үчүн акы төлөө принцибин ишке киргизди, ошондой эле Мыйзамда жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча жамааттардын узак мөөнөттүү планы, жайыт пайдалануунун жылдык планы сыяктуу маанилүү операциялык документтерди иштеп чыгуунун тартиби жөнүндө жоболор жана башка нормалар бар.

«Жайыттар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамын ишке ашыруу максатында «Жайыттар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамын ишке ашыруу боюнча чаралар тууралуу» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2009-жылдын 19-июнундагы №386 токтому кабыл алынган, анын негизинде төмөнкүлөр бекитилген:

- Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча мамлекеттик комиссиянын курамы;
- Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча мамлекеттик комиссия жөнүндө жобо;
- Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча областтык жумушчу топтор жана жергиликтүү комиссиялар жөнүндө жобо;
- Жайыт пайдалануу үчүн акы төлөмдү белгилөө тартиби жөнүндө типтүү жобо;
- Жайыт билетинин типтүү формасы.

Мындан тышкары, «Жайыттар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамын ишке ашыруу үчүн кыйла ыңгайлуу шарттарды түзүү үчүн 2010-жылдын 16-мартында «Кыргыз Республикасынын Салык кодексине өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган, ага ылайык жайыт пайдалануу үчүн жер салыгын алуу жол-жобосу өзгөртүлгөн.

Жайыт реформасын андан ары тереңдетүү жана Кыргыз Республикасынын элинин бакубаттыгын арттыруу, мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугун жетиштүү деңгээлге алып чыгуу жана айлана-чөйрөдөгү жайыт экосистемасынын экологиялык бүтүндүгүн сактоо максатында Кыргыз Республикасынын Айыл чарба жана мелиорация министрлигинин Жайыт департаменти тарабынан Кыргыз Республикасынын жайыт чарбасын өнүктүрүүнүн 2012-2015-жылдарга карата Программасы иштелип чыгып, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 10-февралындагы №89-токтому менен бекитилген.

Программада чөйрөдөгү ченемдик укуктук базанын негизги багыты катары республикадагы жайыт ресурстарды башкаруунун укуктук негиздерин өркүндөтүү аныкталып, анын милдеттери төмөнкүдөй:

- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү менен жайыт чөйрөсүндөгү мамилени жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын өркүндөтүү;

- Жайыттарды пайдалануунун белгиленген режимин бузгандык үчүн администрациялык жоопкерчиликти күчөтүү максатында Кыргыз Республикасынын Администрациялык жоопкерчилик жөнүндө кодексине өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзам долбоорун иштеп чыгуу;

- «Жайыттар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамын ишке ашырууга багытталган ченемдик укуктук актылардын долбоорлорун иштеп чыгуу;

- Жайыттарды башка максаттарга пайдалануунун тартиби жөнүндө жайыт берүүнүн жана пайдалануунун тартибин оптималдаштыруучу жобонун долбоорун иштеп чыгуу;

- Жайыт пайдалануу маселелери боюнча башка ченемдик укуктук актыларды, ошондой эле методикалык материалдарды иштеп чыгуу.

Кыргыз Республикасында жайыттарды жаңы мыйзамга ылайык мындан ары терең реформалоо максатында «Кыргыз Республикасынын административдик жоопкерчилик Кодексине өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү» жөнүндө Жайыт департаменти тарабынан мыйзамдын долбоору иштелип чыгып министрликтер жана мекемелер менен макулдашылып, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин кароосунда жактырылып, Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан кол коюлуп, 2014-жылдын 27-январында №17 кабыл алынган.

Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндөгү» мыйзамына ылайык жайыттарды башкарууну терең реформалоо максатында Жайыт департаменти 2015-жылкы иш планынын негизинде төмөндөгү укук-ченемдик актыларынын долбоорлорун иштеп чыгып, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн кароосуна сунуштаган:

а) Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндөгү» мыйзамынын 11-беренесинин 3-бөлүгүнө «Жайыт жерлерин пайдалануу үчүн акы төлөөнүн жергиликтүү өз алдынча башкарууга тиешелүү үлүшүн түзүүчү бөлүгүн жергиликтүү бюджетке которуу» жөнүндө. Бул Мыйзамдын долбоору Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинде биринчи окуудан өттү.

б) Жайыт пайдалануучулардын жыйындарында айтылган жана алардан түшкөн каттарда көрсөтүлгөн ой-пикирлерди эске алуу менен Кыргыз Республикасынын Айыл чарба жана мелиорация министрлиги-

не караштуу Жайыт департаменти, Союз учурунда убактылуу пайдаланууга берилген жайыт жерлеринин мөөнөтүн 2020-жылга чейин узартуу жөнүндө Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун долбоорун иштеп чыгып, министрликтер жана мекемелер менен макулдашып, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №545 токтому менен 2015-жылдын 30-июнунда кабыл алынган. Бул токтомдун кабыл алынышы айыл элинин ортосундагы социалдык чыңалуунун төмөндөшүнө жана элеттеги элдин жайытка болгон муктаждыгын канаттандырууга жардам берет.

Жайыттарга түз жана кыйыр тиешелүү мыйзамдардын, ченемдик укуктук актылардын тизмеси:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы.
2. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы «Айыл чарба багытындагы жерлерди башкаруу жөнүндө» 2001-жылдын 11-январы N 4.
3. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы «Аксакалдар соттору жөнүндө» 2002-жылдын 5-июлу N 113.
4. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы «Жайыттар жөнүндө» 2009-жылдын 26-январы N 30.
5. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы «Жамааттар жана алардын бирикмелери жөнүндө» 2005-жылдын 21-февралы N 36.
6. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы «Жер казынасы жөнүндө» 2012-жылдын 9-августу N 160.
7. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» 2011-жылдын 14-июлу N 96.
8. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы «Жергиликтүү кеңештердин депутаттарынын статусу жөнүндө» 2000-жылдын 13-январы N 3.

9. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө» 2011-жылдын 15-июлу N 101.

10. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы «Сууну пайдалануучулардын бирикмелери (ассоциациялары) жана сууну пайдалануучулардын бирликтери жөнүндө» 2002-жылдын 15-марты N 38.

11. Кыргыз Республикасынын Администрациялык жоопкерчилик жөнүндө Кодекси 1998-жылдын 4-августу N 114.

12. Кыргыз Республикасынын Граждандык Кодекси (I-бөлүк) 1996-жылдын 8-майы N 15.

13. Кыргыз Республикасынын Граждандык Кодекси (II-бөлүк) 1998-жылдын 5-январы N 1.

14. Кыргыз Республикасынын Жер Кодекси 1999-жылдын 2-июну N 45.

15. Кыргыз Республикасынын Салык Кодекси 2008-жылдын 17-октябры N 230.

16. Кыргыз Республикасынын Эмгек Кодекси 2004-жылдын 4-августу N 106.

17. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому ««Жайыттар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамын ишке ашыруу боюнча чаралар тууралуу» 2009-жылдын 19-июну N 386.

а. Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча мамлекеттик комиссия жөнүндө жобо.

б. Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча областтык жумушчу топтор жана жергиликтүү (райондук) комиссиялар жөнүндө жобо.

в. Жайыттарды пайдалануу үчүн акы белгилөө тартиби жөнүндө типтүү жобо.

18. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому

«Айыл чарба багытындагы жер участкакторун сатып алуу-сатуу тартиби жөнүндө жобону бекитүү тууралуу» 2001-жылдын 13-августу N 427.

а. Айыл чарба багытындагы жер участкакторун сатып алуу-сатуу тартиби жөнүндө жобо.

19. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому «Айыл чарба жерлеринин мамлекеттик фондунун жерлерин ижарага берүүнүн шарттары жана тартиби жөнүндө типтүү жобо тууралуу» 2007-жылдын 22-июну N 243.

20. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому «Асылдуулугу төмөн айыл чарба жерлерин өздөштүрүүгө жана айыл чарба өндүрүшүн жүргүзүүгө берүүнүн тартиби жөнүндө жобону бекитүү тууралуу» 2008-жылдын 17-июну N 306.

а. Асылдуулугу төмөн айыл чарба жерлерин өздөштүрүүгө жана айыл чарба өндүрүшүн жүргүзүүгө берүүнүн тартиби жөнүндө Жобо.

21. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому «Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү тартиби жөнүндө» 2013-жылдын 13-сентябры N 515.

а. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүүнүн тартиби жөнүндө типтүү жобо.

ТӨРТ ТҮЛҮК МАЛДЫН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ ЖАНА МАЛЧЫЛЫКТЫН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КООМДУК ӨНҮГҮШҮНДӨГҮ МААНИСИ

Кыргыздар жылкы, уй, топоз, кой, эчки, төө сыяктуу айбандарды жалпы жонунан «мал», «төрт түлүк» деп атап, аны өз кезегинде «кара мал» же «бодо мал» жана «майда жандыкка» бөлүшкөн. Мында жылкы, уй, топоз, төөнү «кара», «бодо» же «бодо мал», «кара мал» деп аташып, майда жандыкка кой, эчкини киргизишип, «мал», «ырыскы» түшүнүктөрү көбүнчө бир мааниде каралып келген. Бул малга карата колдонулган тыюулардан даана байкалат. Алсак, кыргызда малды тепкенге, башка чапканга жана катуу сабаганга тыюу салышкан. Малды тепкен адам ырыскысын тебет, томаяк болуп калат деген ишеним болгон. А түгүл кыргыз баласы бири-бири менен жолукканда «Мал-жан аманбы», «Мал-баш аманбы» деп, биринчи сөздү малдан башташкан.

Кыргыздардын негизги үй айбандары. Кыргыз элинин жашоо-тиричилигинин көчмөн мүнөзү, алардын чарбалык ишмердүүлүгүн дагы аныктаган.

Кыргыздар бардык тирүү нерселерди «айбандар», «айбанат», а майдаларын «жандык», кишиге азык болуучу бакма айбандарды «мал» деп аташкан (Алдашев А.А., 1989).

Кыргыздарда малды эзелтен бери «төрт түлүк» деп келишкен. Ал эми кыргыздын белгилүү этнографы А.Акматалиев малды беш түлүк деп, «беш түлүккө – өркөчтүү төө, жалдуу жылкы, мүйүздүү уй, куйруктуу

кой, чычандуу эчки кирет да, бодого топоз, аргын топоз кошулат» деп жазат.

Төрт түлүк – бул малдын жалпы аталышы. Бирок, ар бир мал бири-биринен физиологиялык жактан айырмаланат.

Кыргыздар төрт түлүк малды анын жашына жараша ар кандай аташкан (табл.).

ТӨРТ ТҮЛҮК МАЛДЫН АТАЛЫШТАРЫ

Төрт түлүктүн түрү	Жашы	Аталышы	
		Эркеги	Ургаачысы
ЖЫЛКЫ (Камбар-Ата тукуму)	12 айга чейин	Кулун, жабагы	Кулун, жабагы
	1 жыл	Тай	Тай байтал
	2 жыл	Кунан	Кунан байтал
	3 жыл	Бышты	Бышты байтал
	4 жыл	Жаңы, же бир асый айгыр, бычылса – ат	Жаңы, же бир асый бээ
КОЙ (Чолпон-Ата тукуму)	12 айга чейин	Козу, багылан, күрпөң	Козу, багылан, күрпөң
	1 жыл	Козу кочкор, борук	Токту
	2-3 жыл	Эки, үч тиштүү	Кысыр калды, соолук кой
	4 жыл	Төрт тиштүү төгөрөк, бычылбаса – кочкор, бычылса – ирик	Төрт тиштүү же соолук кой
ЭЧКИ (Шыбыр-Ата, Чычаң-Ата тукуму)	12 айга чейин	Улак, багылдыр	Улак, багылдыр
	1 жыл	Текечер, улак-теке, бычылса – улак-серке	Чебич
	2-3 жыл	Теке, бычылса – эркеч	Эчки

УЙ (Зең- ги-Баба, Заңги- Баба, Үзөңгү- Баба тукуму)	12 айга чейин	Музоо, торпок, тана	Музоо, торпок, тана
	1 жыл	Тай торпок, тай бука, букачар	Тай торпок, тай кунаажын
	2 жыл	Кунан бука, бычылса – ноопаз	Кунан кунаажын
	3 жыл	Бышты бука	Бышты кунаажын
	4 жыл	Бир асый бука	Бир асый уй
	5 жыл	Бука (эки асый, үч асый...), бычылса – ноопаз, өгүз	Уй, инек (эки асый, үч асый...),
ТОПОЗ (Ак-Мүй- үз тукуму)	12 айга чейин	Мамалак	Мамалак
	1 жыл	Тай торпок мамалак, тай бука мамалак, букачар мамалак	Тай торпок мамалак, тай кунаажын мамалак
	2 жыл	Кунан бука, бычылса – ноопаз	Кунан кунаажын
	3 жыл	Бышты бука топоз	Бышты кунаажын топоз
	4 жыл	Бир асый бука топоз	Бир асый инек топоз
	5 жыл	Бука топоз (эки асый, үч асый...), бычылса – бычма топоз	Инек (эки асый, , үч асый...)
ТӨӨ (Ойсул-А- та туку- му)	12 айга чейин	Бото, тайлак	Бото, тайлак
	1 жыл	Бир кырккан	Бир кырккан
	2 жыл	Эки кырккан	Эки кырккан
	3 жыл	Үч кырккан	Үч кырккан, же бир төлдөгөндөн кийин кайымал
	4 жыл	Буура, бычылса – атан. Нар – жалгыз өркөчтүү төө	Инген

Кыргыз жылкысы. Иусис Христостун (Ыйса пайгамбар) туулганына 2000 жылга чейин эле Борбордук Азияда жана Сибирдин (*Шибер*) талааларында кыргыздар жылкы өстүрүшкөн. Көп изилдөөчүлөрдүн маалыматтарына караганда, кыргыз жылкылары мон-

гол цивилизациясы башталгандан бир топ мезгил мурда эле жогоруда аталган аймактардын жаратылыш чөйрөсүндө калыптанган.

Кыргыз жылкыларынын бою анча бийик эмес болуп, бирок күчтүү сөөктүү, чымыр денелүү, калың жана узун жүндүү болуп, туяктары бекем, чоюлгуч туяк кап менен капталган.

Алар тоолордун тике беттеринен оңой жүрүшүп, алыскы сапарларга чыдамкай келишип, жүк артканга дагы ыңгайланышкан. Тез эттенишкен. Кышында карды тээп ачып, оттошкон. Ал эми жылкылардын артынан ээрчиген кой оторлору дагы, алардан калган чөптү жеп тоюнушкан. Дайыма ачык асман астында асыралып, кыргыз жылкылары кышкы ызгаар суукту тоготушкан эмес. Ошондой эле, бээлерде жапырт кулун салуу дагы байкалган эмес. Жылкы үйүрлөрүн жылкычылар кайтарышчу, ал эми кээ бир убактарда үйүрдү жырткыч айбандардан айгырлар эле коргоп алышкан.

Кыргыз уйлары чыдамкай болушуп, жергиликтүү катаал шарттарга жакшы ыңгайланышкан. Уйлардын бою жапыз, орточо салмактуу, чымыр денелүү, калың жана салыштырмалуу узун жүндүү болушуп, тоолордо жакшы жүрүшкөн. Сүттүүлүгү аз болгону менен, сүтүнүн майлуулугу, союлган салмагы 150-200 кг дан ашпаганы менен, таза этинин өлчөмү салыштырмалуу жогору болгон.

Уйларды кыргыздар анча көп эмес санда багышкан. Кыргыз уйлары кыш мезгилинде жайыт оту менен тоюттанышкан.

Уйдун мыкты жайыты – саздак, өлөң шибердүү, узун чөптүү жерлер. Кардын сары суусун жакшы ши-

мирет. Ошондуктан элибизде «өлөңдүү жерде өгүз семирет» деп айтылат.

*Сарала сазда салкында,
Сайгак жок кууган артында.
Котолоп жатат калың уй,
Көңүлүн бурбай шар сууга.*

Топоз бодонун катарына кирип, чылгый бийик тоолуу айбан болгондуктан, көчмөн тоолук кыргыздардын чарбалык ишмердүүлүгүндө бир топ маанилүү ролду ойношкон.

Салмагы боюнча кыргыздын жергиликтүү уйларына жакындап, бирок, маңдайындагы, курсагындагы жана куйругундагы узун жүндөрү менен айырмаланат. Суюк абалуу тоонун салкын аба ырайына жакшы ыңгайланышканы менен, ысыкты жакшы көтөрө алышпайт.

Тоютту ылгашпагандыктан, жыл бою тоодо жайылышып, тоюттанышат. Үйүрлөшүү сезими жакшы өнүккөндүктөн, топоздор чогулуп, үйүр түзүп жашашат. Түнөгөнгө тоо кырларын, жондорун тандашып, башын шамалга каратып жайланышат. Жырткычтардан жакшы коргонушат.

Жырткычтар кол салганда, топоздордун үйүрү тегерекке туруп, тегеректин ичине мамалактарын алышып, узун мүйүздөрүн душманына көздөп, коргонууга өтүшөт. Токол топоздор мамалактар менен бирге экинчи катарда болушат. Топоздор азоо көрүнгөнү менен, адамдарга жакшы эле моюн сунушат. Жаш кезинен аларды мингич жана жүк ташыгыч катары жакшы эле үйрөтсө болот. Топоздун сүтү жогорку белоктуу жана майлуулугу 8-14% га жетет.

Ал тоого, катуу суукка чыдамдуу, туу чокуларда жайылып, кыштын күнү колдон тоют талап кылбайт.

Карсыз жайыттарда, кыштын кыраан чилдесинде муюбай оттоп, байымдуу.

Койду адам баласы илгери жапайы малдын ичинен эң биринчилерден болуп колго үйрөтүшкөн. Тарыхый маалыматтар боюнча жапайы койду колго үйрөтүп-багуу мындан он миң жыл мурда, негизинен Орто Азия аймагынын тоолуу жерлеринде башталган. Ошондуктан, биздин республикабыздын азыркы аймагы койду колго үйрөтүп багуунун эң байыркы ордолорунун бири деп эсептесек болот.

Кой өзүнүн биологиялык мүмкүнчүлүктөрүнө байланыштуу жайыттык мал деп саналат. Мына ошондуктан бүт дүйнөдө ал жайытта жайылганда, эч болбосо жарым-жартылай жайылганда гана өзүн актайт. Кой негизинен жапыз чөптүү, бетегелүү жайыттарга ыңгайлашкан. Койлорго үйүрлүк инстинкт мүнөздүү, мына ошондуктан аларды тобу менен багышат.

Койлор коркок, катуу кыйкырык жана күтүүсүз добуш аларды үркүтүп, тепсендиде калтырышы мүмкүн. Алар жүрүм-туруму боюнча ар кандай, айрымдары жоош, башкалары тескерисинче, тынчы жок, тоютка, сууга башкалардан биринчи жетүү үчүн алдыга жулкунууга аракеттенишет. Алар абдан сонуркаак. Мындай койлор калгандарын ээрчитүү менен жайыттардын жаңы тилкелерине биринчи барууга аракеттенишет. Койчулар аларды билиши жана жайганда аларды байкап жүрүшү керек.

Башынын тумшук бөлүгүнүн шынаа сыяктуу болушу, курч азуулары жана жука кыймылдуу эриндери жапыз, суюк чөптөрдү оттогонго жана өтө такыр жайыттарда да өзүнө тоют табууга мүмкүндүк берет. Алар аңыздардагы самандан машактарды жана чөптөрдү тыкан терип жей алышат. Көп кылымдык жайыт сис-

темасынан улам колдо багылган койлордо ага жакшы ыңгайлашкандык иштелип чыккан. Алар саз баскандардан башка бардык жайыттарда жакшы жайылышат. Койлор чөптөрдүн дээрлик бардык түрүн, анын ичинде отоо чөптөрдүн, жыттуу жана ачуу чөптөрдүн көптөгөн түрүн жей беришет. Койлор кыймылдуу жана чыдамкай.

Койлордун угуусу, көрүүсү жана жыт билүүсү жакшы өнүккөн, бирок жогорку нерв системасы начар өнүккөн. Койлордо аларды жайытта элементардуу башкаруу үчүн эң жөнөкөй гана шарттуу рефлекстерди иштеп чыгарууга болот.

Көчмөндөрдүн үрп-адаты талап кылбагандыктан, *эчки чарбасы* кыргыздарда өзүнчө тармак катары өнүккөн эмес. Эчкилер койлор менен чогуу багылып, 400-500 баш отордо, болгону 15-20 эчки болгон. Бирок, эчкилердин чарбалык кыйыр мааниси бир далай болгон. Отордо алар жол баштагыч болушкан. Кыргыз эчкилери тоо шартына жакшы ыңгайланышып, отоо чөптөр, бадалдар менен тоюттанышып, жайлоолордун биологиялык жакшыртуучусунун ролун ойношкон.

Эчкилер бадалдуу, чап, тоо-таштуу жерлерди байырайт. Ал шыбакты, терскенди, бак-дарактардын бүчүрлөрүн, жалбырактарын, эрменди жакшы оттойт.

Кыргызда *кош өркөчтүчү төөлөр (бактриан)* басымдуулук кылган. Төө жайыт тандабайт. Айрыкча, коко тикен, чогойно, козу уйгак, терскен, чычырканак, шыбак, көбүргөн, куурай ж.б. анын негизги тоюту.

Катаал континенталдык климатта миңдеген жылдар бою малчылык менен алектенген жана табияттын оор шарттары менен талыкпай күрөшүп келген кыргыздар, өзүлөрүнүн табигый эш-тутуму менен мас-

салык селекциялык тандоо жүргүзүү менен, айбандардын жергиликтүү шартка чыдамкай тукумдарын жаратышкан. Бул тукумдардын ээси болуп айрым билгич адамдар эмес, жалпы эл эсептелген.

Кыргыздардын экстенсивдүү мүнөздөгү көчмөн жана жарым көчмөн малчылыгы көптөгөн кылымдар бою тарыхый калыптанган башкы кесиби болгон.

Өлкөнүн табигый шарттары малды жыл бою жайытта кармоого мүмкүнчүлүк берген. Тоолуу жер жана өзүнүн климаттык шарттары, өскөн өсүмдүктөрү жагынан улам өр талаша жайгашкан географиялык ар кыл зоналар, малчылардын кылымдап калыптанган көчүп-конуусунун жыл бою улантып туруучу циклин план ченемдүү түрдө жүзөгө ашырууларына, бир жайыттан экинчисине ыңгайлата мал менен конуш которуп жүрүшүнө шарт түзгөн. Кыргыздардын малчылыгы менен дыйканчылыгы илгертеден эле эриш-аркак жүргүзүлгөн, дыйканчылык башкалардан обочолонгон түрдө эмес, көчмөндөрдүн айыл чарбасынын ажырагыс бөлүгү болуп кирген.

Кыргыздар өр талашып, бөксө тоолуу өрөөндөрдөн бийик тоолуу жайлоо жайыттарын беттеп, конуш которуп жүрүп отурушкан жана алардан кайра жакага түшүшкөн. Малчылар кыш бою ылымта кокту-колоттордо жана капчыгайларда турушкан. Кыштоонун жака-белиндеги жерлерге бодосун, төөлөрүн, жаш төлдөрүн жана алыскы сапарга минилүүчү жылкыларын гана жайышкан. Койлорун жана калган жылкыларын адатта кар жатпас тоо беттерине канаатташ жайгашкан оторлордо кармашкан. Кышкы жайыттын шарттары өтө оор болгон.

Кыргызда «өтөк» деп аталган мал токтоочу жайыттар болот. Өтөктөр ата-бабаларыбыз тарабынан жай-

ыттарды пайдаланууда кыска убакытка токтоо үчүн тандалып алынган. Ал ошол аймактагы мал-жан үчүн эң ыңгайлуу жер: жайлоо-күздөөлөрдөн алыс эмес, шамалдан далдоо, жылуу, күнөстүү жер, малды кайтаруу үчүн ыңгайлуу, жетишээрлик суусу бар. Учурда кээ бир аймактарда мындай өтөктөрдү колдонуу максатка ылайык.

Кышкы жайытта мал жаюу чоң кыйынчылыктар менен коштолгон жана малды аман алып калуу үчүн көп күч-аракет жумшоону талап кылган. Кар астында калган тоютту өз алдынча тээп оттой албаган жандыктарды жана бодону жаюу үчүн тоолордун күнгөй беттери пайдаланылган. Жылкылар кар басып калган жерлерди тээп оттошкон. Кар жатпаган жерлер жок болуп калганда, кар тээп оттоо үчүн адегенде жылкылар, андан соң бодо, алардын артынан койлор коё берилген.

Эрте жазда кыштоого жакын жайгашкан тоо этектериндеги бөксөлөргө, көктөөгө мал-жаны менен көчүп барышкан. Ошол жерде койлорун төлдөткөн. Жайкы аптаптуу ысык башталып, мал-жандын тынчын алган ар кандай чымын-чиркейлер чыкканда, мал-жанын төрлөрдөгү жайлоолорго чыгарып кетишкен. Жайлоолордун көбү деңиз деңгээлинен 3,5 миң метрге чейин бийиктикте, ак кар, көк музга жакын жаткан жерлерде болгон. Күз келип, суук тарта баштаганда чарбалар жайлоодон көбүнчө жазында көктөтө турган бөксөлөргө түшүп келишкен. Бул убакта ал жайыттар кайрадан жетилип калган болот. Эгин оруп-жыюу, чөп чабуу бүткөндөн кийин кыштоолоруна кайтып келишкен.

Көчүүдө айдын жаңырышы эске алынган. Эгерде ай жаңырганга чейин алгачкы беш күндө жаан же кар жааса, анда ай жаан-чачындарды алдыга коё бер-

ди дешкен. Мындай болгондо ай жаңыргандан кийин жаан-чачын токтоого тийиш болгон. А эгерде ай жаңыргандан кийин алгачкы беш күндө жаан же кар жааса, анда жаан-чачын көпкө созулат, адамдар ай жаан-чачындарды артта калтырды дешкен.

Журт чалганда жолдун таманына, жайыттын өзүнүн кургактыгына көңүл бурушкан. Эгерде жер өтө ным болсо, дагы 5-6 күн күтө туруу керек болгон, анткени жайылганда мал чөптү тамырлары менен кошо оттоп жайытты бузган.

Элибизде жайыт которууларга өзгөчө маани берилген. Анткени, малды жаздатуу – *жилик алдыруу*, малды жайлатуу – *семиртүү*, малды күздөтүү – *майына май коштуруу* катары бааланган. Ал эми малды байлоо – *бир орунда жем чөп берүү*, жана бордоп семиртүү аз колдонулганы «мал семизи малчыдан» деген элдик макалдан эле байкалып турат.

Малдын ар бир түрүнө жайытты жер шартына жана онтоюна ылайыктап тандап алышкан. Жазгы-жайкы мезгилде жылкылары менен койлорун бириктиришип жайышкан. Мындай биригүүлөр мал жаюуда, аларды көзөмөлдөп турууда, катаал ашуулардан, күкүктөгөн өзөн-суулардан өтүүдө көчмөндөрдүн эмгегин жеңилдеткен, жайыттарды алда канча натыйжалуу пайдаланууга мүмкүнчүлүк берген.

Жылкыны жылкычылар багып, бээлер байыганча кулундар күндүзү желелерде кармалган. Сааш үчүн бээлерди күн бою алты-сегиз жолу желедеги кулундарга айдап келишип, түнкүсүн кулундарды энелери менен жайытка коё беришкен.

Чабан койлорду атчан же өгүзчөн кайтарып, түнкүсүн айылга айдап келген. Койлорду түнкүсүн

кыздар жана келиндер кайтарышкан. Түндү өткөрүү жана короого ит-куштарды жолотпоо үчүн алар *бекбекей* айтып чыгышкан.

Кышка тоют даярдоо деген дээрлик болгон эмес. Чөп чаап-жыйноо түштүк кыргыздарында бир аз мурдараак, түндүк кыргыздарында орус келгиндеринин түздөн-түз таасири астында IX кылымдын аягынан XX кылымдын башталышынан тартып жайыла баштаган. Тоютту аз эле даярдашкан, ал көбүнчө ылаңдап калган же арыктап кеткен малга, жаш төлгө, ошондой эле алыс сапарга минилчү көлүктөргө берилген. Чөп чаап-жыйноо үчүн адатта орокту колдонушкан, бирок XX кылымдын башында чалгы, чапкы (*орустун ко-са-литовкасы*) жайыла баштаган.

Кыштык тоюттун жетишээрлик корунун жоктугу кыргыздын көчмөн малчылыгын табияттын кырсыктуу кубулуштарына толук көз каранды кылып койгон. Илдеттер, мисалы, жугуштуу ылаңдар, анан, мезгил-мезгили менен кайталанып, малды боо түшүрүп салган жут малчылыкка чоң зыян келтирген. Алар кар оор түшүп, суук күч болуп, кыштын мойну узарып кетишинин жана эрте жаздагы кара тоңголотун натыйжасында башталган, мындай жылдарда тоңгон кардын астында калган отту тээп оттой албаган мал чыгымга учурап турган.

Кыргыздар XIX кылымдын үчүнчү чейрегине чейин мал үчүн кандайдыр бир короо-жай дээрлик курушкан эмес. Таштан, камыштан, талдын чырпыктарынан, куурайдан ж.д.у. сыяктуулардан короо гана кармашкан. Сокмо дубалдуу короолор, андан соң кепелер кийинчерээк жайылган, анткен менен малдын көп бөлүгүн мурдагыдай эле жөнөкөй таш короолордо баш калка-

латып келишкен, мындай короолор мал үчүн шамалды тосуп калчу ылымта гана болуп, кардан, бороон-чапкындан коргой алган эмес.

Малчылыктагы мал жаюуну жана тоют даярдоону уюштурууга байланышкан бардык иштер эркектердин мойнунда болгон. Аялдар айылдын жака-белинде жайылып жүргөн малга көз болгон, бээ, уй, кой-эчки сааган, жаш төлдү, сүт берүүчү бодолорду багышкан, түнкүсүн анда-санда короо кайтарышкан, айылдын көчүп-конушуна байланышкан жумуштардын негизги бөлүгүн аткарышкан. Кыргыздар ар дайым малды төлүн эмизип, ийитип саашкан.

Көчмөн кыргыздардын малчылыгы тууралуу кыскача маалымдамадан көрүнгөндөй, алардын жандоочтору алардын күнүмдүк турмушунун мүнөзүнө толук жооп берген.

Малчылыктын негизи болгон жайытты пайдаланууда кыргыздар жайлоодо «сары журт» кылбай, оттуу жайыттарды которуштуруп, отунун өсүшүнө толук шарт түзүү максатында жайыттар жыл мезгилине жараша колдонулган.

МАЛЧЫЛЫКТЫН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ

Мал чарбасында жергиликтүү малдын тоолуу шартка мыкты ыңгайлашкан касиетин сактап калуу менен, малдын кунардуулугу жогору болгон тукумдарын түзүү максатында, тукумдук кайра куруу процесси ишке ашып, өлкөбүздүн окумуштуулары, адистери жана малчыларынын биргелешкен иштеринин натыйжасында малдын жергиликтүү жаңы тукумдары чыгарылган.

Малчылыктын учурдагы абалы. Өлкөнүн калкынын дээрлик 60% айыл жергесинде жашаган Кыргыз Республикасында малчылык айыл чарбасынын негизги тармагы болуп саналып, айыл чарбасынын ички дүң өндүрүмүнүн 45% жакынын берет.

Кыргыз Республикасындагы төрт түлүктүн саны

Малдын түрү, миң баш	Жылдар					
	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Жылкы	312,6	308,2	353,9	345,1	373,0	432,97
Уй	1205,2	869,0	947,0	1074,8	1278,1	1458,38
Топоз	55,0	33,2	16,8	19,8	24,8	36,2
Кой-эчки	9972,5	4274,8	3799,2	3876,0	4815,0	5829,02

Кыргыз Республикасында, Кыргыз мал чарба илим-изилдөө институтунун окумуштууларынын көп жылдар бою эмгегинин натыйжасында тоолуу аймак-

тарга асыроого ыңгайлашкан жана жогорку өндүрүм берүүгө жөндөмдүү, жер шартына жана аба ырайына жакшы ылайыкташкан малдын төмөндөгү тукумдары өстүрүлөт:

Кыргыз жылкысы. Кыргыздын жергиликтүү жылкысы, байыркы жылкынын бири. Тоолуу жерде жыл бою үйүрлөштүрүп багуу шартында алынган. Борбордук Азиянын түштүгүндөгү жылкы менен аргындаштырылган. Азыркы кыргыз жылкысы тукур, чымыр, мойну кыска, соорусу жазы, өңү көбүнчө тору же жээрде. Кыргыз жылкысынын орточо өлчөмү: өркөчүнүн бийиктиги 136,0-140,3 см; тулку боюнун узундугу 141,2-142,8 см; көкүрөк курчамы 165,2-169,6 см; бутунун жоондугу 17,8-18,4 см. Бул жылкынын ирилери Ысык-Көл, Чүй, Талас жана Фергана өрөөндөрүндө таралган. Кичинелери Тянь-Шань, Памир, Алай жана Алтайдын тоолуу райондорунда кездешет. Кыргыз жылкысы кеч жетилет (7-8 жылда), багууну анча талап кылбайт, жыл бою жайытта багылат, кышкы суукка байымдуу, карды тээп оттойт. Ал көбүнчө миңгич жана көлүк катарында колдонулат. Бээси төлчүл (100 бээден 80-85 кулун), сүттүү (суткасына орточо 13 л). Ал жаңы кыргыз жылкысын чыгарууда пайдаланылган.

Жаңы кыргыз жылкысы. Жергиликтүү кыргыз жылкысы менен дон жана талаа асыл тукум миңгич жылкысын аргындаштыруудан чыгарылган тукум. 1954-жылы тукум катары бекитилген. Асыл тукум иши кескин континенттик климатка жана бийик тоо шартында пайдалануу үчүн тулку бою келишимдүү, чымыр жылкы чыгарууга багытталган. Жаңы тукум үч типке бөлүнөт: биринчиси – негизги (*мүнөздүцү*), экинчиси – келбеттүү (*сөөктүцү*) жана миңгич жылкы.

Бул типтеги жылкылар дене түзүлүшү, чоңдугу, табияты, жумушка чыдамкайлыгы менен жергиликтүү шартка байыр алышы жагынан бири-биринен көп айырмаланат. Бээлеринин орточо өлчөмү: боюнун бийиктиги 150,8 см; көкүрөк курчамы 179,6 см; бутунун жондугу 18,7 см; тирүүлөй салмагы 447,0 кг. Ар 100 тубар бээден 65-85 кулун алынат. Кулун-тайы күнүнө 800-1000 г салмак кошот. Бээси саан мезгилинде (5 ай) 2200 кг сүт берет.

Кылчык жүндүзү куйруктуу кыргыз кою. Жергиликтүү төгөрөк куйруктуу кылчык жүндүү кой, кылымдар бою кыргыз жергесинде өстүрүлүп, калктын этке жана жүнгө болгон талабын канааттандырып келген. Мындан башка эч кандай койдун тукуму өстүрүлгөн эмес. Койдун эт-май азыктуулугу орточо, бачым өсүп, тез жетилет, жайытта багууда жакшы семирет, конституциясы бекем, ар кандай ылаңга чыдамдуу, жайы-кышы жайытта оттой алат. Багууну жана тоюттандырууну көп талап кылбайт, алыскы жолду кыйналбай басып өтүшөт. Аба ырайынын тез өзгөрүп турушуна чыдамдуу. Кылчык жүндүү куйруктуу кыргыз коюнун кочкорлорунун орточо салмагы 70-75 кг, соолуктары 55-58 кг салмак басат. Козулардын 4-4,5 айлык жашындагы салмагы 28-30 кг. Чоң койлордун союлгандагы тулку этинин жана ич майынын чыгышы – 26,5-28,0 кг. Койдун өңү боз жана күрөң, каралары да көп кездешет. Жазгы жана күзгү кыркуудан алынган соолуктардын жүнү 1,6-2,0 кг, кочкорлорунуку – 2,3-2,5 кг. Төлдүүлүгү начар, орто эсеп менен ар 100 тубар койдон 95-105 баш козу алынат. Козусунун жашоо жөндөмдүүлүгү жакшы. Кыргыз койлорунун башка койлордон айырмачылыгы, тумшугу узун келип, таноолору кенен болгондуктан, бийикте жайгашкан

таштуу, чөбү сейрек жерлерде жакшы оттоп, уулуу өсүмдүктөрдүн жытын алыстан биле алгандыгында. Кыргыз койлорунун дагы бир айырмачылыгы жайыттарды жана алардын өзгөчөлүктөрүн жакшы эстеп калып, ошол жерлерге жакшы ылайыкташа алгандыгы. Мисалы, баштаак койлор оттуу жайыттарды, суу бар жерлерди, уулуу өсүмдүктөр көп өскөн жерлерди жакшы билишет. Жылаандын уюгу бар, кара курт көп, тикенектүү жана саздуу жерлерди айланып өтүшөт⁶.

Уяң жүндүц кыргыз кою. 1956-жылы белгилүү окумуштуу М.Н.Луцихиндин жетекчилиги менен жүн-эт багытындагы, тоолуу жайыт шартына байымдуу, жүндүүлүгү жана эттүүлүгү шайкеш кыргыз уяң жүндүү кою катары чыгарылган. Койдун сырткы мүчө түзүлүшү жакшы, конституциясы бекем, табигый жаратылыш шарттардын өзгөрүп турушуна чыдамдуу, жайы-кышы жайытта багууга жөндөмдүү, чыйрак. Соолук койлордун орточо тирүүлөй салмагы 50-55 кг, кочкорлорунуку - 95-105 кг. Тубарларынын жүндүүлүгү 3,5-4,0 кг, кочкорлорунуку - 10-12 кг. Таза жүндүн чыгышы 50-53%. Төл берүү жөндөмдүүлүгү ар 100 тубарынан 115-125 баш козу.

Жарым уяң жүндүц Тянь-Шань кою. Көптөгөн жылдардагы аракеттердин натыйжасында Кара-Кужур өрөөнүндө чыгарылган. Жогорку сапаттагы кроссбред жүндүү Тянь-Шань тукумундагы койлору тоолуу жайыттарда асыроого ылайыкташтырылып, суукка чыдамдуулугу, эт жана жүндүүлүгү менен айырмаланат. Негизинен жайытта багылып, 30-40 см түшкөн карды туягы менен тээп, тумшугу менен ачып, астынан чөп таап жей алган. Учурда бул койлор жоголуу коркуну-

⁶ Касымбек ЖУНУШОВ, Нарын областы, Кочкор району, Төрөгелди айылы; 1936-ж.т.

чунда турат.

Жарым кылчык жүндүзү Алай кою. Алай тукумундагы жарым кылчык жүндүү кой эт-май тукумундагы койлордун тобуна кирет. Койдун бул тукумун чыгаруу иштери 1934-жылы Алай өрөөнүндө башталып, 1984-жылы тукум катары бекиген. Койдун бул тукуму жергиликтүү кылчык жүндүү койлордон сырткы түзүлүшү, көлөмү, чоңдугу, бачым өсүп, тез жетилиши жагынан айырмаланат. Жыл бою бийик тоолуу шартта жайытта багууга жакшы көнгөн. Алай коюнун кочкорлорунун орточо салмагы 105 кг, соолуктары 60-62 кг салмак басат. Тубар койлорунун төгөрөк куйругу – 2-3 кг, ириктеники – 3,8 кг. Кочкорлорунун орточо жүндүүлүгү 5-5,5 кг, соолуктарынан 2,5-2,8 кг ак жана боз түстүү жүн алынат. Жүнү негизинен килем токуш үчүн пайдаланылат. Ар 100 тубар койдон 107-110 баш козу алынат. Козулары чыйрак туулат, тез жетилет, козу бөлүктөгү (4-4,5 айлык жашында) салмагы 32-35 кг жетет. Ал эми жайытта багып эттентүүдөн кийин (6-8 айлык жашында) 20-23 кг союлгандагы салмакта эт берет. Алай тукумундагы кой бийик тоолуу, чөбү кыска, суук жерде жакшы өсөт, чөлдүү жана жарым чөлдүү ысык талааларда өзүн начар сезет. Койдун жүнү узун болгондугуна байланыштуу (15-17 см) узун чөптүү, караган-бадалдуу жайыттарда жаюу максатка ылайыксыз. Учурда бул койлорго жоголуу коркунучу туулган.

Эт-май багытындагы Айкол кою. Айкол тукумундагы кой Тоң районундагы «Айкол» кооперативинин шарттарында 2008-жылы чыгарылган. Койдун конституциясы бекем, тулку орточо узун, көөдөнү кең жана терең, буттары бекем жана узун, бели кенен, мүчө түзүлүшү түз, орточо тегерек куйруктуу. Козулары тез өсүп, бачым жетилет. Туулгандагы салмагы 4,5-5,0 кг,

козу бөлүктө (4 айлык жашында) салмагы 32-34 кг. Чоң кочкорлордун салмагы 110-157 кг, 18 айлык жаш кочкорлордуку – 76-85 кг, соолук койлордуку жашына жараша 56-64 кг. Төл берүү жөндөмдүүлүгү ар 100 тубарынан 106-108 баш козу.

Ала-Тоо ую. Сүт-эт багытындагы уй тукуму. Тоо, талаа шартына көнгөн сүттүү, эттүү уй алуу максатында жергиликтүү инектерди швиц жана кострома уйларынын букалары менен аргындаштырып, Кыргыз Республикасы менен Казакстандын асыл тукум уй өстүрүүчү чарбаларында чыгарылган. Тукум 1950-жылы бекитилген. Өңү күрөң, денеси чымыр, башы чоң, кең көкүрөк, өркөчү жазы, соорусу жайык, желини тегерек, эмчеги узун. Өркөчүнүн бийиктиги 129 см, дене узундугу 171 см, көкүрөк курчамы 197 см, бутунун жоондугу 20 см. Инегинин салмагы 500-600 кг, букасыныкы 800-900 кг. Сүтүнүн майлуулугу 3,8-3,9%, айрымдарыныкы 5%. Эти даамдуу.

Олуя-Ата ую. Сүт багытындагы уй тукуму. 1885-жылдан баштап Кыргыз Республикасынын Талас өрөөнүндөгү (*Олуя-Ата уезди*) жана Казакстандын Түштүк аймагындагы жергиликтүү уйлар голланд уюнун букалары менен аргындаштырылып, кийин ич ара көбөйтүү жолу менен чыгарылган. Денеси чың, жергиликтүү табигый-климаттык шартка (*ысыкка, бийик тоолуу жайытта багууга*) көнгөн. 1974-жылы тукум катары бекитилген. Башка уйлардан айырмаланып, мителүү кан ылаңдарына (*тейлериоз, пироплазмоз*) туруктуу келет. Дене түзүлүшү субагай, башы кичине, моюну ичке, соорусу бийик. Өңү көбүнчө карала, төшү, курсагы, желини ак, айрымдарынын өңү сарала. Өркөчүнүн бийиктиги 125-126 см, дене узундугу 150 см, көкүрөк курчамы 175 см. Букасынын орточо

тирүүлөй салмагы 750-770 кг (*айрымдары 1000-1100 кг*), инегиники – 440-450 кг. Ар уйдан жылына 2800-3200 кг сүт саалат, сүтүнүн майлуулугу 3,9-4,1%. Жакшы бордолот, 52-56% эт чыгат.

Кыргыз ую – Кыргыз Республикасында байыртадан асыралып келген жергиликтүү уй. Маңдайы жазы, өңү кызыл, сары ала, кара, кара ала, күрөң ж.б. Өлкөнүн бардык аймагында багылат. Чүй, Ысык-Көл өрөөндөрүндөгү кыргыз ую, Нарын облусундагы уйларга караганда ирдүүрөөк. Инегинин бийиктиги 110,8-120,3 см, көкүрөк курчамы 152,9-165,4 см, тулку бою 137,5-148,2 см. Кыргыз ую жем-чөптү колдон көп жебей, жыл бою жайытта багылат. Инегинин салмагы 280-320 кг, букасыныкы 400-450 кг жетет. Жайытта жакшы семирет. Жайлоо учурунда ар бир ноопас күнүнө 50-500 г эт кошот. Сүтүнүн майлуулугу 4,5-5%.

Топоздун жергиликтүү популяциясы. Деңиз деңгээлинен 2500-4000 метр бийиктиктеги тоолордо илгертеден бери асыралып келген жана кийин тукуму жакшыртылган уникалдуу кыргыз топозу.

Топоздун Айкол тукуму. Айкол тукумундагы топоз Тоң районундагы «Айкол» кооперативинин шарттарында 2005-жылы чыгарылган. Топоздордун өңү негизинен кара жана күрөң болуп, карала, сарала, буурул, ала, сур, таргыл ж.б. вариациялары дагы кездешет. Айкол тукумундагы топоздордун букаларынын орточо салмагы 472 кг, инектери 304 кг салмак басат. Бир саан мезгилиндеги (орточо 245 күн) сүттүүлүгү 650 кг, сүтүнүн орточо майлуулугу 6,7% (12,7% га чейин жетет).

Кыргыздын тыбыт багытындагы эчкиси. Бул эчки тукуму кыргыздын жергиликтүү эчкилерин придон жана бир аз ангор тукумундагы текелер менен аргындаштырып чыгарылган. Тукум болуп 1996-жылы

бекиген. Эчкилер тоолуу жайыттарда багууда жөндөмдүүлүгү жана жакшы сапаттагы кунардуулугу менен айырмаланат.

Негизги өндүрүмү болгон тыбыттын (кашмирдин) көпчүлүгү ачык-боз, курөң-боз ошондой эле ак түстө болот. Тыбыт машиналарда жана колдо даярдалуучу түрдүү жасалгалар үчүн колдонулат. Жүн катмарында тыбыттын буласы 60-70% жогору болот. Орто эсеп менен текелерден 600-700 г, асыл-тукум эчкилерден 450-500 г тыбыт таралып алынат, алардын узундугу 7-10 см, жоондугу (диаметр) 18-20 мкм. Тулку бою чоң жана эти жакшы сапатта болот. Күзүндө текелердин тирүүлөй салмагы 60-65 кг, эчкилердики 36-38 кг түзөт. Төлчүлдүгү канааттандыраарлык, 100 баш тубар эчкиден 125-130 улак алынат. Сүттүүлүгү 90-110 кг.

Жүн багытындагы кыргыз эчкилери. Бул тукум кыргыздын жергиликтүү эчкилерин ангор тукумундагы текелер менен аргындаштырып чыгарылган. Тукум болуп 1996-жылы бекилген. Жүн катмары буладан жана анчалык көп эмес кылчык жүндөн турат. Түсү ак, текелери жана эчкилери мүйүздүү. Негизги көрсөткүчтөрү боюнча жүнү ангор тибиндеги жүнгө-могерге окшош болот. Жүнүнүн узундугу орточо 20-22 см, ичкелиги 46-48 сапатта, таза буланын чыгышы 80-86% чейин болот. Орто эсеп менен текелерден 2,6-2,8 кг, асыл-тукум эчкилерден 1,8-2,0 кг жүн кыркылып алынат. Жүнү түрдүү токулма жасалгаларды жана кездемелерди даярдоо үчүн колдонулат.

Жүн багытындагы эчкилердин тулку бою орто жана этинин сапаты канааттандыраарлык. Текелердин тирүүлөй салмагы орто эсеп менен 56-58 кг, чоң эчкилердики 35-37 кг. 100 баш тубар эчкиден 105-115 баш төл алынат. Сүттүүлүгү 80-90 кг.

Жергиликтүү кылчык жүндүү эчкилер. Республиканын аймактарында жергиликтүү кылчык жүндүү эчкилер өстүрүлөт. Аларга мүнөздүү болгон дене түзүлүшү чың, жашоо жөндөмдүүлүгү жогору жана жыл бою жайытта багууга ыңгайлашканы менен айырмаланат. Текелердин тирүүлөй салмагы 60-65 кг, эчкилердики 40-42 кг. Жүн катмары негизинен кылчык жүндөн турат, төрттөн бир бөлүгүн (24%) ичке тыбыт булалары түзөт. Тыбыттын ичкелиги 15,6 мкм, орточо узундугу 5,0 см, орто эсеп менен 106-116 граммдан тыбыт таралып алынат. Төлдүүлүгү 125% барабар, сүтүүлүгү 90-100 литр.

Учурда Кыргыз Республикасынын жайыт малчылыгында мал асыроонун 4 тиби колдонулууда:

1-типте мал эртең менен айылдан жайытка чыгарылып, кечинде айылга кайтарылат. Мында мал ээлери бир нече топко (*бада, кой кезүү ж.б.*) биригишип, малды кезек-кезеги менен жайытка чыгарып асырашат.

2-типте дагы мал эртең менен айылдан жайытка чыгарылып, кечинде айылга кайтарылат. Бирок, мал ээлери малчы, бадачы, койчу жалдашат.

3-типте малды жалданган малчы, бадачы, койчу жаздан баштап кеч күзгө чейин жайытта багып, кыш мезгилинде мал ээлерине кайтарып берет. 1-2-3-типтеги мал ээлери негизинен айылда жашашат. Алардын малынын саны 100 баштан ашпайт, ошондой эле кошумча каржы булактары дагы бар.

4-типте мал ээлери өзү же жалданган малчы, бадачы, койчунун жардамы менен жыл бою малды жайытта асырашат. Бул типти колдонгондор ири мал ээлери болуп саналышып, өлкөнүн жайыт малчылыгынын негизин түзүшүп, түптүү малчы-фермерлердин катарына киришет.

ЖАЙЫТТАРДЫН САПАТЫН ЖАНА БААЛУУЛУГУН АНЫКТОО ЫКМАЛАРЫ

Малчылыкта жайыттардын сапаты жана баалуулугу өтө маанилүү. Себеби, малдын өсүп-өнүгүүсү жайыттын сапатына дагы көз каранды. Жайыттагы тоют өсүмдүктөрүнүн сапаты канчалык жогору болсо, мал ошончолук тез эттенет. Жайыттын түркүн чөптөрү менен оттогон малдын ылаңдарга туруктуулугу, эгер ылаңдаса тез эле сакайып кетүүсү жана алардан сапаттуу, мол өндүрүм алынаары малчыларга жакшы белгилүү.

Албетте, малчыларды жайыттын сапаты жана баалуулугу өтө кызыктырат жана жайыттын абалын жакшыртуу максатында белгилүү бир деңгээлде иштер аткарылып келет. Жайыттын баалуулугун аныктоодо, ал жерде өскөн чөптөрдүн сапатынан тышкары, малдын коопсуздугуна, ден-соолугуна, эттенүүсүнө жана малчылардын жашоо-тиричилигине дагы таасир берүүчү көптөгөн жергиликтүү жагдайлар каралат. Анткени, малды асыроого жана малчылардын жашоосуна таасир берүүчү бардык шарттарды толук эске алуу менен гана жайыттын баалуулугун аныктоого мүмкүн.

Жайыттын жалпы сапатын жана баалуулугун аныктоодо, жайыттагы өсүмдүктөрдүн сапаты, жайыттын тегиздиги, таштардын, дөмбөлдөрдүн болушу, ошол аймакты жердеген жапайы айбандардын жана куштардын түрлөрү, агын суулардын же булактардын саны, зыяндуу жана уулуу өсүмдүктөрдүн таралуу деңгээли жана аба ырайынын жергиликтүү өзгөчөлүктөрү толук эске алынат.

Кыргыздар бир жайыттан экинчисине дайыма көчүп турушкан. Көчүү шарттуу түрдө кышкы, жазгы, жайкы жана күзгү мезгилдерге бөлүнөт. Мезгилдүү жайыттардын ичинде да башкы кыймылдаткыч күчтүн – жайыттын абалынан, чөптөрдүн сакталышынан жана башка жаратылыш шарттарынан улам келип чыккан ички көчүп-конуулар жүргөн. Бийик тоолуу жайыттарга жогору көчкөндөгү башкы принцип – карды жана суукту ээрчүү болгон, ал эми төмөнгө көчкөндө артынан карды жана суукту ээрчиге келүү болгон⁷.

Жайыттар пайдалануунун мезгилдүүлүгү жана алардын абалы боюнча төмөндөгүдөй шарттуу классификацияланат:

Жазгы жайыттар. Бул тоо этектериндеги, бөксөлөрдөн төмөн, шамалдан корголгон, жылуулук жана нымдуулук көп болгон, кар эрте эриген, дарыялардын куймаларында, көлмөлөрдүн айланасында жайгашкан, көпчүлүк бөлүгүндө өсүмдүктөр эрте өсүшү үчүн эң жагымдуу болгон ойдуң жерлер.

Жайкы жайыттар. Ар кандай бийиктиктердеги малдын бардык түрлөрү үчүн жагымдуу кеңири аймактар.

Күзгү жайыттар. Бул жайыттардын көпчүлүгү кышкы жана жайкы жайыттардын ортосундагылар.

Кышкы жайыттар. Бул жайыттар негизинен дайыма кар баспаган, айрым тилкелеринде чөбү жакшы, карын шамал айдап кетүүчү, малды жаюуга мүмкүнчүлүк берген жайыттар. Кышкы жайыттар жайгашкан жерлер жылуу, өтмө шамалдардан корголгон.

Жайыт чөптөрүнүн абалын түшүнүү, демек, жаратылыш шарттарын пайдалануу үчүн, малчы кыргыз-

⁷ Көчмөндөрдүн жайыттары, 2011.

дар тоолорду жердеген элде салт болуп калган билимдерди жетекчиликке алышкан. Бул билимдер ооздон оозго, муундан муунга берилген. Салттуу билимдердин бир кысымы дайыма кеңейген, өркүндөтүлгөн, топтолгон, экинчилери аларды алып жүрүүчүлөр менен кошо биротоло жоголгон. Билермандар, аксакалдар, башкаруучулар жайыттарды пайдалануунун эрежелерин бузууга эч кимге жол беришкен эмес, алар бекем сакталган. Көчмөндөрдүн аң сезиминде бул жазылбаган мыйзам болгон. Адамдар көчүү алдында жаратканга сыйынышкан жана малды курмандыкка чалышкан. Кайра көчөөрдө конушту тазалашкан, таштандыларды өрттөшкөн жана ошондон кийин гана көчүп кетишкен.

Көчүп баруудан мурда бир нече адамдан турган топ же 2-3 билерман мал менен кайда көчүүнү чечүү үчүн, конуш ордуна барышат. Жайытты чөптүн тыгыздыгы жана бийиктиги, анын бирдейлиги боюнча баалашат. Мисалы: «чөп тушардан келип калыптыр», же «чөп койдун оозуна илине элек экен», же «жайыт көлдөлөң болуп калыптыр» деп бааланылат.

Абалы боюнча жайыттар абдан жакшы, жакшы, канааттандыраарлык, начар жана бузулган жайыт болуп бөлүнүшөт.

Абдан жакшы жайыт – эң жакшы табигый жайыттар, тоо жайыттарына киришет жана жылуу-жумшак климаты, суусу жана мөңгүлөрүнүн болушу менен мүнөздөлөт. Аларда малга жагымдуу, аш болумдуу жана дарылык касиеттерге ээ көптөгөн чөптөр өсүшөт. Бул жайыттар жапайы айбандарга да бай (*аркар-кулжа, эчки-теке, элик, суур ж.б. жапайы айбандар көп учурайт*).

Жакшы жайыт – топурагынын жана өсүмдүктүн өсүшүнүн абалы жакшы жайыттар. Мындай жайыт-

тарга жылдык жаан-чачындар жетишээрлик болгон жагымдуу климаттык шарттар мүнөздүү жана аларда суунун табигый көптөгөн булактары бар. Мындай жайыттар жапайы айбандарга жана өсүмдүктөргө да бай. Чөптүн бийиктиги аттын тушоосунан жана жер бетиндеги чөптөр бирдей текши өскөн. Бетегеси коюу. Зыяндуу чөптөр дээрлик жок. Мал жебеген чөптөр аз кезигет.

Канааттандыралык жайыт – орто сапаттагы жайыттар. Адатта аларда суунун чектелген табигый булактары бар. Малга пайдалуу жана мал толук жей албаган, ошондой эле уулуу чөптөрдүн саны бирдей өсөт. Чөптүн бийиктиги 3-4 сантиметр же аттын туягынан. Жайытта зыяндуу чөптөр бар. Отоо чөптөр менен бузулган эмес. Тик капталдар, сейрек бадалдар. Мындай абал жаратылыштык да, антропогендик да факторлор менен шартталган жана Кыргыз Республикасынын аймагында кеңири тараган.

Начар жайыт – бул малчылык үчүн анча жараксыз жайыттар. Көбүнчөсү алар кескин континенталдык климаттан, суунун жетишсиздигинен жана климаттын кургакчылыгынан улам чөптөрү аз болгон такыр, же уулуу, же мал жебеген чөптөрү бар жайыттар. Чөптөрдүн бийиктиги койдун туягын араң жабат. Чөптөр сейрек. Өсүмдүктөр ар кайсы жерде ала-була болуп өсүшөт. Жайытта уулуу чөптөр көп. Алабата, чалкан, шыбак, мүйүздүү чытыр, уйгак баскан. Мындай жайыттар жыл бою мал көп жайылган айылдардын айланасында кеңири кездешет.

Бузулган жайыт – бул жаратылыштык-климаттык шарттардан: топурактын үстүңкү кыртышын бузган туруктуу катуу шамалдан, селдерден, суунун жоктугунан, инфраструктуранын бузулуусунан, чөптөрдүн

кайра калыптанып өсүүсүнө мүмкүндүк бербеген малдын ашыкча көп жайылуусунан, алардын тепселенип такырга айлануусунан улам өтө катуу деградация абалында турган жайыттар. Мындай жайыттардагы өсүмдүктөр көп учурларда тамырына чейин тапталышкан, азык заттарга бай эмес, курамында туздардын өлчөмү көп. Бадалдар жок, пайдалуу чөптөр дээрлик жок, көптөгөн зыяндуу чөптөр бар.

Жайыттагы өсүмдүктөрдүн сапатын аныктоо.

Жайыттагы өсүмдүктөрдүн сапатын аныктоодо, жайытта өскөн өсүмдүктүн түрү, анын ичинен басымдуулук кылган өсүмдүктөр, жыштыгы, бийиктиги, бышып жетилгендиги жана даамы такталат.

Алгач жайыттагы өскөн чөптөрдүн түрү аныкталып, ошого жараша баа берилет. Жайытта өскөн чөптүн бир түрү дээрлик басымдуулук кылса, анда ошол чөптүн аты баса айтылат. Мисалы, бетегелүү, арпалуу, беделүү ж.б. Эгерде, чөптүн бир түрү көбүрөөк болуп, ошол эле учурда башка чөптүн бир же бир нече түрү дагы белгилүү бир жетишээрлик санда болсо, ал да кошо айтылат. Мисалы, бетегелүү ак кодолу аралаш же арпалуу көдө, зире аралаш ж.б. Эгерде, жайытта бир чөптүн түрү басымдуу болбой, ар түркүн чөп өссө, аралаш же түркүн оттуу деп аталат. Жайыттарда өскөн өсүмдүктөрдүн ичинен малчыларга байчечекей, кашка беде, ак сокто, чатыраш, тулаң, көдө, жоодар, кулунчак, доңкулдак, кийик от, зире, эрмен, шыралжын, көбүргөн, бака жалбырак, миң тамыр, кымыздык, чүкүрү, кекире, шыбак, жыпар чай, ат кулак, ак сокто, уу коргошун, адырашман, шашыр, ат конок, бетеге, жалдыркан, тулаң, кара кыяк, таргыл, тенге чөп, түлкү куйрук, чатыр, ыраң өлөң, шибер жакшы белгилүү.

Жайытта өскөн чөптүн жыштыгына жараша жыш, ала жана сейрек деп бөлүшөт.

Чөп жыш өскөн жайыт деп, чөп бири-бирине өтө жакын өсүп, жердин бетин тегиз жаап, топурак көрүнбөй калган учурда айтылат. Мындай учурда жайыттын бети тегиз жашыл болуп көрүнөт.

Ал эми чөп ала өскөн жайытта, алар бири-биринен 1-2 карыштагы аралыкта болуп, жердин бети чөп менен толук жабылбай, топурак ала-була болуп көрүнүп турат.

Чөп сейрек өскөн жайыттарда өсүмдүктөрдүн бири-биринен аралыгы 1-2 кадам болуп, малга от аз болот. Мындай жайыттар алыстан бозомук болуп көрүнөт.

Чөптүн бийиктигин тушамышка чейин, тизеге чейин, белге чейин жана киши бою деп бөлүшөт. Мисалы, «чөп тушардан келип калыптыр», же «чөп койдун оозуна илине элек экен», же «жайыт көлдөлөң болуп калыптыр» деп бааланат.

Ал эми чөптүн жетилгенин аныктоо үчүн, аны үзүп же кесип алып, бир нече убакытта байкоо салынат. Эгерде, чөп тез эле карарып кетсе, жакшы быша элек катары аныкталып, «кара чөп» делет.

Эгерде, жазгы чөптөр кочкул-жашыл болсо, анда алар быша элек. Мындай чөптү «кара чалгын» деп аташат, анткени аны орсоң, карайып кетет.

Чөптүн башы саргыч болуп калганда, «чөп жетилди, мал семирди», чөп бышты дешет. Бардык гүлдөр гүлдөп, гүлдөрдүн желекчелери түшө баштайт.

Өсүмдүктөр саргайып, куурай баштаганда чөп чабык келди дешет. Чөптөр ашыкча бышып кетсе, алар тамырына чейин саргая баштайт.

Чөптү тартып үзүүдө, кармаган жеринен үзүлсө, чөп али жетиле элек деп эсептелген, ал эми чөп

түбүнөн үзүлсө, бышып жетилген катары кабыл алынган. Эгерде, чөп тамырынан жогору же кол менен кармап турган жерден үзүлсө, мындай чөбү бар жайытка мал жайбаш керек, бул чөптө мал үчүн азык заттар аз.

Эгерде, чөптү жулуп көлөкөгө койгондо, кийинки күнү бүрүшпөсө жана соолубаса, мындай чөп күчүнө кирген болот, бышпаган болсо – соолуп калат.

Эгерде, чөптү сабагынан кармап тартканда тамыры кошо жулунса, топурак өтө нымдуу, чөп жакшы бекий элек экен, мал жаюуга али эрте, жайытты бузуп алабыз деп баалашат.

Ошондой эле чөптүн даамын, кычкылдуулугун, нымдуулугун аныкташат. Бул максатта чөптүн сабагынын орто ченинен үзүп алып, тазалап туруп чайнап көрүшкөн. Чайнап көрүү менен чөп даамына келип калыптыр же даамына келе элек экен деп, ал эми кычкылдуулугун кычкыл же кычкыл эмес деп баалашат.

Эгерде, чөп ортосунан үзүлсө, бир аз сезилген даамы болсо жана жалбырагынын өңүндө күрөң сымал тамыры көрүнсө, бул чөп быша баштаганын билдирет, мындай жайытка мал жаюуга болот.

Эгерде, чөп түп жагынан үзүлсө, даамы таттуураак болсо, жалбырагынын жашыл түсүнөн күрөң тамырлары жакшы көрүнүп турса, анда чөптүн бышып-жетилгени, чөп аш болумдуу жана пайдалуу. Мындай жайытты эч тоскоолсуз пайдаланса болот.

Чөптү кол менен ушалап, катуу сыкканда, ширеси агып кетсе, өтө нымдуу катары бааланат. Чөп өтө нымдуу болсо, малдын ичин өткөрөт.

Жайыттардын жарамдуулугун аныктоо үчүн чөптөрүнүн абалына, анын бирдейлигине жана коюулугуна байкоо жүргүзүшөт.

Жазгы жайыттарда төмөнкүлөр бааланат:

Топурактын абалы жана кардын эриши. Топурак кышкы нымдуулуктан кургашы керек. Нымдуу жер ылай жана өсүмдүктөрдүн тамырлары менен бирге тапталып, жайыттардын абалын кескин начарлатат. Нымдуу жерлерге мал жаюуга катуу тыюу салынат.

Чөптөрдүн бышуусун жалпы баалоодон кийин ар бир жайыттын абалы өзүнчө бааланат. Кыргыздар жайыттардагы жапайы айбандардын жана малдын абалы, жүрүм-туруму, алардагы белгилүү бир өсүмдүктөрдүн бардыгы же жоктугу, башка көзгө көрүнүүчү көрсөткүчтөр сыяктуу баалоонун жөнөкөй ыкмаларын колдонушкан, алар кыргыздарга жайыттарды пайдаланууда жана аларды жакшыртууда үлгү катары кызмат кылышкан.

Жайыттардын абалын жана алардын бузулуусунун себептерин түшүнүү, аларды сарамжалдуу пайдаланууга, өз убагында тазалоого, суугарууга, үрөндөрдү кошумча себүүнү жүргүзүүгө, пайдаланууну убактылуу токтотууга мүмкүндүк берет.

Жайыттардын абалын баалоонун эң жөнөкөй ыкмаларынын бири – бул өтүк менен баалоо.

Эгерде эртең менен шүүдүрүмдө өтүк менен бассаң, анда:

– бузулган жайытта өтүктүн таманы гана ным болуп калат;

– жаман жайытта өтүктүн башы да нымдалат;

– канааттандыраарлык жайытта өтүктүн үстүңкү бөлүгү да ным болуп калат;

– жакшы жайытта өтүк кызыл ашыкка чейин, бир карыш узундукта суу болот;

– өтө жакшы жайытта өтүктүн кончу тизеге чейин суу болуп калат.

Жайыттардын толук баалуулугунун дагы бир көрсөткүчү катары жылкы тезегинин көптүгү, өңүнүн каралыгы, бүтүндүгү, кургактыгы эсептелинип, мындай жайыт өтө жакшы деп бааланат.

Жайыттардын баалуулугун аныктоо.

Жайыттын баалуулугун аныктоодо төмөнкү шарттар эске алынат:

- жайыттын түздүгү (*таштардын, дөмбөлдөрдүн, чуңкурлардын ж.б. болушу-болбошу*);
- жайыттагы уулуу жана зыяндуу өсүмдүктөр;
- жайыттагы уулуу жана жырткыч айбандар;
- жайыттагы агын суулар жана булактар;
- жайыттын аба ырайы;
- жыл ичинде температуранын өзгөрүүлөрү;
- шамалдын негизги багыты;
- жаан-чачындар.

Жайыттардын сапаты тегиз, тегиз эмес, таштуу, дөмбөлдүү деп бааланат. Эгерде, жайыттын бети тегиз, таштак эмес, дөмбөлдөрү жана чуңкурлары жок, чөбү бир кылка болсо, жайыт тегиз деп бааланат.

Жайытта суунун жетиштүү болуусу өтө маанилүү. Ушундан улам булактуу же агын суулары көп болсо, сууга кенен жайыт деп аташат. Жайыты сууга кенен жерлерде малды атайын сугаруу үчүн башка жактарга айдап барышпайт, мал жайылып жүрүп эле суусунун кандырышат. Ал эми суу тартыш жайыттарда, малды бир маал атайын агын сууга же булактарга айдап барып сугарышат.

Жайыттарда өскөн уулуу өсүмдүктөр малга уулануу коркунучун жаратуу менен ыңгайсыздыктарды пайда кылат. Ошондуктан, уулуу өсүмдүктөр көп өскөн жайыттардын баалуулугу кескин төмөн бааланат. Айрым

бир учурларда ал жайыттарга азыр мал жаюуга болбойт, уулуу өсүмдүктөр күчүнө кирип турган маалы деп айтылган. Мисалы: жай мезгилинде жаан-чачын болуп, күн кескин салкындап калган күндөрү, уу коргошун көп өскөн жерлерге мал жайышпайт.

Зыяндуу өсүмдүктөр да жайыттын баалуулугун төмөндөтөт. Тикенектүү өсүмдүктөр малдын терисине, жүнүнө, эриндерине, көзүнө залал келтирүү менен чоң зыян алып келээри малчыларга жакшы маалым.

Ар түрдүү жапайы айбанаттардын болушу да жайыттын баалуулугун аныктоодо эске алынат.

Уулуу жандыктар көп кездешкен жайыттар кооптуу катары бааланат. Уулуу жыландардын, кара-курттардын, аарылардын чагып алуусунан улам малдын өлүмгө дуушар болуулары жакшы маалым. Ошондуктан, уулуу жандыктар көп кездешкен жерлерге мал жайышпайт.

Жайыттарда жырткыч айбандардын болушу да өзгөчө мааниге ээ. Малга карышкыр, чөө, түлкү сыяктуу айбандардын кол салган учурлары көп кездешип, малчыларга олуттуу зыян алып келет жана ашыкча түйшүк жаратат.

Малчылар үчүн жайыттардагы аба ырайынын өзгөрүүлөрү да өтө маанилүү. Себеби, аба ырайынын өзгөрүүлөрүнө кандайдыр бир деңгээлде өсүмдүктүн сапаты, малдын тоюттануусу жана эттенүүсү көз каранды. Аба ырайынын кескин өзгөрүүлөрүнөн улам малдын тоюттануусу начарлайт жана малчыларга көп түйшүк алып келет. Мисалы: жаанда жайыттардагы саргайган бетеге өтө тайгак болуп («сары сойгок»), үрккөн мал (*чагылгандан, жырткычтардан ж.б.*) тоодон ылдый кулап, жаракат алган же өлүмгө учураган учурлар көп.

Эки-үч күн катары менен токтобой жааган жаандан мал жакшы оттой албай, этинен түшүп кеткен учурлар да кездешет. Айрым учурларда малга чагылган тийип, өлүмгө дуушар болгондугу да белгилүү.

Малчылар жайыттардагы жылда кайталануучу аба ырайынын өзгөрүүлөрүн жакшы билишет жана ага алдын ала даярдыктарды көрүшөт. Аба ырайынын алдын ала өзгөрүүлөрүн ай-жылдызга карап, жапайы айбанаттардын жана куштардын жүрүм-турумуна байкоо жүргүзүү менен божомолдоп айта билишкен.

Жайыттарды малдын жүрүш-турушу аркылуу баалоо.

Абдан жакшы жайыт. Мал бир орундан жылбай оттойт. Түнкүсүн айрым айбандар онтойт, алардын дем алуусу тездейт. Малдын көпчүлүгүндө заңы жампа буюнча, сейрек учурда коргоол (*бул малдын ден-соолугуна да байланыштуу болушу мүмкүн*). Жайыттан келгенден кийин малдын көпчүлүгү жуушайт, түнкүсүн жайылбайт, себеби күндүз жакшы жайылган, эртең менен кеч козголушат. Мал жайытта көп убакыт жуушайт. Ашыкча оттогондон улам түнөккө араң жетет. Эгерде мал күн сайын улам алыстап жайылса, бул жайыт такыр болуп бара жатканын билдирет.

Жакшы жайыт. Түнкүсүн кой өрүп кетпейт, себеби ток. Эртең менен койлор менен уйлар жайылууга шашылбайт, себеби ток. Малдын айрым бөлүгүнүн заңы чокмороктошкон, койлордуку – негизинен коргоол түрүндө. Мал көп убакыт тынч жайылат.

Канааттандыраарлык жайыт. Кээде мал түнкүсүн өрүп кетет, эс албайт. Жайганда малдын басканы тез.

Начар жайыт. Мал жайылганда алыска кетет, көп басат. Түнкүсүн ачык короодо мал көпкө жуушабайт,

жайылып кетет, чабандар короону тосмологонго аргасыз. Мал тынч жуушабайт.

Бузулган жайыт. Мал бир орунда жайылбайт, тоют издөө менен дайыма баса берет.

Кыргызстанда жыл мезгилдери ар кайсы жерде ар башка башталат жана аяктайт. Ошондуктан, жайыт мезгилинин башталышын так аныктоо өтө маанилүү, кечиккенде же эртелегенде төмөнкүдөй көйгөйлөр келип чыгышы мүмкүн:

– эгерде күзүндө көчкөндөн кечигип калсаң, анда мал бүт кырылып калышы мүмкүн;

– эгерде күзүндө кыштоого эрте көчүп кетсең, анда кыштоонун отун түгөтүп аласың да, жазга жетпей каласың;

– эгерде күзүндө кыштоого кеч көчсөң, анда кышкы жайытта чөп көп калат да, мал оңой кыштап, семизирээк чыгат;

– эгерде жазында жаздоого эрте көчүп кетсең, анда кар же жаан көп жааганда, арык мал кырылып калышы мүмкүн, жайыт мал оттоого даяр эмес болуп, ал бузулуп калат;

– эгерде кыштоо жетиштүү болуп, жазгы жайыттарга көчкөнгө шашылбасаң, анда жаздоолордо чөп өсүп жетилип калат, бул жаш мал үчүн жагымдуу болгону менен кыштоодо инфекциялык оорулар көбөйүшү мүмкүн;

– жайкы жайыттарга эрте көчүп, даяр эмес жайыттарды бузуп алуу мүмкүндүгү менен коркунучтуу;

– эгерде жайкы жайыттарга көчүпкө кечигип калсаң, анда чөп катып кетет да, анын сиңимдүүлүгү азаят;

– эгерде күзгү жайыттарга кечигип калсаң, анда алар толук пайдаланылбай калышат.

МАЛ ЖАЮУНУН ЫКМАЛАРЫ

Мал жаюудагы кылымдап топтолгон нукура элдик тажрыйба муундан муунга өтүп, салттуу билим катары колдонулуп келет. Мал жаюунун ыкмасында малдын жүрүш-турушу, жайыттардын шарты жана аба ырайынын өзгөчөлүктөрү толук эске алынган. Жыл мезгилине ылайык мал жаюунун өзгөчөлүктөрү бар.

Эртең мененки мал жайып баштоо убактысы негизинен жыл мезгилинде ар кандай шарттарга байланыштуу өзгөрүп турат. Кыштын катуу суук күндөрү малдын шыйрагына суук өткөрүп албоо максатында, короодон кечирээк чыгарылса, жаз жана күз мезгилдеринде эртерээк чыгарылат. Өзгөчө жаз мезгилинде күндүз жакшы тоюна албай калган мал, эрте эле жайытка камынып калат.

Жай мезгилинин чөп жакшы жетилип турган маалында, чоң тоюп алган койлор, түнү тоютун толук сиңире албай, эртең менен ордуна эрте тура алышпайт. Мындай күндөрү койлор түнү бою онтоп, денесинин үстүнөн буу чыгып турганы-турган. Ошондуктан, мындай шартта койлорду күч менен эрте жайып чыгаруу максатсыз.

Койлор жерге жарык түшкөндө ордуна козголуп, короонун эшигине карай багыт алып, маарап башташы, жайылууга даяр экендигинин белгиси катары кабыл алынат. Жазында, жайында, эрте күздө койлор жайытка эрте камынышат. Бул мезгилдерде малды жайытка эрте чыгаруу туура болот. Эртең менен мал короодон чыкканда, жайыттын багытын гана ишарат кылып, койчу отордун артында болуп, отордун басыгын ыл-

дамдатып же жайлатпайт. Ал эми кечинде мал короого кайткан учурда, жакшы тоюнуп алган койлорго күч келтирбөө үчүн, басыгын атайын жайлатуу максатында койчу отордун астында болгону жакшы.

Күнүмдүк мал жаюудагы жайыттын багыты, орду ошол күндөгү аба ырайынын шартына жараша дагы өзгөрүп турат. Аба ырайынын ачык күндөрү, жер кургакта тоонун бийик оттуу кырлары менен кыялап жайышат. Эгерде, бул күндөрү аба катуу ысып кетсе, мал желдин багытына каршы улам жогорулатылып, тоонун салкын жерлеринде же тоонун кыры менен жайылса, мал жакшы оттойт. Ал эми күн бүркөлүп, жаан жаап турган убактарда тоонун бийик жана тик беттеринен малдын тайгаланып жыгылышы, ошондой эле күндүн күркүрөшүнөн же чагылгандын жаркылдашынан мал үркүп, тоодон ылдый кулашы мүмкүн. Ошондуктан, аба ырайынын мындай шарттарында малды өтө тик эмес кокту менен жогору карай өрдөтүп же мүмкүн болушунча тегизирээк жерлерге жайышат.

Койлорду бийик беттерге жаюуда тоону кыялап, акырындык менен жогорулап жүрүп отурушат. Мал жаюуда кырдын тиктиги, белдин жогорулашы жана жалгыз аяк жолдор эске алынат. Жаратылыштын катаал-суук мезгилдеринде, майда жандыктар этинен түшүп кетпеш үчүн жана койлор майын курсагына эмес (*карын май*), жонуна (*дене майы*) жыйнашы үчүн, аларды түз жерге эмес, айдөш жерлерге, кырларга салкындатып жаюуга жана түнөтүүгө аракеттенишкен. Мындай болгондо койлор ысык-суукка жакшы туруштук берген. Койлор күндүз да суу боюнда бир нече саатка жуушатылган.

Бийик тоолуу жерлерде жогору карай же төмөндү карай мал жаюуда, малчылар малды аттанаар аягы-

на ыктатып, аз-аздан тоо кыялап жайыш керек деп сунуштап келишет. Мындай абалда ар дайым солго кайрылуу менен аз-аздан жогору карай чыгууда жана төмөн карай түшүүдө, сааттын жебесине каршы тоону айланып, өйдө чыккан жолдор менен ылдый түшкөн жолдор кайчы кесилишкен. Муну малчылар жогору же төмөн басууда малга сол капталына ыктап басуу табиятына шайкеш жана ушундай абалда мал өзүн коопсуз, ыңгайлуу сезет деп түшүндүрүшөт.

Мал жер шартына ыңгайлашат, «жер үшөйт». Түзгө көнгөн мал, тоолуу жерде жантайыктан тайгаланат, учат. Анткени, тоолуу жердин малынын туягынын кырында бычактын мизи сымал түзүлүш пайда болот. Тоо малынын туягы ташка, кырга бир аз эле илинсе коё бербейт, тайгаланбайт, жыгылбайт. Мисалы, жылкынын «үлүгү» туяктын ичинде тереңирээк жайланышкан, чуңкур, ташка тийбейт. Түздө, атүгүл Сырттын түз жерлеринде асыралган жылкынын «үлүгү» жерге жакын жайланышкан, ошондуктан алар таштуу жерлерде ташыркайт.

Кылчык жүндүү куйруктуу кыргыз койлорунун арышы узун болгондуктан, ылдам жүрүп, алыска оттоп кете алышат (*мобилдүү*). Уяң жүндүү кыргыз койлору акырын, жай басып оттойт. Тоютту натыйжалуу колдонушат. Кылчык жүндүү куйруктуу кыргыз койлорунун денеси узун, ал эми уяң жүндүү кыргыз коюнун денеси кыска. Койлор тоодо жүргөндө туягынын учуна салып басат (*учу учтуу*), түздө жүргөндө туягынын артына таянат.

Отордогу койдун саны 450-500 баштан ашса, «сүрмө топ» болуп, жайлоодо, ошондой эле башка жайыттарда эттенбейт. Мында кылчык жүндүү куйруктуу кыргыз

койлорубу, уяң жүндүү кыргыз койлорубу айырмасы жок. Жайыт кенен болсо дагы, саны көп болсо, бири-бирине карап, жутунушуп, алдыга баса берип, тоютка жетпей, чала тоют болушат.

Мал жаюуда малды маал-маалы менен убагында сугарып туруу да маанилүү иш-чара. Суусу кенен, булактарга жана агын сууларга бай жайыттарда мал жайылып жүрүп эле каалаганда суу ичип, буга көп маани берилбейт жана атайын мал сугаруунун кажети жок. Ал эми айрым бир жайыттарда булактар жана агын суулар алыс жайгашкандыктан, малды сугаруу үчүн атайын айдап баруу зарылчылыгы келип чыгат. Мындай шартта малды суткасына канча ирет сугаруу керек жана кайсы маалда сугаруу шартка ылайык болоору чечилет. Албетте, бул маселе жыл мезгилине жана аба ырайына жараша аныкталат. Жайдын узун, ысык күндөрү малды эки ирет, түшкө жакын жана кече маал сугаруу максатка ылайык болсо, эрте жазда, кеч күздө жана кышында бир ирет кечке маал сугаруу жетиштүү деп эсептешет малчылар.

Мал жаюуда малдын коопсуздугу өтө маанилүү. Малга, жайылып жүргөн маалында жапайы жырткыч айбандар, уулуу жылаандар, курттар жана аарылар коркунуч туудурат. Алыскы жайыттарда жапайы жырткыч айбандардын жүргөн жерлери жана кайсыл тараптан малга кол салышаары малчыларга жакшы маалым. Мындай жайыттарда мал жайган адам ар дайым өтө сак болуп, курал-жарагын ала жүргөнү оң.

Уулуу жылаандар, кара курттар жана жапайы аарылар көп жайгашкан жерлер малчыларга эле эмес, оторду баштаган эркектерге жана баштаак койлорго да белгилүү болгондуктан, мындай жерлерди жайыл-

ган мал айланып өтөт. Ал эми жайытка жаңы чыккан жаш малды койчу өзү тескеп, кооптуу жерлерден обочо жайыш керек.

Ошондой эле мал жаюуда айрым бир тикенектүү жана кылкандуу өсүмдүктөр дагы малга кандайдыр бир деңгээлде ыңгайсыздык жаратаары белгилүү. Айрым малчылар малдын денесине зыян келтирүүчү өсүмдүктөр көп кездешкен жерлерге мал жаюуда этият болуш керек деп эскертишсе, айрымдары, көбүнчө тери, жүн иштеткендер, мындай жерлерге мал жаюуга болбойт деп кесе айтышат. Анткени, күзүндө зыяндуу өсүмдүктөрдүн тикенеге учтуу болуп, катып калган маалында малдын оозу-мурдуна, көзүнө, жүнүнө, терисине олуттуу залал келтирет.

Малчыларга жайыттарда өскөн уу чөптөр да жакшы маалым. Өзгөчө уу коргошун көп өскөн жерлерде малга сак болушат. Жакшы оттуу жерлерден уу чөптөрдү малчылар тамыры менен жулуп ташташса, ошол эле учурда уу чөптөр жыш өскөн айрым бир жерлерди дарылыкка колдонулат деп коргоп келишет.

Чагылган тийип мал өлүмгө дуушар болгон учурлар көп эле кездешет. Ошол эле учурда чагылган көп түшкөн жерлер, табиятка байкоо салып жүргөн малчыларга жакшы белгилүү. Ошондуктан, күн бүркөлүп, жаан жаашы билинген маалда, малды чагылган көп түшкөн жерлерден обочолотуш керек. Күн күркүрөп, чагылган жаркылдап жаткан учурларда мал тоонун тике жана бийик жерлеринде жайылып жүргөн болсо, үркүп тоодон ылдый кулап, катуу жаракат алган же өлүмгө дуушар болгон учурлар көп эле кездешет. Тажрыйбалуу малчылар мындай абалды алдыртан баамдап, мындай кырдаалга кабылышпайт.

Мал жаюуда шамалдын адатта болуучу негизги багыты жана анын өзгөчөлүктөрү да эске алынат. Кыштын суук күндөрү шамалдын багытына каршы мал жаюу туура эмес деп эсептелинсе, жайдын ысык аптабында атайын желге каршы мал жаюу сунушталат.

Малдын короого кайтуу маалына жаз, күз, кыш айларында күн батып, кеч кире башташы белги болсо, күн узарган жай айларында малдын оттобой туруп калуусу негизги белги боло алат.

Мал өстүрүүдө, өзгөчө койду жайытта жаюуда эркечтин жана баштаак койдун өзгөчө мааниси бар. Эркечти даярдоодо, аны улак кезинен колго үйрөтүп, кой оторун «башкарууга» көндүрүү керек болгон. Улакты энесинен бөлгөндөн тартып эле жетекке үйрөтүшкөн. Улакты адамга үйүр алдыруу максатында жетелеп, жакын алып жүрүп, маал-маалы менен башынан, жонунан, жаагынын астынан сылап, жонун, төбөсүн, капталдарын тарап туруу керек. Колго көндүрүү үчүн нан, жарма, сүт, таттуу чай, сууга, сүткө же каймака умачталган талкан, улпак, кант жана башка ушул сыяктуу азыктар колдонулган. Ошол эле учурда кол менен жаңсап, үн чыгарып жана атайын шарттуу белгилерди берип үйрөтүшөт. Улак, малчынын чакырыгына келүү, жаңсаган тарапка басуу, басып бара жатып токтоо сыяктуу белгилерге тез эле үйрөнүп, так аткарып калат.

Эркечти алгач койлорго кошкондо койлордун алдына салып, улам оттотуп, оттуу жерлерге жетелеп жүрүп көндүрөт. Мал жаюуга ылайыксыз (*уулу же зыяндуу өсүмдүктөр өскөн жерлер*), же малга зыян болуучу жерлерге келгенде (*мал ылаңдарынын очогу, зыяндуу*

курт-кумурскалар, жылаандар жана башкалар уялаган жерлер) эркечке «бул жерге болбойт» деген ишарат катуу үйрөтүлөт.

Оттуу жайыттарга келгенде бир нече убакытка чейин эркечти өз жайына коюп, андан соң гана жаңы жайытка карай багыт көрсөтүлөт. Эркеч жайытты толук өздөштүрүп, койлорду өз алдынча баштап калган учурга чейин анын жанында болуу шартка ылайык.

Жайыттын шартын жакшы өздөштүрүп, койлорду баштап калган эркеч, малчыга эң мыкты жардамчы болуп калган. Койлорду чоң агын суулардан кечирип өткөрүүдө, борошолоп жааган карда жана нөшөрлөгөн жаан-чачында койлорду таш короого же далдоо жерге баштап келүүдө, койлорду татаал өткөөлдөрдөн жана ашуулардан өткөрүүдө, койлор өз алдынча ордунан жылбай койгон татаал шарттарда эркечтин кызматы баа жеткис.

Кой багууда таң заарында жайытка жайып чыгуу, ал эми кечинде өз учурунда короого кайтаруунун да мааниси чоң. Эркечи бар короолордо таң заарында эркеч ордунан козголуп, таш короонун кире-чыга беришине карай багыт алуусу, койлорду жайып чыгуунун маалы катары белгиленет, ал эми эркечи жок короолордо, койлордун ордунан козголуп чүчкүрүп-бышкыруусу белги болот.

Көпчүлүк малчылар мал сойгондо малдын ичегисин, өпкө-боорун, жүрөгүн карап көрүп, малдын дени таза экен же дартка чалдыгыптыр деп баам салып турушат. Эгерде, малчыларга малдын ичегисине курт түшкөнү же мителер менен байланыштуу дартка чалдыкканы белгилүү болсо, малды атайын бир аз ачка кылып, андан соң сарымсак көп өскөн же эрмендүү жайытка жайышат. Ал эми эртеси эртең менен мал

жаткан жердеги малдын тезегин карап көрүп, ичеги курту түшүптүр же тезеги таза деп бүтүм чыгарышат. Ал эми айрым жерлерде мите ылаңынын алдын алуу максатында, жаз айларынын аяк чендеринде жана күз айларынын орто чендеринде, жыл сайын атайын 2-3 күн ачуу чөптөр жыш өскөн жерлерге мал жайышат.

Малчылар үчүн жайылган малдын текши оттошу да өтө маанилүү, себеби бардык малга бирдей түзүлгөн шарт, малдын текши өсүүсүн жана кунардуулугунун текши жогорулашын камсыздайт. Жайылган мал деген сөздүн мааниси – белгилүү бир аянтта текши тарап, оттоп жүргөн малды түшүндүргөн сыяктуу эле, мал жаюуда ар бир мал бири-биринен бир нече кадам аралыкта жайгашып, тегерегинде ар дайым жетишээрлик оттуу өсүмдүктүн болушу керек. Мындай абал жайыттын шартына жана малдын жүрүш-турушуна байланыштуу малчынын ишараты менен, мал жаюуда жеңил эле түзүлөт. Мисалы, кой улам алдындагы чөптү оттоп, аз-аздан алдыга жүрүп кете берет, бирок ошол эле учурда отордон бөлүнүп, көп алыс узап кетпейт. Себеби, кой койлордун арасында гана өзүн жакшы сезип, оттоп жүргөн койлордун жанында гана жакшы оттоору малчыларга жакшы белгилүү.

Жайытта уйлар жана койлор тоют өсүмдүктөрүнө ар башка деңгээлде артыкчылык беришкени менен, бир эле нерсени ар кандай масштабда кабыл алышат (Emilio A. Lasa et al., 2010), башкача айтканда жайыттагы «тоют ландшафты» ар кандай өлчөмдөгү малга ар кандай көрүнөт. Ири мал өзүлөрү жактырган тоют өсүмдүктөрүнүн чоң топтолуштарын гана байкаганга жөндөмдүү болушса, майда жандыктар биринчи кезекте жей турган өсүмдүктөрдүн эң майдасына чейин ажырата алышат.

Бирок, алардын ар биринин көбүрөөк же азыраак артыкчылык берген тоют өсүмдүктөрү бар. Тоюттанууда дагы уй бир тиштегенде койго караганда бир топ көп өсүмдүк жалбырактарын жана сабактарын кабыл алат, ошондой эле алардын арышынын өлчөмү дагы олуттуу айырмаланышат.

Францияда малдын кайсы түрү кандай өсүмдүктөрдү көбүрөөк колдонооруна байкоо жүргүзүлүп, төмөндөгүдөй натыйжа алынган⁸:

Мал түрү	Желе турган өсүмдүк саны	Жакшы желген өсүмдүк саны	Начар желген өсүмдүк саны	Желбеген өсүмдүк саны	Өсүмдүк-н жалпы саны
Жылкы	268	113	39	235	655
Уй	311	121	70	183	685
Кой	403	81	38	133	655
Эчки	547	28	32	83	690

Мал жаюунун ыкмалары:

– Малды жайганда анын жайытты тез аралап кетүүсүнө жол бербөө.

– Малды жайганда кубалабай, жай жаюу. Малды кубалай баштасаң, артта келе жаткандары алдыңкыларына жете албай, алардан калган чөптөрдү оттоого аргасыз болушат, мына ошондуктан алар арыкташат. А алдыңкыларын токтото турганда арткылары кууп жетип, бирдей жайылышат.

Койлордун оторун жаюуда эки ыкма колдонулат:

Биринчисинде койлор 0,5-0,8 км узундукка жана 30-40 метр кеңдикке жайыла алышат.

⁸ http://elementy.ru/news/431262?page_design=print.

Экинчи ыкманы колдонууда отор 0,3-0,4 км узундукка жана 50-100 метр кеңдикке жайыла алышат. Мындай учурда отордун алдында койчу же үйрөтүлгөн ит болушу, алар отордун андан ары жылып кетүүсүн токтотуп турушу керек.

– Малдын ар кандай түрүн (уй, кой, жылкы ж.б.) алмаштыруу менен жаюу. Мындай учурда жайытка оордук малдын бир түрү гана жайылганга караганда азыраак болот. «Баш санабай, туяк сана» дегендей, жайытка малдын башынын таасирин көзөмөлдөп туруш керек.

– Жайытты тилкелерге бөлүү, аларды кезек-кезеги менен ар биринде бир күндөн жаюу.

– Алыскы тилкелерден баштап, акырындык менен жакынкыларына өтүү, мындай болгондо мал жайытты ашыкча тепселебейт.

– Малчы өзү менен кошо тамак-ашын алып алат да, кой-эчкилер жайылып жеткен жерге түнөтөт. Кийинки күнү андан ары жайып кете берет. Мына ушинтип ал 10-15 күн аралыгында алгачкы жайытка кайрылат (мындай ыкма ээн жайыттарда колдонулат).

– Малды оторлотуп жаюу. Жайкысын малды эт-тентүү (семиртүү) үчүн, жайыт кенен жерлерде төрлөрдүн башынан түшпөй, 5-10 күн бою малды жайып, кеч кирген жерде түнөп, эртеси кайрадан жаюуну улантышкан.

– Малды алгач тоолордун тескей бетинде, анан күнгөй бетинде жайышат.

– Жайкы ысыкта кечтен баштап түн ортосуна, ошондой эле шүүдүрүм кургай элек таң эртеден түшкө чейин жайышат.

– Бийик чөптөрү бар кыштоолорго көчүү үчүн алгачкы карды күтүп туруу керек (бул кылкандатуу

деп аталат, машактуу өсүмдүктөрдүн кылкандары түшкөн учур), мына ошондон кийин гана анда жаюуга болот. Эгерде муну жасабаса, мал чөптөрдүн кылкандары менен көзүн кокустатып алышы мүмкүн, кылкандар малдын терисине да кирип, анын натыйжасында жаракаттар пайда болот, мал ооруп, атүгүл өлүп калышы да мүмкүн.

– Жаюуну тоо этектериндеги жылгалардан баштап, тик беттерин кийинкиге калтыруу керек.

– Жазында күнгөй беттерге, таштак жерлерге жаюу менен баштоо керек, анткени мындай жерлерге чөп эрте чыга баштайт.

– Жазгы көктөмдө кыштоонун чөбү жакшы өсүш үчүн, жаз жаңыдан келип, чөп чыга баштаганда, көктөмүн жедирбей, жаздоого көчүшөт.

– Күзүндө боз отко чыгарышат, бул жашыл эмес, бирдей өңдөгү – боз, чөбү көп жайыт.

– Кышында кара отко (кары жок жайытка) чыгарышат. Чөптөрү бийиктигинен же капталдарынын тиктигинен улам мындай жайыттарда кар турбайт, аталышы да ошондон келип чыккан.

– Жайытты эс алдыруу керек, антпесе жыл сайын мал жайыла берип, чөптөр калыбына келе албай калышы мүмкүн.

– Малдын кыгы өсүмдүктөр үчүн жер семирткич. Семиз жерде өскөн чөптөрдүн өңү кочкул-жашыл. Арык жердеги ошондой эле чөптөрдүн өңү боз болот.

– Таң эрте бедеге кулундарды жайышат, мына ошентип алардын организмдери личинкалардан тазаланган.

– Эгерде таң эрте малды кара кыйгак өскөн жерге жайса, анда мал бутун жаракаттантып, аксап калышы мүмкүн.

– Үй тигилген, кашаа коюлган жерди дайыма алмаштырып туруу керек. Антпесе, ал жерде кийин чөп өспөй калышы мүмкүн. Элибиз бир журтта 20 күндөн ашык отурчу эмес, жакын жерге эле журт, жайыт которуп турган. Кара короо болбосун үчүн, жайкысын 1-1,5 айда журт которуп, көчүп турушкан.

– «Тоонун тоодой аркасы бар» дешип, конуш, журт тандоого чоң маани берилет. Таш короо кармаганда бир ыптасын жар, аска таштын мал чыга албаган жерине ыктап түптөшөт. Бул жер түнкүсүн сууктан далдоо болсо, күндүзү күнөс болуп, кык кургак болуп, короо тоң болбойт. Демек, койдун «өз төшөгү өзүндө».

– Эгерде мал оорусу пайда болсо, жайытты которуу зарыл, а эгерде эпидемия болсо, анда 1-2 жыл аралыгында ал тилкеге мал жайбоо керек.

– Эч качан малды иттин жардамы менен жайбоо керек, анткени мындай болгон учурда мал дайыма коркуп, стресстен улам салмак кошпой эле, тескерисинче арыктайт.

– Малды баш аламан жаюуга болбойт, бул чарбасыздык болуп эсептелет.

Конуштардын айланасындагы мал жаюу аймактары шарттуу географиялык белгилер менен аныкталган: кырлар, дарыялар, суу айрылыштары, кокту-колотор, чоң таштар, бадалдар ж.б.

Кыштоодо мал жаюу. Кыштоолор көбүнчө калың кар түшпөгөн, күңгөйдөгү кокту-колотордо же тоо этектериндеги бөксө тоолордо жайгашышкан. Мындай жерлерде суу жетиштүү болуп, өсүмдүк бийик өсүп, жай-күз мезгилдеринде чөбү жакшы жетилип, как кургап, кышында малга жетиштүү тоют боло алат. Адатта, кыштоого ылымта, күнөстүү «кемпир чубак-

туу» жерлер тандалат. «Кемпир чубак» деп күндүн нуру кыштын күнү таамай тийгенин айтат. Кыштоолорду алыстыгына жараша жакынкы жана алыскы деп бөлүшөт.

Кар текши калың жаап койгон учурларда малды чий, камыш көп өскөн жерлерге жайышкан. Камыш менен чий бир-эки кулач болуп бийик өсүп, сабагы катуу болгондуктан, кар алдында калбаган жана жылдын башка мезгилдеринде буларды мал жеген эмес. Ал эми кыш мезгилинде чала тоют же ачка мал үчүн жетиштүү тоют боло алган.

Кыштын күндөрү эртең мененки мал жайып баштоо убактысы аба ырайынын шарттарына да байланыштуу өзгөрүп турган. Кыштын катуу суук күндөрү шыйрагына суук өтүп, жакшы оттой албай калат деп, малды короодон эрте чыгарган эмес. Шыйрагына суук өткөрүп алган мал, кийин жакшы эттене албай, басыгы алсыз болуп, жайылган малдан калып, оттоосу начарлаган. Мындай абал малчыларга жакшы маалым болгон жана мындай малды «кара шыйрак» деп коюшкан. Кышында малды жайытка күн нуру теребелге тегиз чачыраган убакта чыгарышат, себеби өтө эрте чыгарганда кышкы сууктан айрыкча койлор топтошуп, оттобой, күндүн нурун күтүп калышат.

Кышында күн кыска, бирок койлор күнүнө эң аз 5 саат толук оттош керек. Кышында койлорду «айдоо жеп салат» деп, чыкса эле жайытка чыккандай кылып, жайытка жакын конуш алган түзүк.

Ата-бабадан «Кырк күнү кык сакта, кырк күнү кыр сакта» деп, айтылып келген сөз бар. Бул сөз, кырк күндүк кыш чилдеде койлор жаткан жер жылуу болуусу үчүн, короого кургак кык чачып туруш керек дегенди түшүндүрсө, кырк күндүк жай чилдеде койлорду ка-

туу ысыктан жабыркатпай, салкыныраак, жел согуп турган тоонун кыры менен жаюу керек дегенди түшүндүргөн.

Малды багуудагы кыштоолордун чоң маанисин эске алуу менен алар жай, күз жана жаз мезгилдеринде мал жаюудан катуу корголот. Кышкы жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу максатында, анын ар бир тилкесинде мал жаюунун мөөнөттөрү жана тартиби пландаштырылат. Кыштоонун эң алыскы тилкелерин биринчи кезекте катуу сууктарга жана карсыз убактарга чейин пайдаланышкан. Орточо алыстыктагы тилкелер тубар койлордун бооз мезгилинин биринчи бөлүгүндө, экинчи кезекте пайдаланылган. Жакынкы тилкелер тубар койлордун бооз мезгилинин экинчи бөлүгүндө пайдаланылган.

Бардык учурларда алыскы, орто жана жакынкы тилкелер бир убакта эмес, тилкеленип пайдаланылууга тийиш. Жайыттарды толук оттотуу үчүн, ага жаюунун баштапкы жарымында, кар аз кезде жана тубар койлордун бооз мезгилинин биринчи стадиясында капчыгайдын же өрөөндүн тескей беттерине, койлорду тептирип жаюу сунуш кылынат. Жаюунун бул ыкмасын кар жаңы жаап, жайыттардын күнгөй бети ачылбаган бойдон турганда да колдонууга болот. Отордогу койлор карды тебе башташы үчүн, атты минип алып тескей беттин этегинен ары-бери жол салып, андан кийин койлорду ал жерге айдап баруу керек. Экинчи ыкмасы кар калың түшкөндө жылкылардын үйүрүн жол салдырып, анан аларды башка жакка айдап кетип, койлорду айдап баруу керек.

Кышкы жайытты кокту өрдөп, «кертип» пайдаланышат, себеби туш келди жайганда жайыт муз карга айланып, чөп тебелендиде калып калат. Кар оор

түшкөндө алдыга жылкы чубатып же эркечти айдоо менен чыйыр салып, жайытка жетишет. Койду жайганда чачыратпай, карды тептирип оттотуш керек. Көпчүлүк учурда, кара жерге айдашып же «кагындагып» жайышат.

Мал кыштатууда бадалдуу жерлердин да мааниси өзгөчө болгон. Бадалдар кышкысын малды сууктан, шамалдан, кардан коргоо менен бирге, жалбырактары жана ичке сабактары малга жакшы тоют катары колдонулган. Бадалдардын түбүндө өскөн чөптөр мал үчүн кышкысын жакшы тоют болгон (мисалы, шашыр ж.б.). Жылдын башка мезгилдеринде малчылар бадалдардын арасына мал жайышкан эмес. Себеби, бадал төмөн жана нымдуу жерлерде өскөндүктөн, бул жерлер жаз, жай, күз мезгилдеринде ысык келип, чымын-чиркейлер көп болуп, мал жаюуга ыңгайсыз болгон. Ушундан улам, мындай жерде өскөн өсүмдүктөр жай, күз мезгилдеринде как кургап, кышка чейин толугу менен сакталып калган.

Күн жылып, кар эрий баштаганда «чөп жибиди» деп, кар эриген жерлерге мал жая башташкан. Анткени, кеч күздө катып калган өсүмдүк, кардын суусуна жибип калган.

Кесек тоют кенен камдалса, кечкисин чөп чачышат. Жем берүү негизинен тубар койлорго тууту жакын калганда, туут мезгилинде же начарлап кеткен малдарга гана берилет. Төлдөөсү чукулдаган кой-эчкилерди кой короого жакын ыктоо жерлерге жайышкан. Эгерде, төлдөөчү койдун толгоосу келип, каканагы (учанагы) көрүнүп калган болсо акырын имерип, короого айдап келишкен.

Жылкы негизинен үйүрү менен жайытта болот, этинен түшүп кеткендерине гана колдон тоют берилет

же «ичи» жетилип калганда, айрыкча бышты бээлерди, кулун-тайларды колго алышып, кошумча тоют беришет.

Уйлар талаадан тоюттанышат дагы кечкисин бир маал кошумча жем-чөп берилет.

Кышында мал короолордо «тоң» короо кылбай, жампаларын тазалап, кардан өз убагында тазалашып, тоң короого айланып бара жатса кык салышат. Уйдун, койдун жампасынан омпо салышат.

Жаздоодо мал жаюу. Жазгы жайыттарга жана жайлоолорго мал жаярдын алдында, жайыттын сырын жакшы билген адамдар атайын барып жайыттын абалын билип келишет. Жаздын келген маалын жана мал жаюунун мөөнөтүн ай-жылдыздарга карап, айбанаттардын жүрүш-турушуна байкоо салып, чөптүн жетилишин эске алып жана аба ырайынын шарттарына жараша аныкташат.

Мисалы, суурлардын чээнден чыккан маалын күндүн жакшы жылып калган учуру катары баалап, козуларды койлорго кошуп жаюуга болот деп болжолот. Жерди казып көрүп, тоң кетиптир эми чөп чыга баштайт, мал көк кубалайт дешет. Ошондой эле, шыбак чыга баштаганын жазгы жайыттарды колдонуунун башталышы катары баалашат. Суур чээнден март айынын ортосунда чыгат. Бул жаз келгендин бир белгиси. Эгерде, чээнден чыккан суур, кайра ийинге кирсе, анда жут болот. Кар түшөт, шамал болот, көк чыкпай кечигет⁹, бул белгини жуттан сактануунун индикатору катары колдонуш керек.

Кыштан кийин түздөрдө жана тоо этектериндеги өсүмдүктөр биринчи ойгонушат «көк чыкты», ошон-

⁹ Куттубай АБДЫПРАЕВ, Нарын областы, Кочкор району, Көк-Жар айылы; 1932-ж.т.

дой эле бул жердеги өсүмдүктөрдүн өсүү мезгили да кыска болуп, жай келгенче эле бышып, уругун чачат. Бул жайыттарды эл «көктөө» – жазгы жайыт деп аташат.

Эрте жазда жаңы эле кылтыйып өсүп келе жаткан өсүмдүктү, кышы бою ачыккан мал кубалап издеп, терип оттошот. Бул малдын «көк кубалаганы». Мунун мааниси өтө чоң, себеби, бул учурда кыймыл көп, ал эми тоют аз. Ошол эле учурда, жаш чөп койлордун ичин да өткөрөт. Көпкө чала тоют болгон мал, жаздын алгачкы күндөрү эле чөптү тоё жеп, күптүү болуп (*сиңире албай*) калса, ичеги-кардынын иши бузулуп, кийин эттенүүсү кыйындайт. Тескерисинче, башында бир аз ичи өтүп, ичеги-карды тазаланып, андан соң аз-аздан тоюнган мал, кийин жакшы эттенет. Экинчиден, көк кубалаган малдын дене бою жазылып, жакшы оттоп, эттүү болот.

Шыбак жарылганда кой көк кубалай баштайт. Шыбак жаздын индикатору! Жаз, жай мезгилинде мал оттобогон, бирок кышында табылгыс тоют болгон шыбак, таана деген өсүмдүктөр көк кезинде өтө ачуу, бышып, куураганда малга жагымдуу болуп, бат эттенет. «Чөптүн жакшысы да шыбак, жаманы да шыбак». «Эгиз улакка айры шыбак». Кой шыбакка карабай калды дегени – кой көккө тойду дегени.

Эрте жазда күн кескин жылып кетип, кар тездик менен эрип, жердин үстүн суу каптап, кайра кескин суук болуп, жердин үстү текши тоңуп, малга от чөп муздун астында калып, *жут* болгон учурлар көп эле кездешет. Ошондуктан, элибиздеги «Жаздын күнү жаш баланын кыялындай» деген сөз бекер жерден чыкпаса керек. Мындай учурларда малды чий, камыш, бадал бийик өскөн жерлерге жайып, муз эригиче малды тоюттан-

дырышат. Ошол эле учурда, тажрыйбалуу малчылар айланадагы айбанаттарга, ай-жылдыздарга карап, жут болоорун алдын ала божомолдоп, ага кам көрүшкөн. Мисалы, суурлар чээнден чыгып, кайра чээнге кирип кетүүлөрү жуттун биринчи белгиси болгон. Жуттун болоору божомолдонгон соң, малга оттуу жерлерге тезек, кык чачып түтөтүшүп, тондурбоо аракетин көрүшкөн.

Койго салыштырмалуу эчкилердин жайылуусунда бир катар өзгөчөлүктөр бар. Эчкилер негизинен бийик, тик, таштуу тоолордо да жакшы жайыла алышат. Булар жыш, бийик өскөн оттуу жайыттарга өтө деле муктаж эмес. Таштуу, кургак, чөп сейрек өскөн жерлерде деле жайылып, өзүлөрүнө жетиштүү тоют таба алышат. Күндүн жылуу мезгилдеринде, күндүн табы менен жылыган ташка жатып, күнгө кактанып, кепшеп жаткан эчкилерди малчылар көп эле байкашкан жана бул шарт тоютту дээрлик жакшы сиңирээри белгилүү болгон. Ушундан улам кыргызда «эчки күнгө кактанып семирет» деген сөз калган.

Мал көктөтүү же көк куудуруу – бул оту чыга баштаган тарапка көчүп-конуу. Кышы каткалаң тараптарга караганда кар калың түшкөн жактардын чөбү кар кетээр менен нымдуулуктун натыйжасында эрте көктөйт. Калкыбызда тоо тарапта эрте көктөсө, жаз жакшы болот деп коюшат. Мал көккө эрте тоюнат. Мал жаздатуу үчүн малчылар жеңил-желпи же жолбун боз үйлөрүн тигип, акырындап, улам бир жерге конуп, жаздоону пайдаланышат.

Жайлоодо мал жаюу. Жайлоого көчөөрдүн алдында жайлоо отунун жетилишин тактоо үчүн жайыт, конош «чалып» келишет.

Эртең менен малды короодон эрте чыгарган жакшы, анткени мал боз кыроодо жакшы оттойт. Тоонун

кырларында жай мезгилдеринде дагы жел жүрүп, шамалдап турат, ошондуктан жайдын катуу ысык күндөрүндө малды тоонун кыры менен жогору карай өрлөтүп жаюу туура болот. Койлор, жайлоонун оту толук жетилгенине жана күчтүүлүгүнө байланыштуу жакшы тоюнуп, эртең менен эрте жайыла албайт. Ошондуктан, эртең менен койлор өзүлөрү ордунан козголуп, жайылууга бет ала баштаганда жайытка чыгаруу жетиштүү. Жайлоосу тескей болсо, шүүдүрүмдө койлорду короодон чыгарбаш керек, ошондой эле нымдуу, саздуу жерлерде кой жайганда туяктары ооруга чалдыгат. Ал эми кургак жерлерде малды шүүдүрүмгө жайытка чыгарбаса, бат суусайт.

Күнү узак, жайдын ысык айларында кой жаюунун өзгөчөлүгү катары, күн катуу ысыган түш чендерде койлордун жуушоосун айтсак болот. Таң заарында жайытка чыккан койлор тынбай оттоп, чак түшкө чейин жакшы жайылат. Күн төбөдөн тийип, катуу ысып чыккан маалда койлор көлөкө издеп, күн салкындагыча жуушашат. Койлор жуушаарда башын ылдый салып, кулагын тикчийтип, бир нерсени тыңшагандай абалда, кыска-кыска арыштап, улам токтоп, кайра басып, жайлуу жер издеши малчыларга жакшы маалым. Качан гана жайлуу жер табылганда, ошол жерге токтоп, айрым учурларда оң тарапка же сол тарапка дагы бир аз айланып басып, андан соң жатууга камынат. Жуушаганда, койлор көбүнчө оң капталына ыктай жатып, кепшеп башташат. Жуушоо маалы ар кандай шарттарга жараша, орточо 1-2 сааттан 3-4 саатка чейин созулат. Күн салкындап, бешим болгон мезгилде койлор кайрадан жайылып, күн кылкылдап бата баштаган мезгилде оттобой калышат да, короону көздөй багыт

алышат. Койлор көп жуушаган жерлерди малчылар «жанга тынч жер», «жайлуу жер» деп, ал жерлерге жакын боз үй тигип, конуш курушкан. Себеби, мындай жерлерде уктаган адамдын дагы уйкусу тынч болоору, адам жакшы эс алаары так белгилүү болгон.

Жайында алыскы жайлоодо жайылган койлор, түнкүсүн короого түнөбөстөн, көбүнчө далдоо, бир аз ойдуң жерлерге түнөп, күндүзү жайытын тынымсыз улай беришет. Койлорду түнкүсүн бир аз эңкейиш же айдоош жерлерге түнөтүшөт, себеби ушундай шартта мал ичине дагы, жонуна дагы май алат деп эсептешет. Ал эми жонуна май алган мал, ар кандай ылаңдарга туруктуу жана ысык-суукка чыдамдуу болоору белгилүү.

Жайдын орто чендеринде койлор улам жогору карай жайылып, чөп жакшы өскөн тоонун эң бийик жерине чейин жетишет. Жайдын аягында, улам салкындаган сайын, кайра төмөндөп жүрүп отурушат. Жазында-жайында мал көбүнчө тоонун күңгөй бети менен жайылып жогоруласа, жайында-күзүндө тоонун тескей бети менен төмөндөп түшөт. Жайында малды туздан кемитпейт.

Негизгиси, жай-күз мезгилдеринде жакшы эттенген мал, кышында этинен түшпөй, жаратылыштын катуу шарттарына жана ар кандай ылаңдарга туруктуу болот.

Күздөрдө мал жаюу. Кеч күздө мал тоолордон ылдыйлап, кар калың түшкүчө адырларда, бөксөлөрдө жана бозоттордо жайылат. Ошондой эле, дыйканчылык менен алектенген аймактарда, айдоо аңыздарына мал жаюуга шарт түзүлөт. Себеби, оруктан кийин жердин үстүндө калган өсүмдүктөрдүн сабагы, чабылган саман-топондун калдыгы малга жетиштүү тоют боло алат. Нык семирген малдын семиздигин узартууга мүм-

күнчүлүк бар. Ошол эле учурда, бул мезгил кой куудуруу маалына туура келип, аңыздардын тоюту куутту сапаттуу өткөрүүгө шарт түзөт, кышка кам көрүлөт.

Күз башталганда «жоодар катып баратыптыр, малдын ээгине сайылат» деп, жоодар (*Тоңдо кара жоодар*) көп өскөн жерден малды айдап кетишкен. Ошондой эле көк тикен, чычырканак өскөн жерлерге «малдын жүнүн, терисин бузуп, этине сайылып, малды жүдөтөт» деп, мал жайышкан эмес.

Күзгү мал жаюуда шалбаанын да мааниси өтө жогору. Кыргыздар илгертеден эле сууга мол, тегиз жана күздөө-кыштоого жакын жерлерден шалбаа күтүп, керек болгон учурларда шалбаага мал жайып келишкен. Шалбааны эрте жазда, суу түшкөндө эле сугарып, жайында мал жайбай, кеч күзгө чейин корушат. Айрым жерлерде шалбаа күтүү муктаждыгы өтө курч, себеби аба ырайына байланыштуу жайлоодон эрте түшкөн мал, куут маалына чейин этин түшүрүп алышы мүмкүн. Эгерде, куут маалында мал арык болсо, куутка начар кирип, кийин төлү да начар болуп калат. Мындай учурларда шалбааны колдонуу өтө зарыл. Шалбаа, күз маалында саан уйлар үчүн, мингич жана арабага чегилген аттар үчүн, ошондой эле жаш жана ылаңдаган мал үчүн да эң керектүү.

Көпчүлүк учурларда шалбааны үнөмдөп колдонуу максатында, ал жерге көбүнчө түштөн кийин же кечке маал 2-3 саат эле мал жайышат.

Күз айлары бардык жерде бышыкчылыктын, молчулуктун мезгили – «Ак төөнүн карды жарылган учур». Арпа менен шыбактын жыты келип турган мезгил. Элибизде «дандын жакшысы да арпа, жаманы да арпа» деп коет. Себеби, арпага эл эрте тоюнат, буудай,

таруу бышканда аны эч ким карабай калып, атка, малга жем болуп калат. Арпадан талкан жасалат, ал күлазык болуп саналат. Ошондой эле, «чөптүн жакшысы да шыбак, начары да шыбак» делет. Анткени, шыбак да эрте өсөт, мал бат тоюнат. Башка чөптөр чыкканда мал шыбакты карабай калат.

ЖАЙЫТТАРДЫ САРАМЖАЛДУУ ПАЙДАЛАНУУ

Жайыттарды *сарамжалдуу пайдалануу* – бул жайыт ресурстарынан олуттуу өлчөмдөгү эт, сүт, жүн ж.б. өндүрүмдөрдү өндүрүүгө, жайыттардын стабилдүү биологиялык кунардуулугун камсыздоого жана жайыттардын жакырдануу жана бузулуу процесстерин токтотууга багытталып, жайыт малчылыгынын туруктуу өнүгүүсүнө шарт түзгөн илимий, экологиялык жана уюштуруу иш-чараларынын комплекси.

Төмөндө ветеринария илимдеринин доктору, профессор Аскарбек Зарлыкович Түлөбаев тарабынан 2015-жылы түзгөн Кыргыз Республикасынын жайыт малчылыгынын жана жайыт ресурстарынын өз ара байланыштарынын жана башкаруусунун (*менеджмент*) схемасы берилет.

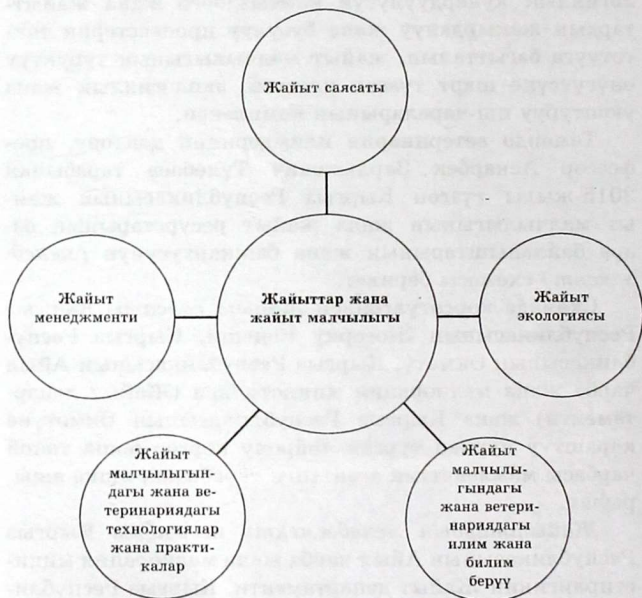
Схемада көрсөтүлгөндөй *Жайыт саясаты* Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, Кыргыз Республикасынын Айыл чарба жана мелиорация министрлиги (Жайыт департаменти) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттиги тарабынан ишке ашырылат.

Жайыттардын менеджменти негизинен Кыргыз Республикасынын Айыл чарба жана мелиорация министрлигинин Жайыт департаменти, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттиги жана АРИС тарабынан колго алынып, Айылды өнүк-

түрүү фонду, САМР Ала-Тоо коомдук фонду, «Мурас Башаты» коомдук фонду жана башка коомдук уюмдар тарабынан колдоого алынууда.

Кыргыз Республикасынын жайыт малчылыгынын жана жайыт ресурстарын башкаруунун өз-ара байланыштары жана схемасы

ТҮЛӨБАЕВ А.З. – ветеринария илимдеринин доктору, профессор (2015)

Жайыт экологиясына тиешелүү иш-аракеттерди Кыргыз Республикасынын Айыл чарба жана мелиора-

ция министрлигинин Жайыт департаменти, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттиги, Айылды өнүктүрүү фонду, САМР Ала-Тоо коомдук фонду, К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин Биоартүрдүүлүк борбору, «Мурас Башаты» коомдук фонду ж.б.у.с. коомдук уюмдар жүргүзүшүүдө.

Жайыт малчылыгындагы жана ветеринариядагы илим жана билим маселелерине К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин илим-изилдөө институттары жана факультеттери, К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин Биоартүрдүүлүк борбору, Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, Сатыбалды Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университети, Борбордук Азия университети, «Мурас Башаты» коомдук фонду олуттуу көңүл бөлүшүүдө.

Жайыт малчылыгындагы жана ветеринариядагы технологиялар жана практикалар «Мурас Башаты» коомдук фонду, Айылды өнүктүрүү фонду, САМР Ала-Тоо коомдук фонду, К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин Биоартүрдүүлүк борбору ж.б. уюмдар тарабынан малчыларга кеңири жайылтылууда.

Жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу маселеси салттуу малчылыктын тажырыйбасын жана малчылыктагы илимий-практикалык жетишкендиктерди айкалыштырып колдонуу менен чечилиши керек. Жайыт ресурстарын туруктуу өнүктүрүү маселелери төмөндөгү иш-чараларды камтышы абзел:

❖ Малдын өлкөбүздүн климаттык шарттарына ыңгайлашкан жергиликтүү тукумдарынын генофондун калыбына келтирүү жана аларды кеңири жайылтуу. Анткени, алардын жаратылыш экосистемаларына тийгизген терс таасирлери минималдуу жана ландшафттардын сакталуусуна дагы өбөлгө түзө алышат. Төрт түлүктүн өлкөбүздүн климаттык шарттарына ыңгайлашкан жергиликтүү тукумдары эң баалуу генетикалык ресурстарга ээ. Жергиликтүү малдын кунардуулугу жогору болбогону менен, алар өзүлөрү калыптанган экологиялык оор шарттарга абдан туруктуу келип, ар кандай ооруларга чыдамкайлыгы менен дагы өзгөчөлөнүшөт. Алар жаңы шарттарга бат ыңгайланышканы менен, башка жердин мал түрлөрүнө жана тукумдарына караганда асылдандырууга азыраак моюн сунушат. Төрт түлүктүн өлкөбүздүн климаттык шарттарына ыңгайлашкан жергиликтүү тукумдарынын генофондун калыбына келтирүү, сактоо жана аларды кеңири жайылтуу эки багытта аткарылышы керек:

1) Төрт түлүктү көнгөн чөйрөсүндө асыроо жана асылдандыруу;

2) Төрт түлүктүн кээ бир түрлөрүн табигый жаратылыш чөйрөсүнө жакындатып асыроо.

❖ Салттуу малчылыктын технологияларын жана практикаларын колдонуу.

❖ Жайыт, шалбаа ресурстарын жана чабындыларды сарамжалдуу пайдалануу стратегиясын жана ыкмаларын иштеп чыгуу.

❖ Жайыт малчылыгынын социалдык жана экономикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө жана ал өзгөчөлүктөрдү турмуш-тиричиликке колдонууга ыңгайлаштыруу.

❖ Жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу жана туруктуу пайдалануу максатында жайыттарды мезгилдүү колдонуу.

❖ Жайыт малчылыгында кылымдардан бери колдонулуп келе жаткан үйүрдөгү, отордогу жана бададагы малдын жыныстык жана жаш-курактык курамын, ошондой эле жайытта асыроодо төрт түлүктүн ички курамын сактоо.

Жайыт ресурстарына таасир көрсөткөн бардык оң жана терс факторлор акырында барып тең салмактоочу мүнөзгө ээ болушат. Жайыттарга таасир берүүчү факторлордун төмөндөгү таасирлери эске алынат:

1. Жаратылыш-климаттык таасирлер:

- жаан-чачындардын оң жана терс таасирлери;
- шамалдын оң жана терс таасирлери;
- абанын температурасынын оң жана терс таасирлери.

2. Технологиялык таасирлер:

- мал жаюунун илимий-практикалык негизде уюштурулушу;
- жайыттын айрым тилкелеринде мал жаюу мөөнөттөрү;
- мал түнөктөн жайытка чейинки аралык;
- жайыт күчү.

3. Жирчи-туруштук (этологиялык) физиологиялык таасирлер:

- малдын жайытка ыңгайлашкан түрлөрүнүн жана тукумдарынын тандалышы;
- үйүрлөрдүн, оторлордун жана бадалардын ички курамынын оптималдуу куралышы;
- жайыттардын топурагына жана өсүмдүктөрүнө мал туягынын оң жана терс таасирлеринин эске алынышы;

- жайыт өсүмдүктөрүнүн ар түрдүү мал тарабынан тандалма колдонулуусу.

4. Маданий-техникалык таасирлер:

- жайыттарды малалоо мүмкүнчүлүгү;
- жайыт өсүмдүктөрүн кошумча себүү мүмкүнчүлүгү;
- жайыттарды сугаруу же кургатуу мүмкүнчүлүгү;
- жайыттарды семиртүү мүмкүнчүлүгү.

Жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу жана алардын экологиялык тең салмактуулугун сактоо үчүн, жайыттардын оптималдуу сыйымдуулугу жана ботаникалык курамынын өзгөрүүлөрү жөнүндө маалыматтарга ээ болуу зарыл. Жайыттарды калыбына келтирүү жана сарамжалдуу колдонуу иш-чаралары терс таасирдүү факторлорду жоюуга, ал эми оң таасир берүүчү факторлорду колдоого жана көбөйтүүгө багытталуусу шарт.

Жайыттардын абалын жакшыртуу боюнча иш чаралар.

Малдын кунардуулугу, мал асыроо шарттары, малчылардын турмуш-тиричилиги көбүн эсе жайыттардын экологиялык абалына жана кунардуулугуна түздөн-түз көз каранды. Ушундан улам жайыттардын экологиялык абалын жакшыртуу, аларды таза кармоо жана кунардуулугун арттыруу боюнча иш-чаралар келечек жашоо үчүн кам көрүү катары кабылданат.

Жайыттардын абалын жакшыртуу максатында төмөнкүдөй иш-чаралар аткарылат:

- ★ жайыттарды которуштуруп пайдалануу;
- ★ жайыт өсүмдүктөрүнүн уругун чогултуп, жайыттарга себүү;
- ★ жайыттарды сугаруу;

★ жайыттарды тазалоо (*таштардан жана таштандылардан арылтуу*);

★ уулуу жана зыяндуу өсүмдүктөргө карата иш-чаралар;

★ уулуу жандыктарга жана жырткыч айбандарга карата иш-чаралар;

★ булактардын көзүн ачуу (*тазалоо*);

★ такыр жерлерди өздөштүрүү;

★ жолдорду оңдоо.

Малчылар жайыттарды жыл мезгилине, аба ырайына жана жердин шартына жараша кыштоо, жаздоо, жайлоо, күздөө деп, төрт мезгилге бөлүп колдонуп келишет. Ар бир жайытты колдонууда, ошол жердин шартын эске алуу менен белгилүү бир убаккыттан кийин которуштуруп турушат. Жайыт/конуш которуу мезгили негизинен өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүнө көз каранды жана өсүмдүктөрдүн өсүүсүнө жараша жайыттар ирээти менен колдонулуп, улам жайыттын ыгына карап көчүп-конушат. Жайыттын такыр болуп калуусуна жана мал турган жердин карарып, чыла басып кетүүсүнө жол берилбеш керек (*«сары журт», «кара короо»*).

Жайыттарга кеч күздө, көбүнчө жаандан кийин, атайын чогултулган жайыт өсүмдүктөрүнүн уругун себиш керек. Айрым учурларда чөптүн уругун кургатып сактап коюшуп, эрте жазда себишет. Ошондой эле жайыттардагы шамалга урунтуктуу болгон ашуулардын белинде, бөксө тоолордун кырында жана дөңсө жерлерде өскөн оттуу чөптөргө мал жайбай кайтарышат. Себеби, бул жердин өсүмдүктөрү бышып жетилип, күзгү шамал менен уругунун кеңири таралышына шарт түзүлөт.

Жайыттардын өтө нымдуулугу жана кургап кетүүсүнөн улам, өсүмдүктүн жакшы жетилбей калышы жаан-чачынга, агын сууларга жана булактарга көз каранды. Кээ бир жайыттарда жаан-чачындын аздыгынан улам пайда богон нымдуулук жетишсиз болгондуктан, кошумча сугаруу муктаждыгы жаралат. Жайыттарды сугаруу үчүн, мөңгүнүн эриген суулары колдонулат, арык казылып булактардын суулары суу жетпеген жерлерге бурулат.

Жайыттарды суугаруунун салттуу ыкмасы. Мурда жайыттарды суугаруу үчүн мүмкүнчүлүктөр аз болгон. Ошентсе да журт турган жерди, бээлерди желеге байлаган жерди жана айрым жайыттарды сугарышкан. Сугаруу үчүн кыргыздар суусу жок жайыттарга арык тартышкан. Бул арыктарды «калмак-арык», а кээ бир жерлерде «каптал-арык» деп аташкан. Жайыттарга арык тартуунун ыкмасы төмөндөгүдөй болгон. Эки чоң капты тешип, аларга кумду толтуруп, эшекке артышкан. Эшек оор жүк менен курулуучу арыктын башталышынан аягына чейин түшкөн. Ал жүктүн оордугу менен төмөн кулап кетпеш үчүн, өз интуициясына ылайык жантайыңкы жолду туура тандап алган. Ал эми чууруган кумдун изи менен арыкты казышкан. Суу мындай «калмак-арык» менен тоскоолдуктарга учурабай аккан. Тоолордо азыркыга чейин бул калмак-арыктардын калдыктарын көрүүгө болот.

Кыргыз элинде эзелтеден жайыттардын тазалыгына өзгөчө көңүл буруп келишкен. Бир жерге сары журт болуп отуруп алуу деген жок болгон. Боз үйдүн тегерегиндеги чөп кичине эле басырылып, малдын туягынан тебеленип баратканда, дароо журт которушкан. Көчөөрдүн алдында конушту тазалап, таштанды калтырбай, эски же керексиз нерселер болсо өрттөп,

күлүн такыр жерге чачып, үстүнө суу сээп «жер такыр болбосун, заман акыр болбосун» деп, ырымдам кетишкен. Журтун тазалабай кетиптир деген сөзгө калабыз дешчү. Бул табигый бийик экологиялык аң-сезим, жаратылыш менен камыр-жумур жашоонун кылымдан келаткан наркы болгон.

Түнкүсүн мал турган түнөктүн чыла болуп кетишине жол берилген эмес. «Кара короо» атыгып калбайлы деп, тез-тез орун которуп турушкан. Таштуу жерлердин ташын чогултуп, бир жерге үйүп, чуңкур жерлерди толтуруп, дөң жерлерди тегиздеп турушкан. Мунун баары өсүмдүктөрдүн жакшы өсүүсүнө, малдын жакшы жайылуусуна ыңгайлуу шарт болгон.

Жайыттарда малга оттуу өсүмдүктөрдөн тышкары дагы уулуу жана зыяндуу өсүмдүктөр көп кездешет. Малчыларга уу коргошун, меңдубана, сары мыя, адырашман, каз таңдай, ит сийгек, түлкү куурай, сүт тикен, марал кулак, чайыр куурай, сары гүл, уу балдыркан сыяктуу уу өсүмдүктөр жакшы белгилүү болгон. Ал эми зыяндуу өсүмдүктөрдөн жакшы белгилүүлөрү чекенде, уйгак, көк тикен, чычырканак, кунжа, мүйүздүү чытыр жана башкалар. Малчылар уулуу, зыяндуу өсүмдүктөрдү көпчүлүк учурларда мал жайып жүргөн маалында эле терип, тамыры менен жулуп салышкан. Уулуу өсүмдүктөрдү жакшы тааныган аксакалдар жаш балдарга уулуу өсүмдүктөрдү көрсөтүп, «булар малды ууктурат, жайыттан көрсөңөр жулуп салгыла» деп, үйрөтүп келишкен. Ошол эле учурларда айрым бир уулуу өсүмдүктөрдү «булардын дарылык касиети бар» деп, мал жайылбаган, обочо өскөн жерлеринен тийгизишкен эмес.

Ачка болгон мал жана жайытка алгачкы жолу чыккан жаш мал уулуу өсүмдүктөрдү жеп алып, ууланып

калгандыгы жакшы маалым болгон. Ошондуктан, уулуу өсүмдүктөр көп өскөн жерлерге эртең менен эрте, мал ачка кезинде жана өзгөчө жайытка жаңы чыккан жаш малды жайганга болбойт.

Зыяндуу өсүмдүктөр малдын терисин, жүнүн, ооз-мурдун, көзүн, туягын жана башка органдарын жабыркатуу менен чоң залал келтирет. Малдын териси, өзгөчө ооз-муруну жара болуп кеткен учурлар, аксап калуулары көп кездешет. Териге, жүнгө жабышып калган тикендер жүн буласынын сапатын кескин төмөндөтөт, ошондой эле кайра иштетүүдө көптөгөн тоскоолдуктарды жаратуу менен ашыкча жумуш аткарууга мажбур кылат. Ошондуктан, зыяндуу өсүмдүктөрдү жайыттардан жоготуу максатында буларды эрте жазда тамыры менен жулуп салуу иштерин жана бийик өскөн бадалдарды кыюу иштерин жүргүзүү зарыл. Ошондой эле зыяндуу өсүмдүктөр көп өскөн жерлерге мал жаюу чектелип, мындай жерлер өзгөчө кой жаюуга жараксыз деп эсептелинет.

Жайыттарда көп кездешүүчү уулуу жандыктар да малчыларга жакшы маалым. Жайыттарда негизинен кара чаар жылаан, кара курт, жапайы аарылар кездешип, малды чагып алуу менен ашыкча түйшүктөрдү жаратат жана көптөгөн чыгымдарды алып келет. Уулуу айбандар чаккандан кийин малга убагында жетишээрлик жардам көргөзүлбөсө, жабыркаган мал көпчүлүк учурларда өлүмгө дуушар болот.

Жайыттарда жырткыч айбандардын болушу мал үчүн да, адамдар үчүн да өтө кооптуу. Жырткыч айбандар малга тиш салып, нечендеген малды кырып салган учурлар көп. Айрым учурларда жырткыч айбандардын улуган үнүнөн малдын тынчы кетип, кунардуулугун

жоготкондугу тууралуу малчылар арасында көп айтылат. Ошондой эле адамдарга кол салган учурлары да белгилүү.

Малчылар жайыттарга ар дайым көз салып, жырткыч айбандардын жүргөн жерлерин жана алар мал жайылган жайыттардан канчалык аралыкта экендигин аныктап туруш керек. Жана өз учурунда жырткыч айбандарга аңчылык уюштурулуп, алардын өтө көбөйүп кетүүсүнө жол берилбеши керек.

Жайыттарда суунун жетиштүү болуусу өтө маанилүү жана малды убагында сугаруу малчылыкта ар күндүн зарылчылыгы. Ошондой эле булактуу жайыттарда нымдуулук жетиштүү болгондуктан, өсүмдүктөр жыш жана бийик өсүп, малга оттуу болоору белгилүү. Кыргыз эли булак чыккан жерди ыйык тутуп, илгертеден кастарлап келет жана анын айланасын таза кармоо милдет. Булактын суусунун тазалыгы жана жагымдуулугу жакшы маалым болгондуктан «булактай тунук», «мөлтүр булак», – деген сыяктуу сөздөр айтылып келет.

Жайыттарда такыр жерлердин пайда болушун малчылар жаман белги катары кабыл алышкан жана аны калыбына келтирүү иштери токтоосуз жүргүзүлгөн. Такыр болуп, чөп өспөй калган жерлерди иликтеп, себепин аныктоо менен ал жерлерге суу жеткирип, кык жана күл чачуу зарыл. Көбүнчө мындай жерлерге жаандан кийин тырмоо салынып, чөптүн уругу себилет.

Албетте, малчылар үчүн жолдор жана алардын абалы дагы өтө маанилүү.

Жайыттарды жакшыртуунун салттуу ыкмаларынын эң негизгиси – бул дайыма орун которуштуруп туруу, жайыттарга камкор жана этият мамиле жасоо.

Ушул максаттарда жайыттарды суугаруу үчүн арыктарды салышкан, уулуу чөптөрдү (*ак кодол, уу коргошун, меңдубана, уйгак ж.б.*) жок кылышкан, тикендерди тамыры менен жулуп ташташкан, чийлерди, куурайларды, төө куйрукту өрттөшкөн, жайыттарды таштан тазалашкан, жайыттарга баруучу жолдорду оңдошкон, булактарды ачып, курчап коюшкан, арча ноолор менен суу тартышкан, чөптөрдүн уруктарын чогултушуп себишкен.

Мындай иш-чараларды аткаруу учурдун талабы жана Жайыт комитеттеринин уюштуруучулук бирден-бир милдеттеринен болушу керек.

Жайыттардын топурагынын жана өсүмдүктөрүнүн малдын ар кандай таасирлеринен жабыркашы төмөндөгү факторлорго көз каранды экендиги эске алынышы зарыл:

а) малдын түрүнө жана тукумуна;

б) малдын аяктарынын таяныч бөлүгүнүн түзүлүшүнө;

в) малдын 1 кг салмагынын аяктарынын 1 см² таяныч бөлүгүнө туура келишине;

г) мал жайылган убакта арышынын узундугуна жана аяктарынын топуракка таяныч санына (*мал баскан учурда, чуркаганда же туруп турганда*);

д) малдын жайытта топ-топ болуп жайланышуу өзгөчөлүгүнө;

ж) мал колдонгон өсүмдүк түрлөрүнүн санына жана алардын өсүмдүктөрдү тиштеп үзүп алуу ыкмаларына.

Жайыт ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу үчүн 1 га жайытка 0,34 шарттуу баш мал асыралса, малдын жайыттагы жайылуу тыгыздыгы оптималдуу болот.

Жайыттар негизинен мал басыгынан жабыркайт.

Эсептөөлөргө ылайык уйлар ар. күнү 3,2 км аралыкта жайытта жайылып өтүшөт. Эгерде, 1 га жайытка 600 уй-күн туура келет десек, жайыт мезгилинде ар бир уй ал жайыттан күнүнө 3-4 жолу жайылып өтөт. Ал эми койлордун 3000 кой-күн эсебинде, 1 га жайыттан күнүнө 6-10 жолу жайылып өтөт (Frame, 1971).

Жайыттардын тик, жантык беттери малдын туяк издеринин натыйжасында көп сандаган жалгыз аяк жолдорго айланышып, жыйынтыгында жайыт эрозиясы пайда болууда.

Малдын жайыттагы таза абада эркин жайылуусу жана күндүн нуру организмдин бардык функцияларына оң таасирин тийгизип, жаш малдын өсүп-өнүгүшүн тездетет, скелеттин, булчуңдардын, жүрөктүн, өпкөнүн иштешин жакшыртат. Жакшы жайыттардан мал протеинге, минералдык туздарга жана витаминдерге бай жашыл тоют менен азыктанып, малдын ар кандай ылаңдарга туруктуулугу жана кунардуулугу жогорулайт. Эркек малдын жыныстык рефлекстери өркүндөп, сперматогенези жана уругунун сапаты жакшырат. Ал эми ургаачы малдын уруктануусу жогорулап, тууту жеңилдеп, тууттан кийинки ылаңдарга сейрек чалдыгат, ден-соолугу чың жана жашоого жөндөмдүү төл туулат.

Учурда дыйкандардын көпчүлүгү айдоо аянтына байланган, өз алдынча 10-20 баш кой-эчкиси, 1-5 баш бодо малы, 1-2 баш жылкысы менен жайытка чыгып кете албайт. Ошондуктан, ондогон, жүздөгөн, миңдеген дыйкандар жазында, жайында жана күзүндө койчу, уйчу жана жылкычы жалдоого жана малды башка оторго, бадага, үйүргө бириктирүүгө аргасыз. Бир айылдан бир нече отор, бада жана үйүр чыгат.

Жалданган «малчылар» малдын азыктуулугун жогорулатууга кызыкдар эмес. Алар ошондой эле жайыттарды натыйжалуу жана сарамжалдуу пайдаланууга да кызыгышпайт. Чыныгы чабандарга көндүм болгон эң жөнөкөй турмуш-тиричиликтик шарттары аларды канааттандырбайт. Медициналык, ветеринардык тейлөөнүн, жолдордун, көпүрөлөрдүн, байланыштын, соода-сатыктын, маркетингдин жоктугу, жырткычтардын малга кол салуу коркунучу да алардын көңүлүнө туура келбейт.

Малчылыкта эң маанилүү болгон кыштоолорду максаттуу, сарамжалдуу жана ирээттүү пайдалануу көйгөйү ортого чыкты.

Жазгы-күзгү жайыттарды натыйжалуу пайдалануунун индикатору болгон мал куудуруу жана туудуруу мөөнөттөрүн жөнгө салуу тууралуу көпчүлүк малчылардын маалыматы жок болуп чыкты. Натыйжада, малдын эркек-ургаачысы оторлордо жана бадаларда аралаш багылгандыктан, жыл бою көзөмөлсүз уруктандыруу жүрүүдө. Жыйынтыгында, жакынкы жайыттарды пайдалануу маселеси татаалдашып, а алыскы жайыттар көпчүлүк учурларда пайдаланылбай калууда.

Жалданган малчы өндүргөн азыктарын ар күн сайын сатуу үчүн өз конушун чоң-чоң жолдорго жакын жайгаштырууга аракеттенет. Жаш малды байлоодо жетосмодо кармайт. Алар эне сүтүнө жана жайыт отуна тоюнушпайт, жеткиликтүү серүүндөшпөйт, ошондуктан жайыт мезгили аяктаганда, эттенбеген боюнча жакага түшөт. Мындай мал көп ооруйт, кыштан араң чыгат, өсүп-өнүгүүсү начарлайт. Кыштоо негизинен айылда өтөт, малчылардын аз бөлүгү гана кыштоолорду колдонушат.

Кожоюну көзөмөлдөгөн мал жайытта бардык шарттарды кеңири колдонуп, ээн-эркин асыралгандыктан, жайлоодон эттүү түшөт, күздөөдө жакшы май топтойт жана кышка семиз кирет. Малчылардын бул катмары мал багуу тажырыйбасына жана билимдерине ээ, же болбосо аларды алууга жана тереңдетүүгө ар дайым тыкыр көңүл бургандыктан, жайыттарды дагы сарамжалдуу пайдаланышат. Мал кыштоонун тегерегиндеги кышкы жайыттарды, ошондой эле айыл четтериндеги жайыттарды дагы пайдаланышат.

Жазында «майда-малчылар» жаңы отор, бада жана үйүрдү топтошот да, жайыттарга бет алышат. Алар кайрадан эле көнгөн адаты боюнча конушун чоң-чоң жолдорго жакын мурдагы журттарга жайгашышат. Малчылардын ичинен сейрек бирөөсү гана өз журттаарын которушат. Демек, жайыттарда «кара журттун» натыйжасында көптөгөн такырлар пайда болушат.

Ар бир айыл аймагынын тургундары үчүн жайытка жайгаштыруу Жайыт комитети жүргүзүлгөнүнө карабастан, жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу көйгөйү чечилбей келүүдө. Ошондуктан, Жайыт комитетине тажырыйбалуу, иш-билги жана кадыр-барктуу адамдардын шайланышы көп маселелерди алдыга жылдырууга шарт түзөт.

Деградацияга дуушар болуу процесси жылдан-жылга күчөө менен, көп аймактарда калыбына келгис мүнөзгө айланууда. Акыркы 20 жылдын ичинде эле шарттуу таза болуп эсептелген жайыт аянттары 3544,8 миң гектардан 2741 миң гектарга чейин же 23% га азайган.

Ал эми Л.Г.Раменский (1971) жайыт өсүмдүктөрүнүн дигрессиясын төмөндөгү 10 баскычка бөлгөн:

1-2-баскыч. Мал жаюунун таасири жок же өтө эле аз. Өсүмдүк түрлөрүнүн саны бир кыйла, ар кандай чөп түрлөрүнүн үлүшү жогору. Индикатор түрлөр: шалбаа буурчагы (*Láthyrus praténsis*, чина луговая), казтамак (*Geráanium praténse*, герань луговая).

3-4-баскыч. Мал жаюунун таасири начар, эрте жана кадыресе чөп чабуунун таасири менен окшош. Ар кандай чөп түрлөрүнүн үлүшү азайып, дан өсүмдүктөрүнүн, айрыкча узун сабактууларынын ролу жогорулайт. Индикатор түрлөр: сары байчечекей (*Ranunculus repens* L., лютик ползучий), шалбаа жүрөкчөсү (*Cardamine pratensis*, жеруха луговая).

5-баскыч. Мал жаюунун таасири орточо. Узун сабактуу дан өсүмдүктөрү кыска сабактуу дан өсүмдүктөрүнө алмашып, дан өсүмдүктөрүнүн ролу азайып, эрмен менен куурайлардын ролу өсөт. Эфемерлердин жана бир жылдык чөптөрдүн ролу жогорулап, жайыттын отоо чөптөрү көбөйө башташат.

6-7-баскыч. Мал жаюунун таасири күчтүү. Кыска сабактуу дан өсүмдүктөрү, айрым жерлерде кыска сабактуу чанактуулар басымдуулук кылышса, ар кандай чөп түрлөрүнөн кыска сабактуу көп жылдык өсүмдүктөрү көбөйө башташат.

8-баскыч. Жайыт жарым жартылай бузулган жана такырланган. Кыска сабактуу дан өсүмдүктөрү жана шыбактар, бир жылдык жана көп жылдык отоо өсүмдүктөрү тарабынан жарым-жартылай же олуттуу түрдө орун алмашышкан. Көп сандаган тикенектүү жана жегенге жараксыз жайыт отоолору пайда болгон.

9-баскыч. Жайыт дээрлик бузулган жана такырланган. Жайытта катуу сабактуу, бир жылдык узун өсүмдүктөрдүн сейрек топтору артыкчылык кылышат.

10-баскыч. Жайыт толук бузулган жана такырга айланган. Болгону бирин-серин гана өсүмдүктөр кездешишет.

Сунушталган жайыт өсүмдүктөрүнүн дигрессиясынын классификациясын биздин өлкөбүздө малчыларыбыз, Жайыт комитеттеринин жана Жайыт пайдалануучулардын ассоциацияларынын мүчөлөрү жана жергиликтүү бийликтин өкүлдөрү да жайыттарды баалоодогу индикаторлор катары кеңири колдонсо болот.

Жайыттарды туруктуу башкаруу.

Жайыттарды туруктуу башкаруу – бул жайыттарга зыян келтирбей, туура пайдаланууну билдирип, жайыт жүгүн ашырбай мал жаюу, жайыт өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн которуштуруп себүү, сугат жолдорун жана суу түтүктөрүн оңдоп-түзөө, жайыт тилкелерин эс алдыруу максатында кезеги менен колдонуу жана башка иш-чараларды камтыйт. Ошондой эле маанилүү болуп, жайыттар үчүн болгон талаш суроолорду (*жайыт пайдалануучулар ортосунда, башка айылдан келген пайдалануучулар, кыйыр пайдалануучулар, токой чарбасы, туркомпаниялар, мергенчилер ж.б.*) чечүүчү иш-чаралар эсептелинет.

Жайыт башкаруу планын түзүүдө Жайыт комитеттери төмөнкүлөрдү аныктап чыгышат:

- инфраструктураны оңдоп-түзөө муктаждыгы (*жол, көпүрө, суу ичүүчү жай ж.б.*);
- жайыттардын абалын жакшыртуу;
- кышкы тоюттарды даярдоого көмөк көрсөтүү;
- малдын санын жөнгө салуу.

Бул көрсөткүчтөрдү маанилүүлүгү жана зарылдыгы боюнча бөлүшөт да, алардын наркы эсептелип, Жайыт

комитетинин жылдык бюджетинин чыгаша жагына кошушат. Мыйзамга ылайык, жылдык бюджеттин 60% жайыттарды жакшыртууга багытташ керек. Андан сырткары, Жайыт комитеттеринин административдик чыгымдарына жайыт пайдалануу планын иштеп чыгарууга кеткен чыгымдар да (*жайыт тилкелеринин картасын түзүү жана сатып алуу, малдын түрү боюнча санын тактоо*), жайыт тилкелеринин сыйымдуулугун аныктоо максатындагы чыгымдар да, жайыттардын абалын мезгилдик мониторинг боюнча чыгымдар да, жылдык пландын аткарылышын мониторинг кылуу чыгымдары да киришет.

Иштелип бүткөн бюджет айыл аймагынын жайыт пайдалануучуларынын жалпы чогулушунда талкууланат. Эгерде, жайыт пайдалануучулар бюджет туура эмес деген тыянак чыгарса, анда Жайыт комитети бюджетти кайра карап чыгып, өзгөртүшү керек. Оңдолгон бюджет Айыл кеңешинде талкууланып, бекитилет. Андан кийин жайыт билетинин баасы эсептелип чыгарылат: ал үчүн жылдык бюджеттин жалпы чыгаша суммасын айыл аймагындагы шарттуу мал башына бөлүш керек. Буга ылайык ар бир мал ээси өзүнүн малынын санына жараша жайыт пайдалануу үчүн төлөмдү төгүшөт.

Жылдын аягында Жайыт комитети жайыт пайдалануучулардын алдында аткарылган иштери боюнча отчет берет. Ошондо жайыт колдонуучулардын Жайыт комитетине болгон ишеними өсөт.

Жайыттарды пайдалануунун натыйжалуулугу көп факторлорго көз каранды. Алардын ичинен эң негизгиси табигый-климаттык факторлор. Буларга төмөнкүлөр кирет:

- жердин деңиз деңгээлинен бийик болушу;

- мезгилдик жаан-чачындарынын молчулугу;
- кыштын узактыгы жана кардын калыңдыгы;
- жердин рельефи (*дың жер, кыр, кокту-колот, таштак, кумдуу, саздуу, кургак, карагай-бадалуу, кара кыртыштуу, чөл, дөң ж.б.*).

Экинчи фактор – эмгек каражаттарынын топтолушу жана уюштуруу чаралары.

Үчүнчү фактор – негизги фонддордун жана техника каражаттарынын сапаттуу деңгээли.

Андан тышкары натыйжалуулуктун төрт түрү бар, булар: экономикалык, социалдык, технологиялык жана экологиялык (Асанов Ж.А., Бекирова Д.О., 2014).

Негизинен жайыттар жер менен байланышта болгондуктан, экономикалык натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрү айыл чарбасынын, фермердик жана дыйкан чарбасынын өндүрүмдүүлүгүнө жараша болот. Ошондуктан, эң негизги көрсөткүчтөр төмөндөгүлөр:

- ❖ дүң өндүрүмдүн көлөмү;
- ❖ дүң киреше;
- ❖ дүң пайда;
- ❖ таза пайда;
- ❖ бир гектардан алынган тоюттун көлөмү;
- ❖ малдын башына эсептелген киреше;
- ❖ фонд кайтарымы;
- ❖ рентабелдүүлүк жана башкалар.

Жогорудагы белгиленгендерден сырткары жайыт жерлерин пайдалануунун экономикалык натыйжалуулугун баалоо үчүн төмөндөгү көрсөткүчтөр дагы колдонулат:

- ✓ түшүмдүүлүк;
- ✓ малдын азыктуулугу;
- ✓ 1 га жайыттын сыйымдуулугу;

- ✓ 100 га жайытка туура келген өндүрүмдүн көлөмү;
- ✓ 100 га жайытка туура келген дүң жана таза кирешенин суммасы.

Жердин нормативдик баасы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылдын 4-февралында кабыл алынган №47 токтомунун негизинде аныкталат. Бул токтомго ылайык нормативдик дүң өндүрүмдүн көлөмүн төмөндөгү формула боюнча таба алабыз:

$$V_{\text{нн}} = B \times \Pi_6,$$

мында: $V_{\text{нн}}$ – гектар жерден алынган нормативдик дүң өндүрүм, ц.; B – топурактын бонитетинин баллы; Π_6 – топурактын бонитетинин дан бирдигине туюнтулган 1 баллынын баасы, сом.

Жайыттар үчүн да ушул эле формула колдонулат.

Нормативдик 1 га жерден алына турган таза киреше төмөндөгү формула боюнча аныкталат:

$$Ч_{\text{дн}} = (V_{\text{нн}} \times \Pi_n \times C) / 100$$

мында: $Ч_{\text{дн}}$ – 1 га жерден алынган нормативдик таза кирешенин суммасы, сом; $V_{\text{нн}}$ – 1 га жерден алынган нормативдик дүң өндүрүм, ц.; Π_n – процент түрүндөгү эсептелген пайданын нормасы; C – 1 ц буудайдын наркы, сом.

Жогорудагы көрсөткүчтөрдүн негизинде жайыттын нормативдик баасы табылат. Ал үчүн бул формула колдонулат:

$$\Pi_n = (Ч_{\text{нд}} \times K \times 100) / \Pi_{\text{кс}}$$

мында: Π_n – 1 га жердин нормативдик баасы, сом; $Ч_{\text{нд}}$ – 1 га жерден алынган нормативдик таза кирешенин суммасы, сом; K – чарба жүргүзүү деңгээлинин жана айыл чарба өндүрүшүнүн интенсивдүүлүгүнүн коэффициенти (ички жайыттар үчүн коэффициент 4,0); $\Pi_{\text{кс}}$ – капиталга болгон ссудалык процент (5%).

Жайыттардан алынган дүң жана таза кирешени эсептөө үчүн буудайдын ордуна орус окумуштууларынын сунушу боюнча сулуну колдонсо да болот. Жайыттардын нормативдик түшүмдүүлүгүн тоют бирдигине которуп алып, (*1 центнер тоют бирдиги 1 центнер сулуга барабар*), андан соң дүң киреше сулунун базар баасы аркылуу аныкталат.

Жайыт пайдалануу планы¹⁰.

Жайыт жүгү (пастбищная нагрузка) – бул малдын саны менен жайыт өсүмдүктөрүнүн тоют потенциалынын ортосундагы катнаш. Башкача айтканда, жайыттын ар кайсы аймагы ар жыл мезгилинде ар кандай тоют потенциалына ээ, же болбосо ар бир жайыт өзүнүн жайыт күчүнө жараша гана (*өзүнө зыян келтирбей*) малдын белгилүү санын тоюттандыра алат. Эгерде, малдын саны көбөйүп кетсе, жайыттын деградациясына алып келет. Бул көрсөткүч малдын шарттуу башы (МШБ) менен туюндурулат. Мында 1 бодо мал 1 МШБ на барабар, жылкы 1,2 МШБ, 5 кой-эчки 1 МШБ га барабар.

Бул балансты сактоо үчүн жайыт пайдалануу планы түзүлөт.

Жайыт пайдалануу планы – бул жайыт жүгү теңмөтөң бөлүштүрүлүшү үчүн ар жыл мезгилинде жайыттарга малды бөлүштүрүүнү камсыз кылган иш-чаралар жана чечимдер. Негизинен жайыт жүгү нормаларга ылайык болушу керек.

Жайыттар менен малдын ортосунда чоң байланыш жана баланс бар. Жайыт жүгүнүн нормасы малдын санын жана ар мезгилде мал жаюунун убактысын жөнгө салуу менен жетишилет. Мындай иш-чаралар жайыт-

¹⁰ САМР Алатао коомдук фонду тарабынан иштелип чыккан.

тагы өсүмдүктөрдү туруктуу пайдаланууга жана малды оптималдуу багууга көмөк болот.

Малды жайытка ар мезгилде сыйымдуулукка жараша чыгарышат. Жайыттын туура пайдаланганын билиш үчүн, жайыттын сыйымдуулугун жана анда жайыла турган малдын санын салыштыруу керек.

Жайыт пайдалануунун жылдык планы төмөнкүлөрдү камтыйт:

- жайыт пайдалануучулардын тизмеси, жайыт билеттеринде жазылган малдын саны, малчылардын тизмеси;

- жайыттардын тышкы жана ички чектери, пайдалануудан чыгарылган аянттар жана корголуучу аянттар, мал айдап өтмө жолдор, сугаруучу жайлар жана жайыт инфраструктурасынын маанилүү башка объектиери, жайыттардын абалы жана жайыттын бардык тилкелеринин сапаты белгиленген карталар;

- оптималдуу жайыт жүгү;

- жайыт инфраструктурасынын объектиерин өнүктүрүү жана реконструкциялоо боюнча пландар;

- жайыттарды башкаруу, пайдалануу, аларды жакшыртуу жана 5 жылдык мөөнөткө чейин реабилитациялоо боюнча орто мөөнөттүү план;

- жылда жаңылануучу жайыттарды башкаруу жана пайдалануу планы;

- жайыттарды башка максаттарда башкаруу жана пайдалануу планы.

Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органы бекиткенден кийин, бардык жайыт пайдалануучулар жайыт башкаруу жана пайдалануу планын аткарууга милдеттүү (Жайыт мыйзамы: п.3 берене 7). Ошондуктан, азыр Административдик кодекстин 193-беренесинин неги-

зинде (№239 16-декабрь 2011-ж. Кыргыз Республикасынын мыйзамынын редакциясында) жайыт башкаруу планын аткарбагандыгы үчүн айыпкерлерди жоопкерчиликке тартууга Жайыт комитеттеринин толук укугу бар.

Мал жаюунун жайытка болгон таасири.

Жайытка мал жаюу өсүмдүктөргө чоң таасирин тийгизет. Мал жаюу – бул жайыттагы өсүмдүктөр менен, аны тоют катары пайдаланган малдын ортосундагы татаал мамилелер комплекси болуп эсептелинет.

Жайыт чөбүнүн оттоого эң ыңгайлуу бийиктиги: бодо мал жана жылкылар үчүн 12-15 см жана койлор үчүн 10-12 см.

Жергиликтүү кылчык жүндүү койлор жайыттагы 67 түрдүү өсүмдүктөрдүн 13 түрүн, б.а 19,9% жешпейт, демек алар жайыт өсүмдүктөрүнүн 80,1% колдонушат.

Ар кандай малдын жайыт тоютуна болгон күндүк керектөөсү

Малдын түрү		Жайыт тоютуна болгон күндүк керектөө, ц (жайында)
Жылкы	Бээлер, айгырлар	0,5
	Кулун-тайлар	0,2
	Быштылар	0,3
Бодо	Саан уйлар, букалар	0,6-0,7
	Ноопаздар	0,4-0,5
	Торпоктор	0,2-0,3
Кой	Соолук кой	0,1
	Борук	0,04

Өсүмдүктөр зыянды кой-эчкиден көбүрөөк алат, анткени алар өсүмдүктү түбүнө чейин жулуп жешет. Жылкы чөптү бийигирээк тиштеп колдонгондуктан, кыйла азыраак зыян келтирет. Бодо жайыттарга тийгизген таасири боюнча кой жана жылкынын ортосундагы абалды ээлейт.

Төрт түлүк жана жапайы айбандардын ар кандай түрлөрү жайыттардын чөптөрүнө ар кандай таасир көрсөтүшөт. Алардын себептери көп. Негизги себептеринин бири – ар кандай түрдөгү айбандардын чөптү тиштеп үзүп жегендеги өзгөчөлүктөрү.

Жылкылар жайыт малчылыгына эң жакшы ыңгайлашкан айбандардан болуп саналышат. Алар жайыт чөбүн бодо малга караганда бир топ төмөнүрөөк деңгээлде, тиштери менен үзүп алышат. Жайыт чөбүн жегенде жылкылар жалгыз гана тиштерин колдонушкандыктан, алардын кайрадан тез эле өсүп чыгышына түрткү беришет. Алардын жазы туяктарынын жайыт топурагына таасири аз, ал эми узун аяктары тоют издөөдө бир кыйла аралыктарга чейин барууга мүмкүндүк берет. Бирок, жылкылар тоют чөбүнүн сапатына тандап мамиле кылышат, анткени алардын тоют сиңирүү системасы абдан эле жөнөкөйлөнгөн. Алардын физиологиялык өзгөчөлүктөрү чөптөрдү катары менен эле жей бергенге жол бербейт. Жылкылар жайыт чөбүн дээрлик түбүнөн кыркып жегендигине байланыштуу, алардан кийин ал жайытта башка мал үчүн тоюттануу мүмкүнчүлүгү жокко эсе. Ошондуктан, бир жайытта жылкылар менен бодо малдын аралаш жайылышы максатсыз.

Бодо мал тиштөө жана чайноо аппараттарынын анатомиялык жана физиологиялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык жайыт чөбүн 10-12 см бийиктикте үзүп жейт.

Бодо мал тилинин жана таңдайынын көмөгү менен чөптү оозуна жылдырып, башынын чукул кыймылы аркылуу аны үзүп алат. Мында чөптүн сабактары жана жалбырактары топурактан төрт сантиметрден кем эмес узундукта үзүлөт. Бодо мал негизинен чөптөрдүн учун колдонушкандыктан, алардын урук байлоо мүмкүнчүлүгү жокко чыгарылат. Аяктарынын узундугу бодо малга тоют издөөдө бир топ аралыктарга чейин барууга мүмкүндүк берет, ал эми денесинин чоң салмагы көп тоютту талап кылат. Ал эми жайыттарда мал жаюудагы чектөөлөр жана бодо малдын бадада тыгыз топтошуп жайланышуу жүрүш-турушу жайыттардын чөбүнүн чектен ашыкча тепселенишине жана топурактын түзүлүшүнүн бузулушуна алып келет.

Койлор жайыт чөбүн дээрлик түбүнөн, 2 см бийиктикте алып жешет. Койлордун үстүнкү маңдай тиштери болбойт. Ошондуктан, алар жайыт чөбүн кыймылдуу эриндери менен кыпчып, андан кийин чөптү тили менен жаак аралык сөөктүн дентин пластинкасына басып туруп, башын чулгап алып, чөптү үзүп алышат. Койлор жайыт чөбүн эриндери менен кыпчып жегендиктен, чөптүн тамырларына зыяны жок. Бирок, жайыт чөбүн тандап ары-бери көп баса бергендиктен, жайыттын топурагын тез эле таптап жиберилет.

Эчкилер жайыт чөбүн колдонууда тиштерин колдонушкандыктан, аларды тамырына чейин кыркып жегени аз келгенсип, кээде аларды тамыры менен кошо жулуп жешет. Кээде тоют жетишпесе, эчкилер курч туяктары менен чөптөрдүн тамырларына чейин казып жешет. Ошондуктан, жайыттар өзүн-өзү калыбына келтирүүчү жөндөмдүүлүгүнөн ажырап калышы мүмкүн. Аралаш оторлордо эчкилердин санын 25% дан ашырбаш керек.

Жайыттардын экосистемасынын чөбүнө жана топурагына төрт түлүктүн туяктарынын басымы таасир берет. Уйлар туруп турганда туяктары жайыт топурагына 1 кг/см^2 тегерегиндеги басым менен, ал эми басып жүргөндө 4 кг/см^2 басым менен таасир көрсөтүшөт.

Жайыт топурагын өзгөчө тепселеген койлор болушат. Бир кой күнүнө 200 м^2 жайытты тепселейт. Койлордун туяктарынын жайыт топурагы менен тийишишкен жалпы аянты 50 см^2 түзүп, бир койдун жайыт топурагынын 1 см^2 аянтына болгон статикалык басымы орточо 1 кг түзөт. Кой басып жүргөндө жалпы салмагынын таасири эки аягына гана туш келгендиктен, чыныгы статикалык басым 2 кг/см^2 түзөт. Бул орто танктын статикалык басымынан ($0,5 \text{ кг/см}^2$) 4 эсе чоңдук кылат (Klapp, 1971).

Ар кандай малдын туягынын жайыт топурагына болгон басымы

Малдын түрү	Туяктын орточо аянты, см^2	Айбандын орточо салмагы, кг	Топуракка болгон басым, кг/см^2	
			Басып жүргөндө	Ордунда турганда
Жылкы	97,8	500	2,6	1,3
Бодо	54,0	550	5,1	2,5
Кой	4,2	45	5,4	2,7

Малдын жайытты тебелеп-тепсөө учурунда мал туягынын басымы трактордун дөңгөлөгүнүн басымынан ашып түшөт. 50 баш кой-эчкини 1 гектарга камап койсо, 30 аскер танкы ошол жерди тебелегендей эле из калтырышат.

Жергиликтүү койлор жайытка арышынын белгилүү бир жыштыгындагы туяктарынын басымы аркылуу

таасирин тийгизет. Уяң жүндүү койлордун тегерээгирек түспөлдөгү туяктарынан айырмаланып, жергиликтүү койлордун туяктарынын түспөлү сүйрүрөөк келет. Жергиликтүү кылчык жүндүү койлордун туяк изинин узундугу 7 см, туурасы 3 см, ал эми уяң жүндүү койлордун туяк изинин узундугу 4,8 см, туурасы 3,2 см. Койдун изинин аянтын табуу үчүн айлананын аянтынын формуласы колдонулат. Эсептөөлөргө ылайык уяң жүндүү койлордун туягынын жерге жасаган басымы $0,895 \text{ кг/см}^2$, ал эми жергиликтүү кылчык жүндүү койлордун туягынын басымы $0,700 \text{ кг/см}^2$ же 21,8% аз.

Жергиликтүү кылчык жүндүү куйруктуу кыргыз койлору меринос койлоруна салыштырганда жайытта кыймылдуурак жана экологиялык жактан коопсуз болушат. Тактап айтканда, кылчык жүндүү койлор кыймылга жана оттоого бардык убактысынын 92,4% коротушса, меринос койлору 74,6% убактысын коротушат. Эс алууга (*бир орунда турганга жана жуушаганга*) кылчык жүндүү койлор бардык убактысынын 7% коротушса, меринос койлору 25,0% убактысын коротушат. Көрсөтүлгөн маалыматтар кылчык жүндүү койлордун меринос койлоруна караганда бир топ байымдуулугунун, чыдамдуулугунун далили.

Жергиликтүү кылчык жүндүү куйруктуу кыргыз койлору жайытка жетээри менен ар тарапка багыт алып жайылып кетишкендиктен, жайытка тийгизген терс таасири азаят. Анткени, жергиликтүү кылчык жүндүү куйруктуу кыргыз койлору жайытта биринин артынан бири жүрүп жайылышпайт, бул алардын жайыт өсүмдүктөрүн колдонуудагы узак мезгилдер аралыгында калыптанган өзгөчө экологиялык жүрүм-турумунун көрүнүшү. Уяң жүндүү койлорго караганда

жергиликтүү кылчык жүндүү куйруктуу кыргыз койлору жайытта кеңири жайылып, бири биринен 1-20 м аралыкта, кээде гана 1 м аралыкта 3-8 баштан болуп топтолушат.

В.А.Мороздун изилдөөлөрүнө ылайык эт багытындагы койлордун дене узундуулук индекси 123,1 жана жүн багытындагы койлордуку 114,6. Демек, эт багытындагы койлор арышынын узундугу боюнча артыкчылыкка ээ. Жергиликтүү койлордун арышынын орточо узундугу 47,1 см, ал эми уяң жүндүү койлордуку 45,3 см. Жергиликтүү кылчык жүндүү койлор жайыттын 100 м аралыгында топуракка жана өсүмдүктөргө туягы менен 212 жолу таасир көрсөтөт, бул уяң жүндүү койлорго салыштырганда 4,1% аз.

Малдын ар кандай түрлөрүнүн жүрүш-турушунун мүнөзүнө ылайык 10 сааттык жайытта оттоо учурунда, басууга эң көп убакытты койлор (5,5 саат), эң аз убакытты бодо мал (1,8 саат), ал эми жылкылар (2,5 саат) жана топоздор (3,5 саат) ортодогу абалды ээлейт. Төрт түлүктүн басуу ылдамдыгынын көрсөткүчтөрү дагы ушундай эле мыйзам ченемдүүлүккө ээ: койлордуку 1,5 км/саат, уйдуку 0,95 км/саат жана топоздуку 1,2 км/саат, ал эми жылкылар эң эле аз ылдамдыкта (0,75 км/саат) басышат.

Төрт түлүк тарабынан бөлүнүп чыккан заң жана сийдик жайыт өсүмдүктөрүнүн өсүп-өнүгүүсүнө дагы таасир көрсөтүшөт. Экскременттердин жайыттардын биогеоценозуна тийгизген таасири малдын түрүнөн, популяциянын жыштыгынан, жаюу мөөнөтүнөн, аба ырайынан көз каранды.

Төрт түлүктүн ар кандай түрлөрү бирдей эмес өлчөмдөгү заң жана сийдик бөлүп чыгарышат. Бир

суткада жылкы 15-20 кг заң жана 3-15 л сийдик, уй 15-35 кг заң жана 6-25 л сийдик, кой-эчки 1-5 кг заң жана 0,5-2 л сийдик бөлүп чыгарышат.

Жылкылардын заңы калыптанган борпоң тоголок түрүндө болуп, өлчөмү 3-5 см түзүшөт. Алар көпчүлүк учурларда калдыктарын жайыттын белгилүү бир тилкелерине топ-топ кылып заңдашкандыктан, басындыда калган жайыт өсүмдүктөрү үчүн терс таасир көрсөтүшөт. Ал эми жайытта жайылып жүрүп чачкын заңдаган учурларда, жылкы тезеги өсүмдүктөргө анча-мынча эле терс таасир тийгизишет.

Бодо мал көпчүлүк учурларда суюк консистенциялуу, калыптанбаган заң бөлүп чыгарышат. Бодо малдан жайытта диаметри 20-30 см болгон жалпак түрүндөгү тезектер калат. Тезектердин астында калган өсүмдүктөр аба жетишпегендиктен өсүүсүн токтотушат. Ал эми тезектердин тегерегинде өскөн өсүмдүктөргө ыңгайлуу азык шарттары түзүлгөндүктөн, алардын өсүп-өнүгүүсү байкалаарлык тездейт. Тезектерден калган тактардагы өсүүсү токтогон өсүмдүктөр, акырындык менен калыбына келишет.

Кой-эчкинин коргоолу катуу, кээде калыбын жоготуп, суюктанып калат. Алардын коргоолдору жайытта негизинен бир кылка жайланышат. Коргоолдордун өлчөмү анча чоң эмес болгондуктан, жайытка болгон терс таасири дээрлик жокко эсе.

Мал калдыктары баалуу органикалык жер семирткичтер болушат. Алардын курамында өсүмдүктөргө керек болгон минералдык заттар дагы бар. Сийдик жайыт топурагына жеңил эле сиңип, заңга караганда тез минерализацияланат. Сийдик белгилүү бир гербициддик таасирге ээ.

Төрт түлүктүн жогоруда айтылып кеткен фитоценоздук таасирлеринен башка, жайыт экосистемасына түз жана кыйыр зооценоздук дагы таасирлерди көрсөтүшөт.

Табигый шарттарда жайыт күчү, б.а. малдын саны жаратылыш шарттары аркылуу (*куркакчылык, катаал кыш, жырткычтар, ылаңдар*) чектелгендиктен, жайыттардын мүмкүнчүлүгү салыштырмалуу тең салмактуулукта сакталып турат.

Айыл чарба экосистемаларында малдын саны адам тарабынан чектелгендиктен, көпчүлүк учурларда жайыттарды мүмкүнчүлүгүнөн ашыра колдонуу байкалып, жайыт дигрессиясынын өнүгүшүнө алып келет.

Чөптү кыйла толук пайдалануу үчүн мал үйүрүн айбандардын ар башка түрлөрүнөн сарамжалдуу кураштыруу же жайытты бир эле түрдөгү айбандарга, же башка түрдөгү айбандарга кезектешип пайдалануу туура болот.

Жайыт малчылыгында үйүрдүн сунушталган курамы.

Малдын түрлөрүнүн санынын ыңгайлуу өз ара катнашы төмөндөгүдөй болгону жакшы:

- 10 баш жылкыга 10-15 баш бодо мал жана 60-65 баш кой туура келүүсү шарт. Демек, 1 баш жылкыга 2 баш бодо мал жана 4 кой туура келет.
- Максималдуу жагымдуу жана жаратылышты коргоо максатында, ошондой эле экономикалык ыңгайлуу позицияларда 1 баш жылкыга 1.4 баш бодо мал жана 4.3 баш жандык туура келүүсү керек.

Дагы баса белгилей кетчү нерсе:

★ малды эрте жазда жайытка чыгарууга тыюу салыш керек:

1) чөп жетиле электе оттолуп же тепселенип калып, өсүшү начарлайт;

2) жаш чөпкө акырындан көндүрбөсө, малды тойгузбай, ичин өткөрөт;

3) уулуу чөптөр эрте чыккандыктан, мал ууланат;

4) малдын туягы нымдуу кыртышты тебелеп, жаш чөптүн өсүшүнө тоскоол болот.

★ малды жайытка кеч күздө да чыгарбаш керек, анткени чөптүн азык зат запасы азайып, келерки жылы начар өсүп, түшүмү төмөндөйт.

Жайыт билетти тууралуу.

Жайыт комитети жайыт пайдалануучуларга төлөө жүргүзгөндөн кийин жайыт билетин берет.

Төлөмдүн өлчөмү жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органы тарабынан бекитилип, жайыт башкаруунун жылдык планына киргизилет. Жайыт билетинен түшкөн акча каражаттары жайыттардын абалын жакшыртууга жана башка чыгымдарга, башкача айтканда, жайыттарды туруктуу башкарууга жумшалат.

ЖАЙЫТТА МАЛ БАГУУ ГИГИЕНАСЫ

Жазында, малды жайытка чыгаруудан мурда, жайыттарды айбандардан жана өсүмдүктөрдөн калган ар кандай калдыктардан жана таштандылардан тазалоо зарыл. Тарпканаларды (*скотомогильники*) жана мурда мал көмүлгөн жерлерди жаңыдан айлантып тосуу же оңдоп тосуу керек. Жайыттарды жакшыртуу максатында аларды зыяндуу бадалдардан тазалоо жана саздак жерлерди кургатуу боюнча иш-чаралар жүргүзүлөт.

Мал сугаруучу жайлар жана мал түнөктөр алдын ала оңдолуп-түзөлөт, керегине жараша жаңылары курулуп, жабдылат. Табигый көлмөлөргө барыш үчүн ыңгайлуу жолдорду, кыя жолдорду куруп, маал-маалы менен тазалап, оңдоп, мал сууну булгабаш максатында, мал суу ичкен жерлерди, мал көлмөлөргө кирбей эле суу ичкендей тартипте тосуш керек. Мал сугаруучу аянтчаларда малга жетиштүү суу тепшилери орнотуу-куруу зарыл. Ал эми суу тепшилеринин тегерегин түздөп, таптап, маал-маалы менен малдын кыгынан жана башка калдык, таштандылардан тазалап туруу зарыл.

Мал түнөктөр үчүн мал сугаруучу жайдан бир аз өйдөрөөк, анча алыс эмес жана кургак жер тандалганы туура болот. Бирок, мал сугаруучу жайды малга булгатбаш максатында мал түнөктөр андан 500 м жакын эмес аралыкта жайланышы дурус.

Малды дагы жайытка даярдоо зарыл. Жайытка чыгаруунун, жайыттан жайытка которуунун алдында

бардык төрт түлүк мал начарларын жана оорулууларын аныктоо максатында ветеринардык текшерүүдөн өткөрүлөт. Жугуштуу ылаңдар менен ооруган мал башка малдан бөлүнөт жана аларга өзүнчө жайыт жана мал сугаруучу жай чегерилет.

Малды жайытка даярдоодо сөзсүз аткарылуучу иш-чараларга бодо малды жана жылкыны окуранын жана ылаанын личинкаларынан арылтуу кирет. Жайытка чыгаруунун алдында аткарылуучу иш-чара катары малдын туяктарын тазалоо жана тегиздеп кесүү, сүзөнөөк уйлардын мүйүзүн кесүү болуп саналат.

Жайытка чыгарууда көп кездешкен малдын тоют сиңирүү кызматынын бузулушун алдын алуу максатында, малды жайыт тоютуна аз-аздан көндүрүү керек. Алгач мал жайытка 1-2 саатка жайылып, күн өткөн сайын жайыттагы убактысы узартыла баштайт. Ошондой эле малды жайыттан сарайда багууга өткөрүүдө дагы, ушундай эле тартипте аз-аздан көндүрүү зарыл.

Жайытта багуу мезгилинде малдын ичинин көбүүсүн жана тоют сиңирүү органдарынын башка ылаңдарын алдын алуу үчүн, ачка малды көк чөпкө же шүүдүрүм баскан чөпкө, же жаандан ным болгон чөпкө жайбоо керек. Чөптүн кургашын күтүү, же болбосо малды алдын ала кургак тоют менен бир аз тоюттандыруу зарыл. Же болбосо малды алгач бийигирээк жердеги кургак жайыттарга жайып, андан кийин гана нымдуу чөптүү жайыттарга жайган оң. Ширелүү жана чыктуу көк чөпкө, өзгөчө чанактуу өсүмдүктөргө (кара беде, люцерна ж.б.) кенен тойгон малды ошол замат эле суугарууга болбойт.

Мал жаюуга эң ылайыктуу мезгил болуп эртең менен саат 3 төн 9 га чейинки жана кечинде саат 17

ден 22 ге чейинки убакыт саналат. Ал эми жайдын эң ысык мезгилиндеги чымын-чиркейлердин таасиринен алаксытуу максатында малды түнкүсүн дагы жайган жакшы.

Паразитардык ылаңдар менен күрөшүү максатында (өзгөчө гельминтоздор), койлор жана музоо-торпоктор үчүн жайыттарды мезгил-мезгили менен алмаштырып туруу зарыл. Жайыттарды алмаштырууда, пайдаланылган жайытка кайта келүү мүмкүн болсо, эң аз 3 айдан кем болбоосу керек.

Малды кышкы жайыттарда багууда, күзгү жана жазгы жайыт которууларда төмөндөгүлөргө өзгөчө көңүл бурулушу керек:

1) Малды тоют жана суу менен үзгүлтүксүз камсыздоо;

2) Малды аба ырайынын кескин өзгөрүүлөрүнүн зыяндуу таасирлеринен коргоо;

3) Инфекциялык, протозойлук жана инвазиялык ылаңдарды алдын алуу.

Малдын күзгү жана жазгы жайыт которууларына 1-2 ай мурда эле даярдана баштоо керек. Даярдык көрүүдө төмөндөгү иш-чаралар аткарылат:

1) Негизги инфекциялык жана инвазиялык ылаңдарга каршы ветеринардык-санитардык иш-чараларды өткөрүү;

2) Бадаларды, оторлорду жана үйүрлөрдү калыптандыруу жана бадачы, чабан жана жылкычыларды аныктоо;

3) Бардык малды ден-соолугунун абалын жана эттүүлүгүн аныктоо максатында ветеринардык-зоотехниялык текшерүүдөн өткөрүү. Оорулуу, начар жана арык мал, ошондой эле аяктарынын жана туяктарынын кемтиги бар мал жайыт которууларга кошулбайт.

4) Мал айдалуучу ашууларга, кыяларга, жолдорго ветеринардык-геологиялык чалгындоо жүргүзүү, керек болсо оңдоп-түздөө иш-чараларын жүргүзүү.

Мал айдалуучу трассаларда малды кошумча тоюттандыруучу, сугаруучу, жаан-чачындардан корголотуучу аянтчалардын жана ветеринардык-санитардык пункттардын болушу зарыл. Мындай жерлерде малдын ашыкча жыйналып калышын алдын алуу максатында, Жайыт комитеттери тарабынан кабыл алынган маршрутту жана графикти так сактоо керек. Бадаларды, оторлорду жана үйүрлөрдү ар дайым ветеринардык кызматкер жана Жайыт комитетинин адиси коштоп жүргөнү жакшы.

Мал жол бою оттоп, күчүн жана ден-соолугун сакташы үчүн, күнүнө 10-15 км аралыкты өтүү сунушталат. Ошондо дагы ар бир 3 саатта 1-1,5 саат, бир күндөн кийин 10-12 саат, ал эми ар бир 10-15 күндүк жол өткөндө бир күндүк эс алуу берүү туура болот. Жолдо койлорду 1-2 жолу, бодону жана жылкыны 2-3 жолу сугаруу керек.

Кышкы жайыттар тиешелүү жылуу короо-сарайлар, кесек тоют, жем жана минералдар менен, ошондой эле жетиштүү суу булагы менен камсыздалат.

Жылкылар жана субай мал үчүн табигый жана жасалма корголоочу жайлар дагы пайдаланылат: жарлар, колоттор, бадалдар, чырпыктардан жана камыштан жасалган тосмолор ж.б.

Малды суу менен камсыздоо жана сугаруу. Суусуз малдын ден соолугун сактоо жана алардан өндүрүм алуу мүмкүн эмес. Айбанаттар суусуз 4-8 күндөн кийин өлүмгө дуушар болушат. Организмде 10% суунун жоголушу анын турмуш-тиричилигин кескин өзгөртөт,

ал эми 20% суу жоготкондо мал өлөт. Суу мындан тышкары тоют даярдоодо, малкананы, башка аспаптарды таза кармоодо, санитардык иштерди жүргүзүүдө жана өрткө каршы максатта колдонулат.

Малды сугаруу алардын керектөөсүнө толук жооп бергендей (каалашынча) жүргүзүлүшү керек. Бодо малды күнүнө 3 жолудан кем эмес, кой-эчкини 1-2 жолу сугарыш керек.

Малды жайытта сугарууда, сууга чейинки аралык бодо үчүн 2-4 км ден, саан уйлар жана жаш мал үчүн 2-2,5 км ден, кой-эчки үчүн 2,5-3 км ден ашпашы керек.

ЖАЙЫТ РЕСУРСТАРЫН МАЛ ЖАЮУ МЕНЕН БАЙЛАНЫШПАГАН БАШКА МАКСАТТАРГА ПАЙДАЛАНУУ УКУГУН БЕРҮҮ¹¹

Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү тартиби Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 13-сентябрындагы № 515 токтому менен бекитилген ТИПТҮҮ ЖОБО менен аныкталып, Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндө» Мыйзамына, Кыргыз Республикасынын башка ченемдик-укуктук актыларына ылайык иштелип чыккан жана жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүүнүн тартибин жөнгө салат.

Жободо төмөндөгүлөр камтылган:

1. Жалпы жоболор

1. Келишим боюнча жайыт комитети жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун жайыт пайдалануучуга тиешелүү акы төлөнгөндөн кийин берет.

2. Жайыт ресурстарын башка максаттарга пайдалануу укугу үч жылдан ашык мөөнөткө берилген учурда ал укук милдеттүү мамлекеттик каттоодон өткөрүлүүгө тийиш.

3. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү ачык-айкындык, жалпыга жеткиликтүүлүк жана жайыт ресурстарын үзгүлтүксүз, сарамжалдуу, туруктуу пайдалануу принциптеринде жүргүзүлүшү керек.

¹¹ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 13-сентябрындагы № 515 токтому.

4. Жеке жана юридикалык жактар жайыттарды төмөнкү максаттарга пайдалана алышат:

- эс алуу үчүн;

- жапайы өскөн мөмө, жемиш, козу карын, башка тамак-аш өндүрүмдөрүн жеке пайдалануу максатында чогултуу;

- дарылык-техникалык чийки затты чогултуу жана бал аарычылык;

- ден соолукту чыңдоочу маданий, туристтик жана спорттук иш-чараларга катышуу.

5. Жеке жана юридикалык жактардын жайыт тилкесинде болуусу, ошондой эле жапайы өскөн мөмө, жемиш, козу карын, башка тамак-аш өндүрүмдөрүн, дарылык-техникалык чийки затты чогултуусу жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы тарабынан бекитилген жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча жамааттык планга ылайык чектелиши мүмкүн.

2. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүүнүн тартиби

6. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү тиешелүү аймакта жашаган калктын кызыкчылыктарын эске алуу менен ачык-айкын жүргүзүлөт.

7. Тиешелүү аймакта жашаган калктын кызыкчылыктары жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдаланууга артыкчылыктуу укук берүү менен эске алынат.

8. Тиешелүү аймакта жашаган калк жайыт пайдалануучулар бирикмесинин жалпы жыйынынын кароосуна жайыт ресурстарын мал жаюу менен байла-

нышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун бул аймакта жашабаган адамдарга берүү, пайдалануунун кандайдыр бир түрү, көлөмү жөнүндө жана башка ушул сыяктуу маселелерди коюуга укуктуу.

3. *Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү жөнүндө келишимдин формасы жана шарттары*

9. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү жөнүндө типтүү келишим ушул жобонун тиркемесине ылайык жазуу жүзүндө түзүлөт.

10. Тараптар келишимдин бирден нускасын алышат. Келишимдин көчүрмөсү маалымат үчүн тиешелүү жергиликтүү мамлекеттик администрацияга жиберилет.

11. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү жөнүндө келишимдин жазуу жүзүндөгү формасы сакталбаса келишим жараксыз деп эсептелет.

12. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү жөнүндө келишимде төмөнкүлөр көрсөтүлүшү керек:

а) келишимдин тараптары;

б) жайыт ресурстары пайдаланууга берилүүчү жер;

в) жайыт ресурстарын пайдалануунун түрлөрү;

г) берилүүчү жер тилкесинин аянты;

д) жайыт ресурстарын пайдалануунун мөөнөтү;

е) акынын өлчөмү жана аны төлөө тартиби;

ж) тараптардын укуктары жана милдеттери;

з) форс-мажордук жагдайлар;

и) келишимде көрсөтүлгөн милдеттенмелерди бузгандык үчүн жоопкерчилик.

13. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү жөнүндө келишимге берилүүчү жер тилкесинин чек арасы жана аянты көрсөтүлгөн пландык-картографиялык материал тиркелет.

14. Көрсөтүлгөн шарттар жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү жөнүндө келишимдин негизги шарттары болуп эсептелет. Келишимде тараптардын каалоосу боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган башка шарттар да көрсөтүлүшү мүмкүн.

4. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү үчүн акы

15. Жайыттарды башка максаттарга пайдалануу үчүн акынын өлчөмү төмөнкүдөй аныкталат:

- иштин түрү жайыт кыртышын бузууга алып келген тилкелерде «Айыл чарба жерлерин айыл чарбалык эмес муктаждыктар үчүн алып коюуга байланыштуу айыл чарба өндүрүшүнүн жоготууларынын ордун толтуруунун наркынын убактылуу нормативдерин бекитүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1998-жылдын 14-февралындагы № 66 токтому менен бекитилген айыл чарба өндүрүшүнүн жоготууларынын ордун толтуруунун наркынын ченемдерине ылайык;

- иштин түрү мал жаюу менен байланышпаган, бирок жайыт кыртышын бузууга алып келбеген тилкелерде – бул тилкени мал жаюуга пайдалануу үчүн каралган акыга барабар өлчөмдө;

- иштин түрүндө мал жаюу мүмкүнчүлүгү каралган жана жайыт кыртышы бузулбаган тилкелерде төлөм алынбайт жана келишим түзүлбөйт.

16. Табигый тоют жерлерин бөлүп берүүгө байланыштуу мал чарба өндүрүмдөрүнүн жоготууларынын ордун толтуруунун нормативдери $H_{\text{вп}} = Y \times Ц$ формуласы боюнча аныкталат, мында $H_{\text{вп}}$ – жоготуунун ордун толтуруунун нормативи, Y – чабындынын же жайыттын геоботаникалык изилдөөнүн маалыматтары боюнча кургак заттагы түшүмдүүлүгү, $Ц$ – ички рыноктогу аштык буудайды сатып алуу баасы.

17. Аарылардын чаңдантуусу аркылуу жайыттын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн бал челектерди бир айлык убакытка чейин жайгаштырууда акы алынбайт.

5. Жайыт пайдалануучунун укуктары жана милдеттери

18. Келишимге ылайык жайыт пайдалануучу төмөнкүлөргө укуктуу:

а) жайыт ресурстарын жайыттарды башка максаттарга пайдалануу жөнүндөгү келишимде аныкталган жерде жана көлөмдө пайдаланууга;

б) себилген жайыттар жана түп-тамырынан бери жакшыртылган жайыттарга таандык тилкелерди кошпогондо жайыт тилкелеринде курулуштук, экологиялык, санитардык-гигиеналык, өрткө каршы жана башка атайын талаптарды (*ченемдерди, эрежелерди, нормативдерди*) сактоо менен убактылуу турак жайларды, өндүрүштүк жайларды, кампаларды жана башка курулмаларды белгиленген тартипте (*жайыт комитетинин жазуу жүзүндөгү макулдугу боюнча*) тургузууга жана курууга;

в) жайыт ресурстарын пайдаланууга байланыштуу чарбалык ишинин түрүн өз алдынча тандоого жана алынган өндүрүмдү тескөөгө;

г) жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү

келишимин Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык бузууга;

д) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын талаптарына жана келишимдин шарттарына каршы келбеген башка укуктарды пайдаланууга.

19. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун алган жайыт пайдалануучу келишимдин мөөнөтү аяктагандан кийин, шарттары бирдей болгон жаны мөөнөткө келишим түзүүдө башка жактарга караганда артыкчылыктуу укукка ээ болот.

20. Жайыт пайдалануучу төмөнкүлөргө милдеттүү:

а) жайыт ресурстарын жүргүзгөн ишинин натыйжасында жайыттын абалын жана экологиялык кырдаалды начарлатууга жол бербестен, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына жана жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү келишимине ылайык пайдаланууга;

б) жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү келишиминде белгиленген өлчөмдөрдө жана мөөнөттө акы төлөөгө;

в) жайыттарга таштандыларды таштабоого жана булгабоого, жайыттын жана малды сугаруучу жайлардын биологиялык жана химиялык булганышына жол бербөөгө;

г) башка жайыт пайдалануучулардын жана аймактары чектеш жер пайдалануучулардын кызыкчылыктарын бузбоого;

д) Кыргыз Республикасынын жер жана жаратылыш коргоо мыйзамдарын сактоого;

е) жайыттын пайдаланылышын мамлекеттик көзөмөлдөөгө тоскоолдуктарды жаратпоого;

ж) жайыт инфраструктурасынын объекттерин жана мал чарбасынын муктаждыктары үчүн пайдаланылуучу башка объекттерди эксплуатациялоонун шарттарын бузбоого.

6. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү жөнүндө келишимди токтотуунун негиздери

21. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү келишими төмөнкүдөй учурларда токтотулат:

а) келишимдин мөөнөтү аяктаганда;

б) жайыт пайдалануучу жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдаланууга берилген укугунан баш тартканда;

в) жайыт пайдалануучу ишин токтоткондо;

г) тараптар келишимдин шарттарын жана өздөрүнүн милдеттерин аткарышпаса.

7. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү жөнүндө келишимдин шарттарын өзгөртүүнүн тартиби

14. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү келишиминин шарттарын өзгөртүүгө төмөнкүдөй учурларда жол берилет:

а) жайыттын абалы өзгөргөндө (өрт, жер көчкү, жердин шамал жана суу эрозиясы, жер титирөө, суу ташкыны, жайыт участкактору зыянкечтердин жана илдеттердин натыйжасында бузулган учурларда);

б) жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы тарабынан бекитилген жайытты башкаруу

жана пайдалануу боюнча жамааттык планда белгиленген режими өзгөргөндө;

в) жайыт пайдалануучу жайыт ресурстарын пайдалануунун айрым түрлөрүн ишке ашыруудан баш тартканда.

8. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү жөнүндө келишимдин шарттарын бузгандык үчүн жоопкерчилик жана талаш-тартыштарды кароо

23. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү келишиминин шарттарын аткарбаганы же тийиштүү түрдө аткарбаганы үчүн тараптар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жоопкерчилик тартышат.

24. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү жөнүндө келишимди түзүүдө, аткарууда, өзгөртүүдө жана бузууда келип чыккан талаш-тартыштар сот тартибинде чечилет.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАЙЫТ РЕСУРСТАРЫ ҮЧҮН ЧЫР-ЧАТАКТАРДЫН СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ ЖЕҢИЛДЕТҮҮ ЖОЛДОРУ¹²

2009-жылдын 26-январында кабыл алынган «Жайыттар жөнүндөгү» Мыйзам менен жайыттарды биргелешип башкаруу системасы киргизилген, анын алкактарында жайыт ресурстарын башкарууга жана пайдаланууга жоопкерчилик жайыт пайдалануучулар ассоциацияларына (ЖПА) жана жайыт пайдалануучулар ассоциациялары тарабынан демократиялуу шайлануучу алардын аткаруучу органдары – Жайыт комитеттерине (ЖК) өткөрүлүп берилген. Мыйзамга ылайык, жайыт пайдалануучулардын ассоциациялары малды жаюу жана ошондой эле Жайыт комитеттери ишмердигин башкаруу үчүн жайыт комитеттери тарабынан жыйналуучу каражаттардын жардамы менен жайыт ресурстарын натыйжалуу жана туруктуу пайдалануу боюнча максаттарына жетүү үчүн жооп беришет.

Жайыттарды башкаруунун жана пайдалануунун маселелерин жөнгө салуучу укуктук базаны өркүндөтүү жана оптималдаштыруу маселелери дайыма негизги жана актуалдуу болуп кала берет. Карама-каршылыктарды болтурбоо жана укуктук коллизиялардын келип чыгышын алдын алуу максаттарында Кыргыз Республикасынын Жер Кодексине, Кыргыз Республикасынын «Айыл чарба багытындагы жерлерди башкаруу жөнүндөгү» Мыйзамына жана Кыргыз Республикасы-

¹² САМР Алатоо коомдук фондунун тажырыйбасынан.

нын «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндөгү» Мыйзамына зарыл болгон өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Кийинчерээк Кыргыз Республикасынын Салык Кодексине, Кыргыз Республикасынын Бажы Кодексине жана Административдик жоопкерчилик жөнүндөгү Кодексине жана бир катар башка мыйзамдык актыларга өзгөртүүлөр киргизилген, ошондой эле Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндөгү» Мыйзамынын өзүнө өтө олуттуу жана маанилүү өзгөртүүлөр эки жолу киргизилген.

Жогоруда баяндалгандарды жетекчиликке алып, «Жайыттар жөнүндөгү» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын жалпы концепциясына негизденип жана ченемдик-укуктук актылардын сербенин натыйжаларын көңүлгө алуу менен, жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча маселелерди жөнгө салуу жаатында Кыргыз Республикасынын мыйзамдары социалдык багыттуу, б.а. биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын жарандарынын – жайыт пайдалануучулардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого багытталган деп айтууга болот.

Ошентсе дагы, калктын, кээ бир учурларда жайыт пайдалануучулар ассоциацияларынын жана Жайыт комитеттеринин мүчөлөрүнүн жайыттарга тиешелүү мыйзам жана ченемдик-укуктук актылар тууралуу маалыматтарынын төмөндүгү, тикелей же кыйыр түрдө Кыргыз Республикасынын айыл жеринде жашаган калкынын 63% на залакасын тийгизген жайыт ресурстары үчүн ар кандай чыр-чатактарга алып келүүдө.

Конфликттер (чыр-чатактар) САМР Алатоо коомдук фондунун тажырыйбасына ылайык төрт кеңири категорияга бөлүнгөн:

а. Жайыт комитети менен айыл өкмөтүнүн (АӨ) администрациясынын ортосундагы;

б. Жайыт комитети менен Жайыт пайдалануучулардын жана Токой чарбаларынын (*Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын кошо*), мамлекеттик структуралардын ортосундагы;

в. Жайыт комитеттери жана коңшу айыл өкмөтүнүн жайыт пайдалануучуларынын ортосундагы;

г. Жайыттар боюнча трансчегаралык чыр-чатактар.

Жайыт ресурстары үчүн чыр-чатактардын себептери өз ара байланыштуу. Көйгөйлөрдүн булагы болуп Жайыт комитетинин башкаруусуна ишенип берилген жайыт ресурстарын колдонуу үчүн күрөш эсептелинет. Мындан тышкары, бир нече, кээде бир-бирине карама-каршы мамилелерди түзүү Жайыт комитеттеринин, жергиликтүү администрациялардын, ошондой эле токой чарбаларынын жана башка кызыкдар тараптардын ортосундагы милдеттерди бөлүштүрүүдөгү башаламандыкка алып келүүдө.

Жайыт комитетинин жайыттарды башкаруунун пландарын четке кагып, төлөмдөрдөн качып жаткан жайыт пайдалануучулар чыр-чатактардын дагы бир себеби. Алыскы жайыттардагы жолдордун жана инфраструктуранын абалына, жогорку транспорттук чыгымдарга жана бизнес үчүн мүмкүнчүлүктөрдүн жоктугуна нааразы болгон жайыт пайдалануучулар, кээ бир Жайыт комитеттеринин алсыздыгынан пайдаланышып, алардын беделин тааныбай, айрым учурларда Жайыт комитеттеринин ишинин принциптеринен жана жайыттардын экологиялык начарлоосунун кесепеттеринен кабары жоктугунун аркасында малын өзү каалаган жерге жаюуну улантып жатышат.

Жергиликтүү администрациялар дагы Жайыт комитеттеринин аброюн жана көз каранды эместигин таанууну каалашпайт, анткени бул алардын айрым ыйгарым укуктарын Жайыт комитеттерине өткөрүп берүүгө алып келет. Иштердин мындай жагдайы Жайыт комитети менен Айыл өкмөтүнүн ортосундагы милдеттерди, укуктарды жана жоопкерчиликтерди так чектөөлөрдүн жоктугунан келип чыгууда. Жайыт комитети үчүн коңшу Айыл өкмөтү менен маселелерди чечүү үчүн укуктук негиздер жок. Жыйынтыгында орун алган белгисиздик Жайыт комитетинин ишин тааалдантууда жана алардын каалаган өзгөртүүлөрүн ишке ашыруу жана жайыт ресурстары үчүн чыр-чатактарды чечүү жөндөмдүүлүгүн начарлатат.

Милдеттерди бөлүштүрүүнүн айланасындагы башаламандык жана кызматташтыктын формалдуу механизмдеринин жоктугу Жайыт комитетинин Токой чарбаларынын жана Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын администрациялары менен мамилелерин дагы бузууда. Бул мекемелер тарабынан инфраструктураны оңдоо жана курчап турган чөйрөнү коргоо боюнча жалпы маселелерди чечүүдө финансылык жардамдарды көрсөтүүнү каалабагандык атаандаштыкка жана касташууга алып келүүдө, ал эми жер ресурстарынын ушул үч түрүн биргелешип башкаруу аларды сарамжалдуу пайдаланууга алып келиши мүмкүн.

Жайыттарды малчылыкка же жергиликтүү жана эл аралык компаниялар тарабынан бизнес үчүн же кен казуу үчүн пайдалануу керекпи деген маселе, ресурстарга ээ болуудагы орун алган атаандаштыкты тереңдетип, жайыттардын мындан аркы бузулуп, талкалануусуна алып келүүдө.

Мындай чыр-чатактарды натыйжалуу чечүү үчүн Жайыт комитеттери жайыттардын сыйымдуулугун, пайдалануу баасын аныктай алгандай жана өз чечимдерин ишке ашырууда жетишээрлик легитимдүүлүккө жана укуктук коргоого ээ боло алгандай абалда болуусу керек. Ал эми азыркы учурда бул шарттардын бирөө дагы жок.

Жайыт ресурстары боюнча талаш-тартыш аймактардын болушуна, жерди басып алууларга, белгиленген чек аралардын жоктугуна, чек араларды санкциясыз кесип өтүүгө, чет өлкөнүн малын жашыруун жаюуга ж.б.у.с. байланышкан трансчекаралык чыр-чатактарды Жайыт комитеттери чече алышпайт. Бул чыр-чатактарды эл аралык кызматташтыктын алкактарында чечүү зарыл.

Түзүлгөн жагдайды оңдоо үчүн САМР Алатоо коомдук фонду жеке изилдөөлөрүнө таянып, өкмөттүн маанилүү кызмат адамдары менен талкууланган жети сунушту аныктаган:

1) Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен Жайыт комитеттери ортосундагы кызматташтыкты бекемдөө;

2) Жайыт комитетинин ыйгарым укуктарын жана статусун жогорулатуу;

3) Жайыт Департаменти жана Курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарба мамлекеттик агенттигинин ортосунда токой чарбаларынын аймагындагы жайыттарды пайдалануу жөнүндөгү жаңы макулдашууну күчүнө киргизүү;

4) Жайыт комитети менен Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын (*улуттук парктар жана коруктар*) ортосунда жайыттарды биргелешип башкарууну киргизүү;

5) Жайыттарды ишканалар тарабынан пайдалануусу боюнча Жайыт комитетинин кабардар болушун жана потенциалын жогорулатуу;

6) Чек арага жакын зоналардагы жайыттарды пайдалануу жөнүндөгү Макулдашууну иштеп чыгуу;

7) Экосистемалык кызмат үчүн төлөм инструментин кошуп, суу бассейнинин деңгээлинде жаратылыш ресурстарын Биргелешип башкаруу мамилесин тестирлөө.

Ар бир Айыл өкмөтүндө бардык социалдык экономикалык көрсөткүчтөрү камтылган паспорту болот. Паспортто мал каттоонун негизинде эсептелген жана жайыт комитеттеринин документтеринде чагылдырылган малдын башы көрсөтүлөт. Бул маалыматтар андан ары статистиканы түзүү үчүн жергиликтүү, райондук, облустук жана улуттук деңгээлдерге жиберилет. Демейде бул маалыматтар так эмес, анткени айрым жайыт пайдалануучулар жайыт билеттери үчүн төлөмдөн качып, өз малынын так санын жашырышат.

Жайыт комитети үчүн ишенимдүү маалымат пландарын түзүп, төлөмдөрдүн так өлчөмүн аныктоо керек. Төлөмдөр пландаштырылган бюджеттин негизинде эсептелет жана «Жайыттар жөнүндөгү» мыйзамга ылайык малдын башына бөлүштүрүлөт. Малдын так каттоосу жайыт пайдалануучулар менен жайыт комитеттеринин ортосундагы чыр-чатактарды гана эмес, жайыт пайдалануучулардын ортосундагы дагы чыр-чатактардын санын азайтмак, себеби малы көп фермерлер анын аз бөлүгүн гана көрсөтүп келишүүдө. Мындай маселелер бай жана кедей малчылардын ортосундагы чыр-чатактардын пайда болуусуна алып келиши ыктымал. Ошондой эле так каттоо, малды жаюу үчүн малчы-

ларга зарыл болгон жайыт аянтын аныктоодо түйүндүү ролду ойнойт. Малды толук эмес каттоо жайыттардын ашыкча жүгүн жана бузулуусун пайда кылып, жайыт пайдалануучулар ортосунда чыр-чатактардын пайда болуусуна алып келет.

САМР Алатоо коомдук фондунун иликтөөлөрү жана алынган маалыматтарды талдоосу көрсөткөндөй, болгон малдын санынын үчтөн бири жашырылат жана Жайыт комитеттеринин маалыматтарында чагылдырбайт, бул Жайыт комитеттеринин бюджетинин төмөндүгүнүн себептеринин бири болуп, Жайыт комитеттеринин потенциалынын алсыздыгына алып келет. Паспорттор иштин чыныгы абалын чагылдырышпайт, маалыматтарды жакшыртуу боюнча иштер начар жүргүзүлөт.

Малдын так каттоосу жайыт комитеттерин күчтөндүрүү жана чыр-чатактарды болтурбоонун ачкычы болуп эсептелинет. Бул үчүн малды каттоо процессин жакшыртуу боюнча өзгөртүүлөрдү киргизүү өтө зарыл.

Айыл өкмөтү менен Жайыт комитети ортосундагы чыр-чатактар. Чыр-чатактын бул тиби Жайыт комитети менен Айыл өкмөтүнүн жетекчилигинин ортосунда пайда болот. Бул чыр-чатактар дээрлик бардык Айыл өкмөттөрүндө орун алса дагы, алар жашыруун түрдө болуп, жогорку фазасына өтпөйт. Мындай чыр-чатактар Жайыт комитеттерин түзгөн күндөн тартип пайда болгон, анткени жайыттарды мурда башкарып жүргөн Айыл өкмөтү Жайыт комитетинин бийлигин тааныгысы келбейт. Башкача айтканда, Айыл өкмөтү Жайыт комитетинин ыйгарым укуктарын толугу менен тааныбайт жана комитетке жайыттарды толук укуктуу башкарууга мүмкүндүк бербейт.

Айрым Айыл өкмөттөрү алардын чыгымдарын Жайыт комитети жабуусу керек деп эсептешет жана ошону менен Жайыт комитетин бюджетти максаттуу эмес чыгымдоого мажбур кылышат. Дээрлик бардык Айыл аймактарда Жайыт комитеттери инфраструктуралык объекти куруп же калыбына келтирүүнү баштаса, Айыл өкмөтү тарабынан макулдук керек болот, бул Жайыт комитеттеринин ишинде кошумча тоскоолдуктарды жаратат. Ошондой эле жерлерди трансформациялоо боюнча чыр-чатактар дагы пайда болот. Жайыттар мыйзамга ылайык трансформацияланбай турган өзгөчө категориядагы жерлерге кирет. Бирок, Айыл өкмөттүн башкаруусунда турган жайыт тилкелери үй куруу үчүн тилкелерге трансформацияланган. Көпчүлүк учурларда адамдар үйлөрдү курууда жерди трансформациялоого расмий уруксат албастан курган жана Айыл өкмөттү факт алдында калтырышкан. Кээде, жерлерди трансформациялоо Айыл өкмөтүнүн уруксаты менен жүргүзүлгөн, бирок баары бир легалдуу эмес, анткени Айыл өкмөтү жерлердин категорияларын өзгөртүүгө ыйгарым укуктуу эмес.

Жайыт пайдалануучулар мындай абалда кыйналышат, алар жайыттарды башкаруу маселеси боюнча Айыл өкмөтү жана Жайыт комитети кандай ыйгарым укуктарга ээ экендигин билишпейт. Маалыматтын жетишсиздиги Жайыт комитетин жамаатташтыкка негизделген башкаруучу орган катары эмес, Айыл өкмөтүнүн чечимдерин аткаруучу орган катары көрсөтүп, анын легитимдүүлүгүн алсыздантып, жайыт пайдалануучулардын ортосундагы чыр-чатактарды пайда кылат.

Негизги себеп болуп Айыл өкмөтү менен Жайыт комитетинин ортосундагы кызматташтыктын так ме-

ханизминин жана бул жөнүндө маалыматтын жоктугу. Ошондой эле Айыл өкмөтү Жайыт комитетинин өз алдынчалыгын тааныгысы келбейт, анткени жайыттарды башкаруунун жаңы системасын орнотууда Айыл өкмөтү жамаатташтыкка таасир берүүнүн айрым рычагдарын жана кирешенин булактарын жоготот.

Жайыт комитети жайытты пайдалануу үчүн акы чогултат жана анын бир бөлүгүн – жер салыгын Айыл өкмөтү бюджетине которот. Жергиликтүү бийликтин органы катары Айыл өкмөтү Жайыт комитетинин ишмердигин чектейт, ошону менен бир катар маселелерди чечүүдөгү Жайыт комитети өз алдынчалыгынын жоктугуна жана көз карандылыгына көмөкчү болот. Акырында, чыр-чатак Айыл өкмөтүнүн басымы, Жайыт комитетинин ишинин шарттарынын начардыгы жана айлык акынын аздыгы, материалдык-техникалык базанын жана ЖӨАБ органдары тарабынан колдоонун, дем берүүнүн жоктугу менен дагы ырбай берет.

Кадрлардын агымынын жогорулугу ансыз деле туруксуз институтту мындан дагы начарлатат. Кадрлардын агымынын чоңдугу көпчүлүк даражада Айыл өкмөтү менен татаал мамилелер менен жана Жайыт комитетин бийликтин жергиликтүү легитимдүү органы катары кабыл алуунун жоктугу менен түшүндүрүлөт. Айыл өкмөтүнүн Жайыт комитетине болгон терс мамилеси жана айрым учурлардагы өз ыйгарым укуктарынан аша чаап кетүүлөрү жайыт пайдалануучулардын алдында Жайыт комитетинин статусун төмөндөтөт жана жаңы системаны эффективдүү эмес деп эсептешип, каршы маанайдагы активисттерди колдойт. Эки институт тең көз карандысыз болгондуктан, эки тараптын тең ортосундагы институционалдык бай-

ланыш калыптанганга чейин чыр-чатактар жайыттарды туруктуу башкарууга жолтоо боло берет.

Чыр-чатакты жумшартуу үчүн институттардын ортосунда кызматташтыкты түзүү керек, б.а. Айыл өкмөтү Жайыт комитети институтун таанып жана анын ишине көмөкчү болушу үчүн Айыл өкмөтүнүн Жайыт комитетинин функциялары жана ролу боюнча түшүнүгүн жогорулатуу керек. Мисалы, Айыл өкмөтүнүн Жайыт комитетине иштөө шарттарын жакшыртууга жардам көрсөтүүсү. Бул жерде Жайыт комитетинин материалдык-техникалык базасына жардам берүү мүмкүнчүлүгүн карап көрүү керек, анткени дээрлик бардык Жайыт комитеттери өзүнүн офисине, эмеректерине, компьютерлерине, автомобилдерине ээ эмес. Материалдык-техникалык базанын начардыгынан Жайыт комитеттери алыскы жайыттарга байкоо жүргүзө алышпайт жана документтерин сактоого дагы жайы жок.

Жайыт комитети менен жайыт пайдалануучулардын ортосундагы чыр-чатактар. Чыр-чатактардын бул тиби бир айылдык аймактагы жайыт пайдалануучулар менен Жайыт комитетинин ортосунда пайда болот.

Көп учурларда жайыттарды пайдалануучулар алыскы жайыттарга чыгууга туура келгенде транспорттук чыгымдардын жогорулугунан, инфраструктуранын начар абалынан, жакын жайгашкан аймактарда мүмкүнчүлүктөрдүн жетишсиздигинен жайыттарды башкаруунун планын аткарууга кызыкдар эмес. Бул Жайыт комитети менен талаш-тартышты пайда кылат. Көпчүлүк көпүрөлөрдүн жана жолдордун абалынын жылдан жылга начарлашы жайкы көчүп-конууларды чектейт.

Башка жагынан, дагы эле болсо жайыт пайдалануучулардын Жайыт комитетинин ишинин принциптери жөнүндөгү кабардар болуусу төмөн. Көпчүлүк жайыт пайдалануучулар малдын так санын жашырышат, дайыма эле төлөй беришпейт жана бул чыр-чатактарды пайда кылат. Жыйымдардын төмөндүгүнөн Жайыт комитетинин бюджетинин чектелүүлүгүнө байланыштуу, институт инфраструктуралык объектилерди көпчүлүк үлүшүн камтый албайт, бул болсо жайыт пайдалануучулар тарабынан нааразычылыктардын туулушуна алып келет.

Чыр чатактардын негизги себептери: Жайыт комитетинин ишинин принциптери жана жайыттарды бузулууга жол бербөө менен жайыттарды сактап калуу жөнүндө жайыт пайдалануучулардын кабардар болушунун төмөндүгү; Жайыт комитетиндеги жайыттардын инфраструктураларын жакшыртуу боюнча жыйымдардын төмөндүгү жана Советтер Союзунун учурунан бери оңдолбогон инфраструктуранын начар абалы менен шартталган чектелүү мүмкүнчүлүктөрү; Жайыт комитеттеринин жайыт пайдалануучулар алыскы жайыттарды пайдалануусу үчүн жакшы шарттарды камсыз кыла алышпагандыгы; Жайыт комитетинин алыскы жайыттарга жеткирүү кызматынын жоктугунан, ал жакка көчүүгө кызыкдарлардын жоктугу. Бул малдын жакынкы жайыттарга топтолушуна, бир жагынан жайыт пайдалануучулардын өзүнүн кайдигерлигинен келип чыккан бюджеттин айкын эместигине алып келет. Коңшу Айыл аймагынын жайыт пайдалануучулары дагы ошол эле инфраструктуранын көйгөйлөрүнөн жана өз жайыттарынын бузулуусунан кошумча жайыттарга муктаж.

Мындан тышкары, кырдаал кабардар болуунун төмөндүгүнөн жана бюджеттин айкын эместигинен ого бетер начарлайт. Мыйзамга ылайык бардык жайыт пайдалануучулар Жайыт комитетинин ишмердиги үчүн жоопкерчиликтүү болгон Жайыт пайдалануучулардын ассоциациясынын мүчөлөрү болуп эсептелет. Бирок, көпчүлүк учурларда Ассоциация формалдуу гана болуп, жайыт пайдалануучулар өз ролун түшүнүшпөйт, бул болсо, катышуунун төмөндүгүнө жана Жайыт комитетинин ишмердигине начар көзөмөлдүккө алып келет.

Чыр-чатактар үчүн дагы башка кеңири жайылган себеп болуп, жерлерди башка максаттарга трансформациялоо: чөп чабыктарды түзүү жана курулушка берүү.

Кыргыз Республикасында дээрлик бардык үй чарбалары мал күтүү менен алектенишет, бирок жайлоого айрымдары гана чыгышат. Жайында түшүм жыйноо үчүн айылда калган үй чарбалары өз малын малчыларга кошуп беришет. Милдеттердин мындай бөлүштүрүлүшү сууларга жакын жайыттарда малдын ашыкчалыгынан сугат сууларынын сапатынын начарлоосунун аркасында чыр-чатактуу кырдаалдарга алып келет. Бул бир эле Айыл аймагында же ар кандай Айыл аймагынын ортосунда дагы орун алышы мүмкүн. Чыр чатактын бул тиби суунун сапатынын начарлоосу менен байланыштуу болсо дагы, Жайыт комитетинин алыздыгы менен тыгыз байланышкан, анткени ал жайытты натыйжалуу пайдаланууну камсыз кыла турган теңдештирилген планды киргизе алган эмес.

Мындай жагдай бир жагынан суу топтомонун жогору жагындагы жерди туруктуу пайдаланбагандыктан келип чыгат. Жайыттар ашыкча жүктөлгөн, токойлор тексизденген, ошонун аркасында кыртыштын эрозия-

сы пайда болуп, суунун ылайланышы көбөйгөн. Жайыттарды башкаруудагы туруксуздук экосистемалык кызмат катары таза суунун азайышына алып келет.

Коңшу айылдык аймактардын Жайыт комитеттери, жайыт пайдалануучуларынын ортосундагы чыр-чатактар. Чыр-чатактардын бул тиби жайыт пайдалануучулар, коңшу Айыл аймактарынын Жайыт комитетинин ортосунда пайда болот. Чыр чатактар көп учурларда бар, бирок көмүскө түрүндө жана жогорку фазага жетпейт.

Бул чыр-чатактар жайыт пайдалануучулар, коңшу Айыл аймактарынын Жайыт комитеттеринин ортосундагы айрым тилкелер боюнча талаш-тартыштуу мамилелерди чагылдырат. Талаш-тартыштын предмети болуп, укук белгилөөчү документтер боюнча тилке бир Айыл аймагына, ал эми иш жүзүндө ал жерде башка Айыл аймагынын жайыт пайдалануучулары кожоюндук кылган жайыттарга ээлик кылуу боюнча юрисдикциядагы белгисиздик эсептелинет. Же болбосо бир Айыл аймагынын жайыттарын, башка Айыл аймагынын жайыт пайдалануучулары анын ээлеринин жетүүгө мүмкүнчүлүктөрүнүн жоктугунан пайдаланып, малын жайышат. Чыр-чатак коңшулардын башка аймакка малын жайгандыгы үчүн төлөөнү каалабагандыктан келип чыгат.

Негизги себеп болуп, республика боюнча дээрлик бардык Айыл аймактарындагы инфраструктуранын жоктугу менен шартталган жайыттардын жетишсиздиги эсептелинет. Малдын саны жайыттардын сыйымдуулугунан ашып кетүүсү ыктымал, ал болсо толук бузулууга алып келиши мүмкүн жана абалы жакшыраак болгон чоочун кошуна аймакка мал жаюуга

алып келет. Ошондой эле макул эместик жана жайыт пайдалануучулардын тарыхий көндүмгө, ижара келишимдери ж.б. менен түшүндүрүлүүчү жайыттар арасындагы чек араларды тааныбоо дагы белгиленет. Мал жаюуга ылайыксыз таштак жерлер жана иштетилген талаалар карталарга жайыттар катары көрсөтүлгөн, ошондой эле карталарды иштеп чыгуудагы чек араларды аныктоо боюнча кемчиликтер жана так эместиктер дагы кездешет. Жайыт комитети жайыттардын ар бир гектар жерин пайдалангандыгы үчүн жер салыгын төлөөгө милдеттүү болгондуктан, категорияларды туура эмес аныктоо Жайыт комитетинин бюджетине залакасын тийгизет.

Чоочун аймактарда мал жаюуга байланышкан көйгөйлөрдү чечүүдөгү Жайыт комитетинин укуктук базасы жөнүндөгү жетишерлик эмес маалыматтар, чоочун Айыл аймактарында малды жаюунун талаш-тартыштуу учурларындагы Айыл аймагынын пассивдүү өңүтү бул проблемаларды тереңдетет, анткени бул маселелерди чечүү көп убакытты талап кылат. Ар кандай кызыкдар тараптар менен талкуулоолорду жүргүзүү зарыл: жайыт пайдалануучулар, аксакалдар, Жайыт комитеттери жана административдик органдар. Кошуна айылдардын Айыл өкмөттөрү менен расмий документтердин негизинде жайыт тилкесине ээ болуу укугун далилдөө, башкаруу органдарынын жана бардык административдик документтерди терең түшүнүүнү талап кылат. Андан тышкары, чек араларды делимитациялоо боюнча комиссиялар көп учурларда легитимдүүлүккө ээ эмес жана алардын чечимдери эсепке алынбайт.

Чыр чатактар бийликке жана коңшу Айыл аймактардын кайсы бир макулдашууга же келишимге же-

тишүүдөгү кайдыгерлигине жана пассивдүүлүгүнө нааразычылыктардын өсүшүнө алып келиши мүмкүн. Башка Айыл аймактардын жайыттарында ижара келишимдери менен мындан ары малын жая албаган жайыт пайдалануучулар башка тилкелерге мал жайышат, бул болсо чыр-чатактын башка түрүнө алып келет.

Мындай маселелерди чечүүдө бийликтин жергиликтүү органдарын тартуу менен Жайыт комитетинин потенциалын жогорулатуу зарыл. Мыйзамсыз мал жаюуларга жана сугарууга байланыштуу чыр-чатактуу кырдаалдарды Жайыт комитетинин потенциалын жана жөндөмдүүлүктөрүн күчтөндүрүү жолу менен жайгарууга мүмкүн. Малды көбөйтүүдө маанилүү болгон алыскы жайыттарга жетүү үчүн керектүү инфраструктуранын жаңы объектилерин оңдоодо же курууда финансылык маселе түйүндүү болот. Буга малды каттоону жакшыртуу жолу менен жана субсидияларды которуу үчүн жакырчылыктын деңгээлинин индикатору катары, малдын санын алып салуу менен жетишүүгө болот. Өзүнүн статусуна ылайык, Жайыт комитети эл аралык донорлордун гранттарын пайдаланууга мүмкүнчүлүктөрү бар. Кайрылууларды кабыл алуунун башталгандыгы жөнүндөгү маалымат Жайыт департаментинин облустук адиси тарабынан берилиши мүмкүн.

Жайыт пайдалануучулар же жайыт комитети менен токой чарбаларынын ортосундагы чыр-чатактар. Чыр-чатактын бул түрү токой чарбалары болгон бардык жерлерде бар жана малды жайкы жаюу мезгилинде (май-август) өтө ургалдуу. Демейде кызыкдар тараптар бир райондо жайгашкан, бирок кээде чыр-чатак райондук же облустук масштабка дагы ээ болот.

Мамлекеттик токой фонду (МТФ) токой чарбалары аркылуу жайыт пайдалануучуларга ижарага берилген

жайыттарга ээлик кылат. Жайыт комитети жана токой чарбаларынын максаттары ар кандай болгондугуна байланыштуу жайыттарды башкарууда шайкештик эмес-тер орун алган жана Жайыт комитетинин аймагында жайыттардын жетишсиздигинен, суусу бар жакынкы жайыттарды пайдалануу үчүн атаандаштыктын жогорулугунан, мал жаюунун ар кандай эрежелери жөнүндөгү жайыт пайдалануучулардын жана Жайыт комитеттеринин кабардар болуусунун жетишсиздигинен көптөгөн чыр-чатактар чыгат. Анын үстүнө, Жайыт комитети жана токой чарбалар баа түзүүнүн ар кандай системаларын колдонушат жана жыйынтыгында ар кандай тарифтерди талап кылышат. Ошол эле учурда, токой чарбалары пайдаланылып жаткан жайыттардын негизинде бааларды белгилесе, Жайыт комитети жайыт үчүн малдын санына жараша бааларды белгилешет, бул малчылардын жайыттарды пайдалануу эрежелеринин түшүнүүсүн кыйындатат. Каражаттарды чогултуунун жолдору дагы айырмаланышат жана чырдашып жаткан тараптардын башкаруу ыкмаларынын шайкештик эместигинин себебинен, жайыттарга жетүүгө боло турган инфраструктура оңдолбой калган.

Бул көйгөйлөр токой чарбаларын Жайыт комитетинин Мамлекеттик токой фондунун (токой чарбасынын) жайыттарын башкаруу боюнча компетенцияларына ишенбөөчүлүккө алып келди. Токой чарбалары Жайыт комитеттери жайыттарды натыйжалуу башкара ала тургандыгына күмөн, ал эми ошол эле учурда Жайыт комитеттери малчылыктын өндүрүмдүүлүгүн жакшыртуунун артынан түшүү менен жайыт жерлерин толук тексизденүүгө алып келет, токойлорду жана жаңы отургузулган көчөттөрдү жок кылышат, антке-

ни алардын көңүлүндө, малды корголгон токой аймактарында жаюу дагы орун алган. Токой чарбаларынын аймактарында малды жаюу ушул институт тарабынан иштелип чыккан көзөмөл механизми менен жөнгө салынат. №482-Токтомго ылайык, токой чарбалары жайытты пайдалануу боюнча тендер жарыялап, утуп алгандарга жайыт тилкелерин 5 жылга чейин ижарага бере алышат. Берилип жаткан тилке үчүн малдын саны эсептелип, аны сактоого көзөмөлдүк жүргүзүлөт. Бирок, бул сейрек орун алган.

Бул чыр-чатактын кеңири таралган себеби – дагы эле ар кандай Айыл аймактарынын ортосундагы жайыттарды ижарага алуунун келишимдеринин бузулушу. Кошумча жайыттарды жоготушкан жайыт пайдалануучулар көп сандаган малды Мамтокойфондунун аймагына жаюуга мажбур болушат. Натыйжада, Мамтокойфондунун жайыттарынын тексизденүүсүнөн, акы төлөбөгөндүктөн, мыйзамсыз, ашыкча мал жаюудан ж.б. чыр-чатактар пайда болот. Алыскы жайыттарда мал жаюу маселени чечүүгө алып келиши ыктымал, бирок транспорттук чыгымдардын жогорулугу жана начар инфраструктура муну Жайыт комитеттери үчүн пайдасыз кылат.

Жайыт комитеттери, токой чарбалары жана жайыт пайдалануучулардын ортосундагы дагы бир чыр-чатак – жайыттарды пайдалануу үчүн акынын эки башка бюджетке түшкөндүгүнүн себептерин билбегендиги. Анткени, алар жайыттарды пайдалануу үчүн Жайыт комитетине жана Токой чарбасына дагы төлөшү керек. Кээ бир Жайыт комитеттери жайытты мезгилдүү пайдалануу үчүн акы төлөөнү белгилешкен эмес, ошондуктан Токой чарбасынын жайыттарын

жайында пайдаланган Жайыт комитеттери ашыкча акы төлөшөт жана айрым учурларда жайыт пайдалануучулар бул кырдаалды төлөмдөн качуу үчүн пайдаланышып, ар бир институтка тигиге төлөдүм, буга төлөдүм деп шылташат. Мына ошентип, токой билетти кандай эсептелерин жайыт пайдалануучуларга так көрсөтүп жатабыз деген токой чарбаларынын ишенидирүүлөрүнө карабастан, чыр-чатак эки төлөмдөн келип чыгат. Төлөмдөрдөн мындай качуулар, эгерде эки институт тең тигил же бул институтка төлөнгөн төлөмдөрдү тастыктаган жана алардын ортосундагы бардык болгон шайкеш эместиктерди табууга мүмкүндүк берген документтерди кабыл алышса, болмок эмес.

Чыр-чатактардын башка себеби болуп, Жайыт комитетинин, ошондой эле Токой чарбасынын бир-бирине финансылык планда жардам берүүнү жана өз аймактарында жолдорду жана көпүрөлөрдү жакшыртуу максатында кызматташ болууну каалабагандык эсептелет. Жаратылыш ресурстарын башкарууда Жайыт комитети жана Токой чарбасы ар кандай максаттары бар, таптакыр ар башка институттар болуп эсептелет. Мамтокойфондунун аймагындагы жайыттар, аларды бир-бири менен мамиле кылууга мажбурлайт, бирок ар түрдүү, айрым маанидеги бир-бирине карама-каршы келүүчү өзгөчөлүктөр, мамилелердин чыңалуусуна жана чыр-чатактын өөрчүшүнө алып келет. Тараптар өз аймактарында жайыттарды башкарууну координациялабайт, жана бир-бирине аткарып жаткан иштери жөнүндө кабарлабайт, бул болсо өз кезегинде бири-бирин каражаттарды инфраструктуралык объекттердин начарлоосуна алып келүүчү максатсыз пайдалануусу жөнүндөгү негизсиз күнөөлөөлөргө

алып келет. Айрым учурларда Жайыт комитети менен Токой чарбаларынын ортосунда чек аралар боюнча маселелер пайда болот, анткени алардын карталары ар башка. Мындай чек аралар боюнча өз ара макулдашуунун жоктугу Жайыт комитеттеринин жайыттары менен чектеш Мамтокойфондунун аймактарында ашыкча мал жаюунун көйгөйлөрүнө алып келет.

Ошондой эле майда чыр-чатактар Токой чарбасынын жаратылыш ресурстарын пайдаланууга төлөмдөрүнөн, мисалы, отун, мөмө-жемиштерди чогултуу, конуштардын орду үчүн төлөөлөр боюнча пайда болот. Жайыт пайдалануучулар «өтө эле жогору» деп, бааларга нааразы, ал эми ошол эле учурда, Токой чарбалары токой ресурстарын пайдалануудагы тартип бузууларга жана төлөөдөн качууларга даттанышат.

Токой чарбалары, Жайыт комитеттери жана жайыт пайдалануучулардын ортосундагы чыр-чатактарды жөнгө салуунун механизмдери азыркы учурда бар. Акыркы мезгилге чейин токой чарбалары менен Жайыт комитеттеринин кызматташтыгынын максаттарында макулдашууларды түзүү жолу менен Жайыт комитеттери тарабынан Мамтокойфондунун жайыттарын пайдалануу боюнча сынактык долбоорлор жүргүзүлүп келген. Мындан тышкары, сынактык долбоорлорсуз келишимдерди түзүү жолу менен токой чарбасы менен Жайыт комитетинин ортосундагы чыр-чатактарды болтурбоо аракеттери белгилүү.

2013-жылдын 15-апрелинде АЧЖММ караштуу Жайыт Департаменти жана КТЧКжТЧМА токой чарбаларынын жерлерин Жайыт комитеттерине ыктыярдуу киргендердин жана Токой чарбалары менен меморандум түзүү менен Токой чарбаларынын жерлерин

өткөрүп берүү жөнүндө макулдашууга кол коюшкан. Бул меморандум Жайыт комитети менен Токой чарбасынын ортосундагы жайытты пайдалангандыгы үчүн токой чарбасына түздөн-түз төлөп жана өз Айыл аймагынын жайыт пайдалануучуларынан жайыттардын ушул аймактарын пайдалангандыгы үчүн төлөмдөрдү чогултууга макулдашуу-контракт болуп эсептелет. Бул макулдашуунун пайдалануу Мамтокойфондунун аймактарын кошо, бардык жайыттарды башкарууга ыйгарым укуктуу институт катары Жайыт комитетинин статусун жогорулатат жана кош төлөм проблемасын жок кылат. Жайыттарды координациялуу башкарууну жана пайдаланууну пландаштыруу Жайыт комитетине жана Мамтокойфондуна төлөмдөрдү чогултууну, төлөмгө жакшыраак байкоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берүүчү бирдиктүү төлөм системасынын аркасында жакшыртат. Жайыт пайдалануучулар бир институтка акы төлөй алышат жана эң маанилүүсү, Жайыт комитети менен Мамтокойфондунун аймактарында мал жаюуну макулдаша алышат.

Жайыт пайдалануучулар же Жайыт комитети менен Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары (ӨКЖА) жана улуттук парктар, мамлекеттик структуралар менен чыр-чатактар. Чыр-чатактардын бул түрү бардык корголгон аймактарда кездешет. Бирок Кыргыз Республикасында ӨКЖА аз (алар коруктарды жана улуттук парктарды өзүнө камтыйт). Чыр-чатактардын бул түрү олуттуулугу боюнча орто деңгээлде Чүй, Нарын, Ош жана Баткен облустарында жана жогорку деңгээлде Ысык-Көл, Жалал-Абад жана Талас облустарында учурайт. Мындай чыр-чатактардын пайда болушу мезгилдүү жана малчылардын ӨКЖА жайыт-

тарын пайдалануу мезгилине көз каранды.

Чыр-чатактардын башкы себептери – малдын санына шайкеш келген жакынкы жайыттардын жетишсиздиги жана Жайыт комитетинин жайыттарынын бузулуусу, Жайыт комитетинин ӨКЖА жерлерине укукка ээ болууга кызыкчылыгы жана ынанымы, жайыт пайдалануучулардын жана Жайыт комитетинин жайыт жерлерин өткөрүп берүүнүн укуктук негиздери жана улуттук парктардын жайыттарында мал жаюунун мыйзамдуу мүмкүндүгү жөнүндөгү кабардар болуусунун төмөндүгү, улуттук парктарда мал жайгандыгы үчүн жаза акысынын жогорулугу.

Чыр-чатактын бул түрүнүн өзгөчөлүгү – Кыргыз Республикасынын мыйзамдары боюнча өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарында мал жаюуга тыюу салынган, бирок баары бир тартип бузуулар орун алган. Мисалы, «Сары-Челек» ӨКЖА сында коруктун аймагында жашаган адамдар малын башка аймактарга жаюуга мүмкүнчүлүктөрү жок болгондуктан, малды ошол жерге эле жайышат. ӨКЖА га караштуу болгон улуттук парктар боюнча мал жаюу, чарбалык деп аталуучу белгилүү зоналарда гана мүмкүн. Пайдалануунун бул мүнөздүү түрү Улуттук паркта мал жаюу мезгилине чейин бүтүрүлүшү керек болгон административдик процедуралар (контракттар) жана төлөм жолу менен ишке ашырылат. Бул эрежелерди бузуу жогорку жаза акылар менен жазаланат. Ошентсе дагы, бул жайыттарды башкаруу маалыматтын жана сыйымдуулук боюнча көзөмөлдүн жоктугуна байланыштуу оор.

Көп учурларда чыр-чатактар жайыт үчүн пайдалана турган жерлер өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын трансформацияланган учурда пайда болот. Жайыт

пайдалануучулар жерди өткөрүп берүүнүн укуктук ал-кактарын жана экологиялык себептерин көп учурлар-да түшүнбөстөн, нааразычылык билдиришет, анткени аларга ата-бабасынан бери пайдаланып келе жаткан жайыттарды алмаштырууга туура келет. Ошондой эле башка аймактарда мал жаюу инфраструктурасынын начар абалын жана жайыттардын сыйымдуулугунан ашып кеткен малдын башынын көптүгүн эске алганда, чыр-чатак ого бетер курчуйт. Ушул себептен, мыйзам-сыз мал жаюулар көп кездешет жана бул үчүн жайыт пайдалануучулар ӨКЖА га жана улуттук парктарга чоң жаза акыларды төлөшөт.

№482-токтомдун негизинде жайыттарды пайдала-нуу жөнүндө макулдашууну жайыт пайдалануучулар эмес, улуттук парктын жетекчилиги Жайыт комите-ти менен түзүүгө укуктуу. Эгерде келишим түзүлсө, чыр-чатак азаят, анткени координацияланган менедж-мент жана төлөмдүн бирдиктүү системасы белгиленет. Ошондой эле, макулдашуу аркылуу ӨКЖАнын чарба-лык жерлерин Жайыт комитетине пайдаланууга мүм-күндүк берүүчү Токой чарбалары менен болгон чыр-ча-тактардай, төлөм процедурасы жайыт пайдалануучулар үчүн жеңилдейт жана төлөмдөн качууларды кыскар-тат. Мындан тышкары, ӨКЖАнын кызматкерлерине караганда Жайыт комитетине жайыт пайдалануучулар үчүн ӨКЖАда мал жаюунун эрежелери жөнүндө ка-бардар болуусун жогорулатууну жүргүзүү ыңгайлуура-ак, анткени алар бул жөнүндө көбүрөөк билишет.

Токой чарбалары сыяктуу мамлекеттик структу-ралар менен чыр чатактарды талдоонун тажрыйбасы боюнча жайыттарды биргелешип башкаруу жана план-даштырууну сунуш кылууга болот, анткени так ушул аспектиин жоктугу көптөгөн пикир келишпестиктерге

алып келет. Мына ошентип, башка сунуш болуп, Жайыт комитети менен ӨКЖАнын администрациясынын ортосунда жайыттарды бирлегешип башкаруу жана пландаштыруу эсептелиши мүмкүн. Жогорку жаза акылар катаал, бирок көзөмөлдүн натыйжалуу механизми фактысын эске алуу менен, аны мыйзамсыз мал жаюу жана жайыттардын мындан аркы тексизденүүсүн жана курчап турган чөйрөгө зыян келтирүүнү алдын алуу үчүн пайдаланууну улантуу мааниге ээ.

Жайыттарды өз багытында пайдаланбаган малчылар менен чыр-чатактар (туризм, бизнес, пайдалуу кендерди кол менен казып алуу, аарычылык). Бул чыр-чатактар Нарын облусунда жогорку маанидеги деңгээлде, орто маанидеги деңгээлде Чүй, Ысык-Көл, Баткен облустарында, төмөнкү маанидеги деңгээлде Талас облусунда аныкталган.

Бул конфликттин тиби кеңири таралган болушу ыктымал жана бардык кызыкдар тараптар жайыттарды мал жаюу үчүн жана ошондой эле туризм, бизнес, пайдалуу кендерди жөнөкөй жол менен казып алуу жана аарычылык үчүн пайдаланышат, анткени бул убакытты жана эмгекти сактап калууга мүмкүндүк берет.

Мындай чыр-чатактар жайыт пайдалануучулардын бизнес же туристтик ишмердикти жүргүзүүгө мүмкүн болгон жайыттар үчүн эрежелери жана жетүү укуктары менен макул эмес болгон учурда пайда болот.

Буга окшогон чыр-чатактар бир Айыл аймагынын жашоочуларынын ортосунда же бир нече Айыл аймагы, райондор же региондор ортосунда пайда болушу ыктымал. Алар көп учурларда кошумча бизнести жүргүзүүгө мүмкүнчүлүктөр арбын болгон негизги транспорт жолдоруна жана туристтик зоналарга жакын аймактарда пайда болушат.

Талаш-тартыштардын себептери айыл жериндеги сатуу базарларынын, айылдагы альтернативдүү киреше алып келүүчү ишмердиктин, жайытты кайталап пайдалануучулардан салыктарды жыйноо жана мыйзамдар жана укуктук маселелер боюнча калктын начар маалыматтуулугунун жоктугуна байланышкан.

Үй чарбалары үчүн дайыма кайталанып турган проблема болуп жай мезгилинде, тактап айтканда ар кандай сүт азыктарын (уй жана бээ сүтүнөн) максималдуу өндүрүү мезгилинде сатууга шарттардын жоктугу эсептелинет. Сүттү кайра иштетүүнүн ар кандай ыкмалары өндүрүмдү кечирээк мөөнөттөрдө сатуу үчүн сактоого мүмкүндүк берет. Бирок, алгачкы өндүрүмдү сатуу кайра иштетүүгө болгон чыгымдарды азайтат, ошону менен убакыт жана эмгекти сарптоо кыскартылат. Жайыттарда жайгашкан үй чарбалары инфраструктурага жеткиликтүүлүктүн аздыгынан же өндүрүмдү сатууга боло турган жерден бир кыйла алыс тургандыктан, кыйынчылыктар менен кездешет, бул сатып алуучуларга тоскоолдуктарды жаратат. Базарларга жеткиликтүүлүгү төмөн үй чарбалары, өзүнүн өндүрүмүн өзүлөрү үчүн чыгарышат же өндүрүмдү өз бетинче сатышат, бул алардын пикири боюнча кирешени олуттуу кыскартат. Мындан тышкары, айылдык үй чарбалары кирешелерди диверсификациялоонун аркасында жаратылыштык жана жаратылыштык эмес коркунучтарга карата ийкемдүүлүктү жогорулатышат. Кирешелерди диверсификациялоо боюнча тенденция бардык региондордо кеңири таралган. Жайкы жайыттарга чыгып жатышкан үй чарбалары акчанын түшүүсүнө алып келген жана малчылык менен айкалышкан кошумча ишмердикти жүргүзүүгө кызыгышат.

Чыр-чатактардын биринчи деңгээли ушул салыштырмалуу жаңы бизнеске зарыл болгон ресурстар үчүн атаандаштык формасында болот. Мисалы, бул бизнес үчүн жеткиликтүүлүк бар жайыттарды пайдалануу же ээлөөгө укук үчүн чыр-чатактарга тиешелүү, бирок ошол эле учурда чыр-чатактар туристтик агенттиктер менен туристтерди жайгаштыруу жана кызматтарды көрсөтүү боюнча дагы байланышкан. Улам көптөгөн малчылар ишкерлердин арасындагы атаандаштыкты күчөтө турган жана биринчи кезекте жайыт пайдалануучулардын ортосунда пайда боло турган чыр-чатактарды тереңдетүүчү бизнести баштоого мүмкүнчүлүк алууну каалашат.

Чыр-чатактардын экинчи деңгээли Жайыт комитети же Айыл өкмөтү тарабынан жайыттарды кошумча пайдалануучулардан салыктарды жыйноо башталганда пайда болот. Тиешелүү жөнгө салуучу актылар жетишээрлик белгилүү эместиктен жана жаңылыгынан, салыктарды чогултуунун аркасында көптөгөн түшүнбөстүктөр пайда болот. Мындай ченемдер жетишээрлик тааныш эмес жана жаңы болгондуктан, мындай салык чогултуулар түшүнбөстүктөрдү пайда кылат.

Чыр-чатактардын үчүнчү деңгээли ар кайсы Айыл аймактарынын жайыт пайдалануучулары жана Жайыт комитеттери стратегиялык маанилүү базар аймактарында жайгашкан жайыттарды пайдалануу үчүн чырдашат.

Пайдалуу кендерди жекече кол менен казып алуу өзгөчө абалды ээлейт, анткени анын курчап турган чөйрөгө болгон олуттуу таасири жайытты мал жаюу үчүн пайдалануу максаттарына коркунуч алып келиши ыктымал. Азыркы учурда ишмердиктин бул түрү Кыргыз

Республикасынын шарттарында сейрек, бирок ошол эле учурда мындай окуялардын саны алтынга болгон баанын өсүшү жана базарда жаңы тоо-кен казуучу компаниялардын пайда болуусу менен көбөйөт. Пайдалуу кендерди кол менен казып алуу учурлары өзгөчө көңүл бурууга татыктуу, анткени казып алуучулардын бир бөлүгү лицензияларга ээ эмес. Мыйзамсыз казып алуу жергиликтүү калктын мамлекеттик органдар, мисалы, милиция же министрликтер менен карама-каршы болгон учурда олуттуу чыр-чатактуу кырдаалга алып келет. Пайдалуу кендерди кол менен казып алуу чөйрөсүндөгү таасир берүүгө мониторинг жүргүзүлбөйт, эгерде ал качандыр бир жүргүзүлсө дагы, анын натыйжалары жергиликтүү деңгээлге чейин жеткирилген эмес. Жайыттарды, бизнес жана туризм менен байланышкан кайталап пайдалануу, малчылар менен малчы/бизнесмендердин бир аймакта олуттуу топтолушу тексизденүүгө көмөкчү болот, өзгөчө Жайыт комитеттери Жайыттарды башкаруунун пландарын кылдат иштеп чыгууда, аны ишке ашырууда кыйынчылыктарга кездешүүдө.

Малчылардын бизнести жана туризмди жүргүзүүгө мүмкүн болгон аймактарда топтолушу тиешелүү инфраструктурага болгон муктаждыктарын көбөйтөт. Бул өз кезегинде калыбына келтирүүчү иш чаралардын концентрациясынын өсүүсүнө же ушул аймактын инфраструктурасын курууга жана ошонун аркасында башка жайыттарга көңүл буруунун кыскаруу коркунучун жогорулатат.

Чыр-чатактын бул тибинин максималдуу курчтукка жетүүгө мүмкүнчүлүгү аз, бирок мындай мүмкүнчүлүк өзгөчө жамааттарда жайытты пайдалануу боюнча та-

лаш-тартыш болгондо сакталып турат. Чыр-чатактын эскалациясы салыштырмалуу төмөн, бирок ал өзүнүн артынан жамааттын, мал өстүргөн жана коштоочу ишмердикти жүзөгө ашырган үй-чарбаларынын, Жайыт комитеттери менен Айыл өкмөттөрүнүн ортосунда ыйкы-тыйкыларга алып келиши ыктымал.

Жайыттардын аймагында жергиликтүү же чет өлкөлүк компаниялардын чийки заттарды, минералдарды, шагылды жана көмүрдү казып алуу, цементти өндүрүү же чалгындоо ишмердигинин негизиндеги чыр-чатактар. Компаниялар менен болгон чыр-чатактар баалуу минералдарды, шагылды, көмүрдү, мунайды, цемент өндүрүү, аңчылык иш чаралары жана жайыттардын аймактарында антенналарды орнотуучу менчик телекоммуникациялык компаниялар менен байланышкан.

Демейде мындай чыр-чатактар бир Айыл аймагында орун алат. Бирок, эгерде компаниялар башка региондордон же ал тургай башка өлкөлөрдөн болсо, алар татаал кырдаалдарга алып келет, анткени бул ишканалардын ишмердиги боюнча чечим кабыл алуучу адамдар жайыт пайдалануучулар же Жайыт комитети үчүн жеткиликтүү эмес. Мындай чыр-чатактардын себептери болуп негизинен жайыттарды пайдалануу үчүн төлөмдүн же компенсациялардын зарылдыгы (*мисалы, тоо-кен казуу иштери учурундагы аларды жок кылуу*), бул чөйрөдөгү жөнгө салууну начар билгендик жана мониторингдин жоктугу эсептелинет, анткени бул ишмердиктин түрлөрү курчап турган чөйрөгө таасир берет.

Жайыттарды пайдалануу үчүн төлөмдөр маанилүү маселелерге тиешелүү болот, анткени кээде мындай

компаниялар пайдаланып жаткан аймактарга тие-шелүү уруксаттарга ээ болушпайт, ошондой эле алар жерлердин тигил же бул категориялары карамагында болгон ар кандай уюмдар менен келишимдерди көңүл-дөнбөй түзүшөт. Алардын карамагында болгон инфра-структура (мисалы, жолдор жана суу менен камсыз кылуу системалары) талаш-тартышка түшүп калуусу ыктымал, анткени Жайыт комитеттери жана жайыт пайдалануучулар аларды пландаштырууда (мисалы, жолдун долбоорун кароо) жана пайдаланууда (миса-лы, суу менен камсыз кылууда) катышуубуз керек деп эсептешет. Айрым компаниялар курчап турган жайыттарга түздөн-түз таасир кыла алышат (мисалы, цементти өндүрүшүнүн жүрүшүндө тоюттун потен-циалын төмөндөтүү менен жакынкы жайыттарга тарай турган чаңды өтө көп пайда кылат). Мындай кошумча эффекттерди алар эсепке алышпайт, ошону менен алар ушул жайыттарды пайдаланышкан малчы-лардын нааразычылыгын туудурушат. Ошондой эле, Жайыт комитеттери жайыттардын аймактарында ан-тенналарын орнотуп жаткан менчик телекоммуника-циялык уюмдарга дагы нааразы экендиги жөнүндө ка-барлашат.

Жерди трансформациялоо жөнүндөгү маалымат-тын жетишсиздиги учурунда татаалданышы ыктымал. Эгерде компания иш жүргүзүп жаткан жердин катего-риясы башкага өзгөртүлсө, анда ал Жайыт комитети-нин компетенциясынан чыгат. Ири компаниялар жана айрыкча чет элдик компаниялар демейде жумушчу аянттарын бөлүп алуу үчүн жерди трансформациялоо процедурасын жүргүзүшөт. Ошентсе дагы, алар пайда-ланып жаткан жердин бир бөлүгү, мисалы, материал-

дарды сактоо үчүн, жайыттын категориясында кала бериши мүмкүн. Бул жагдай баяндалган процедураны Айыл өкмөтү жана Жайыт комитети менен келишимди түзүүгө жетишүүгө аракет кылган компаниялар үчүн татаалдантат. Бирок бул ошондой эле келишимди түзүү учурунда компания пайдалана турган аймакты же анын активдүүлүгүнүн кесепеттерин аныктоосу керек болгон Жайыт комитети үчүн көйгөйдү түзөт.

Экологиялык таасир берүү жана аймакты калыбына келтирүүнүн планы малчыларды жана Жайыт комитетин бул жерлерди кийин мал жаюу максатында пайдалануу мүмкүнчүлүгүн кепилдөө үчүн даттанууларды берүүгө түртөт. Малчылар жана Жайыт комитеттери компенсация төлөөнүн жана жерлерди пайдалануунун укуктук алкактары жөнүндө жетишерлик маалыматтарга ээ эмес, бул компаниялардан экологиялык таасирдин мониторинги жоктугу менен бирге жайыт пайдалануучулар менен компаниялардын ортосундагы тирешүүнү күчөтөт. Ири алтын казуучу компаниялардын жергиликтүү калк менен, анын ичинде жайыт пайдалануучулардын өкүлдөрү менен чыр-чатактары пайда болот. Жергиликтүү жашоочулар экологиялык таасири жөнүндөгү маалымдуулукту кеңейтүүнү жана курчап турган чөйрөнү коргоонун мындан дагы катаал стандарттарын сактоону, ишке алуу жана жергиликтүү деңгээлдеги компенсациялык төлөмдөрдү жогорукталууну талап кылышат. Ошондой эле алар, жолдордун жана көпүрөлөрдүн жайгашуусун аныктоодо жана долбоорлоодо жамаат үчүн бул инфраструктуралык объекттердин өтө маанилүүлүгүн эске алуу менен жергиликтүү жашоочуларды катыштырууну кеңейтүүнү суранышат.

Аңчылык туризми чет өлкөлүктөрдү абройлуу олжо атып алуу мүмкүнчүлүгү менен кызыктырат. Аңчылык Жайыт комитетинин карамагында турган аймактарда жүргүзүлөт, бирок төлөмдөр механизми азыркыга чейин ар бир атып алынган айбанга лицензиянын наркынын 20% ала турган Айыл өкмөтүндө каралат. Азыркы мезгилде бул боюнча эч кандай чыр-чатактар пайда болгон жок, анткени Жайыт комитетинде ушундай мүнөздүү жайыт пайдалануучулар менен кандай кылуу керектиги жөнүндө маалымат өтө аз. Мындан тышкары, аңчылык бийик тоолордо күзүндө, малчылар малын жайлоодон айылдарга алып түшкөн мезгилде башталат. Мындай ишмердиктин башка аспектиси болуп жапайы фаунанын өкүлдөрү үчүн тынч зоналарды камсыз кылуу болуп эсептелинет. Азыркы учурда алардын чек аралары так аныкталган эмес жана аңчылыкты уюшуруу боюнча компаниялардын Жайыт комитети менен келишимдерди түзүүгө аракет кылуу ыктымалдыгы бар. Бул процесс кызыкдар тараптарды так аныктоого жана аларга контракттын шарттарын талкуулоого мүмкүндүк берет.

Жайыттар боюнча трансчекаралык чыр-чатактар. Мындай типтеги чыр-чатактар жайыт пайдалануучулар жана Жайыт комитети менен башка өлкөлөрдүн жайыт пайдалануучуларынын ортосунда пайда болот. Жашыруун түрдө бул чыр-чатактар дайыма болуп турат, бирок курч фазасына сейрек өтөт.

Негизинен чыр-чатактар Тажикстан менен чек арада мал айдап өтүүчү жерлерде орун алган. Өзбекстан менен чек арада чыр-чатактар дээрлик жок, анткени 2010-жылдан чек ара жабык. Ошентсе дагы, анклавдардын жанындагы кырдаалдар абдан чыңалган. Талас

облусунда казактардын малын жайгандыгы үчүн чакан масштабдагы чыр-чатактар бар.

Айылды өнүктүрүү фонду (RDF) ишке ашырган «Баткен облусунун Айыл аймактарынын чек араларында коңшу мамлекеттердин жарандары үчүн убактылуу мал жаюуга мүмкүнчүлүктөрдү берүү жолу менен чыр-чатактардын потенциалын кыскартуу» долбоорунун алкактарында чыр-чатакка алып баруучу төмөндөгү негизги көйгөйлөрдү аныктаган:

❖ Жалпы жаратылыш ресурстарын пайдалануу үчүн талаш-тартыштар;

❖ Талаш-тартыштуу аймактардын болушу, жерлерди басып алуу жана физикалык чек аралардын жоктугу менен көрсөтүлгөн аймактык жана жер чыр-чатактары;

❖ Көйгөйү трансчекаралык жолдор жана чек арачылардын ишмердиги менен байланышкан чек араларды адамдар, товарлар жана кызматтардын өтүүсү;

❖ Өкмөттөрдүн жана аткаминерлердин аракеттери;

❖ Социалдык-маданий жана этника аралык чыңалуу, диний маселелер;

❖ Кабардар болуунун төмөндүгү.

Чыр-чатак Кыргыз Республикасында дагы, коңшу өлкөлөрдүн чек арага жакын зоналарындагы малдын көбөйүшү, демек, жайыттардын өсүп жаткан тексизденүүсү менен тереңдейт. Көйгөй адамдардын жакынкы жайыттарды пайдаланып, алыскы жайыттарга финансылык мүмкүнчүлүктөргө байланыштуу жана ал жактагы инфраструктуранын жоктугунан баргысы келбегендиктен чыгып жатат.

Бул чыр-чатакта каршылашкан жактардын мыйзамдын алкактарында жөнгө салууну кыйындаткан

мамилелери өтө татаал. Мисалы, Баткен облусунда эки тараптын тең чек арага жакын айылдарынын ортосунда күчтүү өз ара көз карандылык байкалат. Кыргыз тарап жайыттарга ээлик кылат, ал эми ошол эле учурда тажик тарап эгерде алардын малы үчүн чек ара жабылып калса, сууга жана азык түлүккө жолду жаап коё алат, чек арага жакын кыргыз айылдарына Тажикстандан азык-түлүктү сатып алуу бир кыйла арзан жана тез болгондуктан, алар таасир берүүнүн ушул рычагына көз каранды болушат. Ошондой эле анклавдар менен аларды курчап турган аймактардын ортосундагы көз карандылык дагы абдан күчтүү. Албетте, айыл калкынын турмушунун деңгээли өтө төмөн, ал эми чет өлкөлүк малды жайдыруу кошумча киреше алып келет. Ушуга байланыштуу тажиктердин малын жайган жайыт пайдалануучулар менен чет өлкөлүк мал жайбагандардын ортосунда күчөп кетүүгө потенциалдуу көмүскө чыр-чатак бар. Бул жерде үчүнчү жак – чет өлкөлүк малды жаюуну көзөмөлгө алгысы келген Жайыт комитети. Ошондой эле айрым жайыт пайдалануучулар чет элдик жарандардын малын өз малы катары көрсөткөндүгүн белгилей кетүү керек, бул чет элдик малдын жайылышы боюнча далилдерди таба албаган Жайыт комитетинин ишин татаалдантат.

Чыр-чатакты чакыруучу башкы себеп болуп, жайыттардын жоктугу же коңшу мамлекеттердин чек арага жакын зоналарындагы алардын чектелүү аянты, бул чет өлкөлүк жарандарды малын Кыргыз Республикасынын аймагында жаюуга мажбур кылат. Буга кыргыз аймагында чет өлкөлүк малды жаюунун тарыхый салты көмөкчү болуп, бул практиканы көндүм иш катары көрсөтүп калган. Союз таркагандан кийин, Жайыт ко-

митети пайда болуп, чет өлкөлүк малды жаюу мыйзамсыз болуп калды. Бирок, коңшу мамлекеттер, өзгөчө айыл жерлеринде, Кыргыз Республикасы сыяктуу эле киреше алуунун жападан жалгыз мүмкүнчүлүгү болбосо дагы, олуттуу көз карандылыкта, ошондуктан өз жайытында гана мал жаюу максатында малдын башын кыскартууга кызыкдар эмес.

Советтер Союзунун дагы бир мурасы болуп, ал кулагандан кийин инфраструктуралык объекттерден пайда болгон көз карандылык. Кыргыз Республикасы чек араны жабууга аракет кылган учурда, каршылаш тарап башка ресурстарга болгон жолду жабат.

Бир эле учурда, чет өлкөлүк малды кээде жетишээрлик көп санда жаюу жакын жерлердеги инфраструктуралык объектилери бар жайыттардын абалынын абдан начарлоосуна алып келет. Чет өлкөлүк малды жайбаган жайыт пайдалануучулардын нааразычылыктары күчөйт, алар мыйзамсыз маселени азырынча жөнгө сала албаган Жайыт комитетине өз нааразычылыктарын билдиришет. Кыргыз чек арасын кесип өткөн малдын зарыл болгон эмдөөлөрдөн өткөндүгү жөнүндөгү маалымдамасы жок, бул илдеттер катталган учурда кырдаалды татаалдантип, курчутуп жиберет.

Чет өлкөлүк малчылардын Токой чарбаларынын жайыт жерлерин мыйзамдуу ижарага алуу мүмкүнчүлүктөрүнөн башаламандык келип чыгат. Бул Токой чарбасынын жайыттарын пайдалануу үчүн жергиликтүү жана чет элдик жайыт пайдалануучуларынын ортосундагы жогорку атаандаштыкка алып келип, чыр-чатакка себеп болушу мүмкүн. Ошентсе дагы, мал айдоо жолдору чет өлкөлүк малчылар малын жаюуга укугу болбогон Жайыт комитетинин жайыттары аркылуу өтөт.

Айылды өнүктүрүү фонду (RDF) тарабынан аныкталган чыр-чатактарды жумшартуунун чараларынын бири, бул мамлекеттер аралык макулдашуунун негизинде коңшу мамлекеттердин жарандарынын жайыттарды убактылуу пайдалануу мүмкүнчүлүгү. 2009-жылы Айылды өнүктүрүү фондунун (RDF) демилгеси менен улуттук деңгээлде Кыргыз Республикасынын өкмөтү өлкөнүн аймагында чет өлкөлүк мал жаюуну мамлекеттер ортосундагы макулдашуулар аркылуу жазып-каттоо аракетин жасаган. Кыргыз Республикасы жайлоо мезгилинде малдын бир шарттуу башын жайгандык үчүн 3 АКШ долларын төлөө шарты менен жайыттарды берүүнү сунуш кылган. Бирок, Тажикстандын өкмөтү салымды төлөөнүн шарттары менен макул болгон жок.

Тегерек столдорду өткөргөндөн кийин РДФ бул маселе боюнча мамлекеттер арасында макулдашууга кол койгонго чейин пайдаланууга боло турган чечимди иштеп чыкты. Бул чечим «Кыргыз Республикасынын айрым чек арага жакын аймактарына өзгөчө статусту берүү жана аларды өнүктүрүү жөнүндөгү» 26.07.2011-ж. №145 Мыйзамына жана анын тиркемесиндеги жобого негизделген болчу. Ушул резолюцияга ылайык, өз алдынча башкаруунун жергиликтүү органдары коңшу мамлекеттердин жарандарына жайыттарды убактылуу пайдаланууга бере алышат, бул жайыттарды пайдалануудан келип чыккан трансчекаралык көйгөйлөрдү кыскартууга багытталган.

РДФ «Жайыттар жөнүндөгү» Мыйзамдын ченемдерине ылайык бааларды белгилөө менен өзгөчө статустагы жерлердеги жайыттарды убактылуу пайдалануу жолу менен ЖӨАБ ды күчтөндүрүү маселеси каралган «Кыргыз Республикасынын Жер Кодексине толук-

тоолорду киргизүү жөнүндөгү». мыйзам долбоору даярдаган. Ошентип, жайыттарга белгилене турган баа сыйымдуулукка көз каранды, ал эми бюджет болсо жаңы структураны калыбына келтирүүгө жана курууга багытталат. Кызыкдар тараптарды бириктирүү диалогду курууга мүмкүнчүлүк берет, ал эми жайыттарды бирдиктүү башкаруу айкындыгын жогорулатат. Бул Борбордук Азия өлкөлөрүнүн трансчекаралык чыр-чатактарын улуттук деңгээлге көтөрүүгө жана жайыт ресурстарын жалпы пайдалануу боюнча мамлекет аралык макулдашуунун ратификациялык процессин тездетүүгө багытталган.

Чыр-чатактардын негизги себеби болуп, жайыт пайдалануучуларда, Жайыт комитеттеринде, АӨ, компанияларда, облустук жана райондук мамлекеттик администрацияларда «Жайыттар жөнүндөгү» Мыйзам тууралуу маалыматтардын аздыгы эсептелинет. Эгерде механизмдер жана чечимдер мурдатан эле бар болсо, анда алар кабардар болууну жогорулатуу боюнча, потенциалды көтөрүү боюнча кеңири кампанияны жана кызыкдар тараптар менен кошо Жайыт комитеттеринин жайыт пайдалануучуларына системалык тренингдерин өткөрүү жолу менен, жеткиликтүү деңгээлге жеткирилиши керек эле. Кабардар болууну жогорулатуу боюнча тренингдер чыр-чатактардын ар кандай түрлөрүн болтурбоо жана таасир берүү үчүн негиз болуп эсептелет.

КОРУТУНДУ

Корутунду ордуна «Өнүктүрүү саясат институту» тарабынан жарык көргөн, мыйзамдар боюнча адис Б.И.Орозбаев, муниципалдык финансы жана бюджеттер аралык мамиле боюнча адис А.А.Чекиров, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын мурдагы жетекчиси, айыл өкмөтүнүн башчысы катары 12 жылдык иш тажрыйбасы бар С.А.Эсенбеков тарабынан даярдалган «Мен – жергиликтүү кеңештин депутатымын» аттуу суроо-жооптор жыйнагынын Жайыттар жөнүндө бөлүмүнөн алынган материалдарды келтиребиз:

Кандай жерлер жайыттарга кирет, алар эмнеге арналган?

Жайыт – бул чөп баскан, чабынды тоют түрүндө, мал жайып оттотулуучу, жана аңчылык, аарычылык, дары чөптөрдү, мөмөлөрдү жана жемиштерди жыйноо, чөп жана отун даярдоо, туризм жана жарандардын эс алуусу сыяктуу максаттарда пайдаланылуучу айыл чарба жерлеринин бир түрү (*«Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын 2-беренеси*).

Айылдарга жакын жайланышкан жайыттар, интенсивдүү пайдалануу чөлкөмдөрүндөгү жайыттар, ошондой эле алыскы жайыттар мамлекеттик менчикте турат жана жеке менчикке же ижарага берилиши мүмкүн эмес (*Жер кодекси 4-берене*).

Маданий жайыттар, чөп чабыктар жана түп тамырынан жакшыртылган жайыттар өзгөчө баалуу айыл чарба жерлерине кирет, аларга гидротехникалык курулуштардан башка имараттарды менен курулуштарды курууга жол берилбейт (*Жер кодекси 74-берене*).

Өзгөчө баалуу айыл чарба жерлерин (айдоо аянттарын, көп жылдык чөптөрдү, кысыр аңыздарды, маданий жайыттарды, чөп чабыктарды жана түп тамырынан жакшыртылган жайыттарды) башка азыраак баалуу жерлердин же жерлердин башка категориясына которуу Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн өзгөчө компетенциясына кирет.

Ошондой эле малдын менчик ээлери чоң жол менен малдарын айдап өтүүдө, жер тилкелеринин менчик ээлерине жана жерди пайдалануучуларга зыян келтирсе, алардын алдында жоопкерчиликтүүлүгүн эсте тутуусу керек (*Жер кодекси 75-берене*).

Айылдык аймакта жайыттардын талаш-тартыш тилкелер» бар. Мындай маселени кантип чечүү керек?

«Жайыттар жөнүндө» Мыйзамга ылайык жайыттардын чектери учурдагы айылдык аймактардын чектерин эске алуу менен, мурдагы советтик жана коллективдик чарбалардын чектери боюнча бөлүштүрүүнүн негизинде белгилениши керек (*«Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын 3-беренеси*).

Эгерде чек араларды белгилөө процессинде талаш-тартыш жаралган учурда, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына берилүүчү жайыт тилкелеринин чек аралары төмөнкүдөй белгиленет:

- мамлекеттик акты боюнча колхоздорго жана совхоздорго берилген жерлердин чек араларында;
- чарбакер субъекттердин чек араларын белгилөө боюнча материалдарга ылайык, узак мөөнөттүү пайдалануу негизинде колхоздор жана совхоздор пайдаланып келишкен мамлекеттик жер запасынын курамына кирген жерлердин чек араларында.

Жайыттардын чек аралары жергиликтүү мамлекеттик администрация түзгөн жергиликтүү комиссия тарабынан белгиленет. Комиссиянын курамына айылдык аймакка чектеш ар бир айыл өкмөтүнүн башчылары, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аймагына чектеш жайыт пайдалануучулардын өкүлдөрү, областтын мамлекеттик администрациясынын жана кыймылсыз мүлккө укукту каттоо чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын жер курулушу боюнча адистери кирет.

Өкмөт тарабынан ошондой эле жергиликтүү комиссия, же болбосо областтык жумушчу топторунун комиссиялары чечпеген талаш-тартыштарды чечүүгө ыйгарым укуктуу Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча мамлекеттик комиссия түзүлүшү мүмкүн, ал жайыттардын чек араларына карата Өкмөткө акыркы сунуштамаларды даярдоону камсыз кылат. Мамлекеттик комиссия ар бир областта жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ортосундагы жайыттардын чек араларына тийиштүү талаш-тартыштарды жөндөөгө, жергиликтүү комиссиялар тарабынан аныкталган жайыттардын чек араларын Мамлекеттик комиссияга көрсөтүүгө жана бекитүүгө ыйгарым укуктуу жумушчу топторду түзүүгө укуктуу.

Жайыттардын чек араларын бекитүү жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча Мамлекеттик комиссиянын сунуштамаларынын негизинде Өкмөт тарабынан жүзөгө ашырылат.

Жайыттардын чек араларында талаш-тартыштуу тилкелер болгон учурда, мындай маселени туура чечүү үчүн айыл өкмөтү жергиликтүү мамлекеттик администрация тарабынан түзүлгөн жергиликтүү комиссияга, ал эми ушул маселе жергиликтүү комиссия тарабынан

чечилбеген учурда областтык жумушчу топко же болбосо жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча Мамлекеттик комиссияга кайрылуусу зарыл.

Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча жергиликтүү (райондук) комиссиялар айылдык аймактын жайыттарынын чек араларын аныктоого байланышкан талаш-тартыштарды кароого ыйгарым укуктуу экенин эсте сактоо керек.

Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча маселелерди чечүү үчүн түзүлгөн областтык жумушчу топ жергиликтүү (райондук) комиссиялар чечпеген жайыттардын чек араларына тийиштүү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ортосундагы талаш-тартыштарды кароого ыйгарым укуктуу.

Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча Мамлекеттик комиссиянын компетенциясына жергиликтүү мамлекеттик администрациялар тарабынан түзүлгөн жергиликтүү комиссиялар, же болбосо областтык жумушчу топтор чечпеген талаш-тартыштарды чечүү кирет.

Жайыттарды башкаруу маселелери боюнча депутаттардын кандай ыйгарым укуктары бар?

Тескөө укугунан тышкары, жайыттарды башкаруу үчүн жоопкерчилик жана көзөмөлдөө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына берилет. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жайыт жерлерин сатууга, категориясын өзгөртүүгө, менчикке берүүгө укуксуз.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана жайыт пайдалануучулар жайыт жерлерин малды откоруп жаюу жана «Жайыттар жөнүндө» Мыйзамда каралган башка максаттарда, мисалы аңчылык, аарычылык, дары чөптөрдү, мөмөлөрдү жана жемиштерди жыйноо,

чөп жана отун даярдоо, туризм жана жарандардын эс алуусу үчүн пайдалана алышат.

«Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын ченемдерин иш жүзүндө пайдалануунун маанилүү өзгөчөлүктөрү бар. Мисалы, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча ыйгарым укуктарды жайыт пайдалануучулардын бирикмесине өткөрүп берүүгө укуктуу. Ошону менен бирге, жайыттарды башкаруу боюнча негизги ыйгарым укуктар, алып айтканда, жайыт билеттерин берүү.

– бул Жайыт комитетинин – жайыттарды пайдалануучулар бирикмесинин аткаруучу органынын гана өзгөчө ыйгарым укугу. Ошондуктан айылдык аймактын аймагында жайыт пайдалануучулардын бирикмелери милдеттүү түрдө түзүлүүсү керек.

Жергиликтүү кеңеш ар жыл сайын төмөнкүлөрдү бекитет:

- жайыттарды пайдалануу боюнча жамааттын планын, алардын аткарылышы жөнүндө отчетторду;
- ар бир жайыттык тутум үчүн жана жайыттарды пайдалануунун ар бир түрү үчүн жайыт жерлерин пайдалануу укугу үчүн төлөмдөрдүн көлөмүн кошо алганда, жайыттарды пайдалануу планын.

Жайыт комитетинин курамына жайыт пайдалануучулардын бирикмесинин Уставында аныкталган сандагы жергиликтүү кеңештин депутаттары милдеттүү түрдө кирүүлөрү керек экенин белгилей кетүү маанилүү.

Мында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана жайыт пайдалануучулар бирикмесинин жайыттарды пайдалануу боюнча ишине, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларды кошпогондо, мамлекеттик органдардын жана жерги-

ликтүү мамлекеттик администрациялардын кийлигишүүсүнө жол берилбейт («Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын 4-беренеси).

Жайыт пайдалануучулар бирикмесине жана Жайыт комитеттеринин курамына ким кирет?

Жергиликтүү калк, мал ээлеринин жана жайытты башка максаттарда (аңчылык, аарычылык, дары чөптөрдү, мөмөлөрдү жана жемиштерди жыйноо, чөп жана отун даярдоо, туризм жана жарандарды» эс алуусу үчүн) пайдалануучу адамдардын жайыттарды пайдалануу жана жакшыртуу үчүн кызыкчылыктарын жактоочу жайыт пайдалануучулар бирикмесин түзөт.

Жайыт пайдалануучулар бирикмеси аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органы катары түзүлүшү мүмкүн жана юстиция органдарында юридикалык жак катары милдеттүү каттоодон өтүүгө жатат.

Жайыт пайдалануучулар бирикмелеринин мүчөлөрү бирикмеден «Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын жоболорунун аткарылышын жана ошондой эле аларга бирикменин иши жөнүндө кандай болбосун маалыматты берүүнү талап кылууга укуктуу.

Жайыт пайдалануучулар бирикменин алдында жайыттарды пайдалануу пландарынын аткарылышы үчүн жооп берет («Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын 5-беренеси).

Жайыт комитети жайыт пайдалануучулар бирикмесинин аткаруу органы болуп саналат, ал жайыт пайдалануучулардын өкүлдөрүнөн, жергиликтүү кеңештин депутаттарынан, айыл өкмөт башчысынан турат.

Жайыт комитети жайыт пайдалануучулар бирикмесинин учурдагы иштерине жетекчиликти жүзөгө ашырат. Жайыт комитетинин мүчөлөрү бирикменин

жалпы чогулушунда жайыт пайдалануучулардын өкүлдөрүнүн ичинен 3 жылга шайланат. Мында Жайыт комитетинин мүчөлөрүнүн саны так эмес болушу керек.

Жайыт комитетинин ыйгарым укуктарына төмөнкүлөр кирет:

- жайыттарды пайдалануу боюнча жамааттын планын иштеп чыгуу;
- жайыттарды пайдалануунун ар жылдык планын иштеп чыгуу;
- жайыттарды пайдалануу боюнча жамааттын планынын жана жайыттарды пайдалануунун ар жылдык планынын жоболорун ишке ашыруу;
- жайыттардын абалына мониторинг жүргүзүү;
- жайыттарды пайдалануунун ар жылдык планына ылайык жайыт билеттерин берүү, ошондой эле жайыттарды башка максаттарда пайдалануу жөнүндө келишимдерди түзүү;
- жайыттарды пайдалануу үчүн акы белгилөө жана жыйноо, аларды жергиликтүү кеңеште милдеттүү бекитүү;
- өзүнүн ыйгарым укуктарынын алкагында жайыттарды пайдаланууга тийиштүү талаш-тартыштарды чечүү;
- жайыттарды жана башка ресурстарды пайдалануу үчүн акы төлөөдөн түшкөн, жайыт инфратүзүмүнө инвестиция катары жөнөтүлгөн, аларды күтүүгө, башкарууга жана жакшыртууга жиберилген кирешелерди башкаруу;
- бирикменин жалпы чогулушунун компетенциясына гана таандык маселелерди кошпогондо, бирикменин учурдагы ишин жетектөөнүн башка маселелери.

Жайыттарды пайдалануу боюнча пландарды иштеп чыгууда жана ишке ашырууда Жайыт комитети квалификациялуу адистерди, ошондой эле тийиштүү мекемелерди жана уюмдарды тартууга укуктуу.

Жайыт комитети өз ишинин бардык маселелери боюнча жайыт пайдалануучулардын жалпы чогулушуна отчет берет. Бирикмеге кирген жайыт пайдалануучулардын чейрегинин талаптары боюнча, Жайыт комитетинин компетенциясына тийиштүү болгон кандай маселе болбосун жайыт пайдалануучулардын жалпы чогулушунун кароосуна киргизилиши мүмкүн («Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын 6-беренеси).

Жайыттарды пайдалангандыгы үчүн акыны ким белгилейт?

Жайыт комитети жайыт пайдалануучуларга алар жайыт жерлерин пайдалангандыгы үчүн тийиштүү акынын төлөгөндөн кийин жайыт билеттерин берет.

Жайыттарды пайдалангандыгы үчүн акынын көлөмү жайыт аянтынын бирдигине оптималдуу жүктү, алардын инфратүзүмдөрүнүн абалын, ошондой эле алардын азыктуулугун, алыстыгын жана башка факторлорду эске алуу менен жыл сайын белгиленет, жайыттарды пайдалануу боюнча ар жылдык планга киргизилет жана жергиликтүү кеңеш тарабынан бекитилет.

Жайыт жерлерин пайдалануу укугу үчүн акынын көлөмү ар бир жайыт тутуму жана жайыт пайдалануунун ар бир түрү үчүн, жыл сайын, жер салыгынын базалык коюмунан төмөн эмес деңгээлде белгиленет.

Мал башы үчүн акынын көлөмүн аныктоо Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2009-жылдын 19-июнундагы № 386 токтому менен бекителген «Жайыттарды пайдалангандыгы үчүн төлөмдү белгилөөнүн тар-

тиби жөнүндө» Типтүү жободо белгиленген бир нече баскычтардан турат, анда ошондой эле мал башына төлөнүүчү акынын көлөмүн аныктоо боюнча мисалдар каралган.

Жайыт пайдалануучулар бирикмесинин бюджетинин өзгөчөлүгү аны түзүүнүн тартиби болуп саналат. Адегенде жайыттарды пайдалануу боюнча планды жана Жайыт комитетинин операциялык чыгымдарын ишке ашыруу үчүн зарыл болгон сарптоолордун көлөмү эсептелип чыгат. Керектөөгө жараша мал башы үчүн төлөнүүчү акынын көлөмү эсептелет. Жайыттарды пайдалангандыгы үчүн акы ар жыл сайын Жайыт комитети тарабынан аныкталат, жергиликтүү кеңеште бекитилет жана жайыттарды пайдалануунун ар жылдык планында көрсөтүлөт.

Жайыт пайдалануучулардан салык алуу Кыргыз Республикасынын Салык кодексине (*«Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын 9, 10, 11-беренеси, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2009-жылдын 19-июнундагы № 386 токтому менен бекителген «Жайыттарды пайдалангандыгы үчүн төлөмдү белгилөөнүн тартиби жөнүндө» Типтүү жобо*) ылайык жүзөгө ашырылат.

Жайыт жерлерин пайдалануудан түшкөн каражаттар кайда багытталат?

Жайыт жерлерин пайдалануудан келип түшкөн каражаттар төмөнкүдөй сарпталат:

- Жайыт комитетинин үлүшүн түзгөн, жайыт жерлерин пайдалангандыгы үчүн төлөмдөрдүн бөлүгү аны күтүүгө, жайыттарды жана жайыт инфратүзүмдөрүн жакшыртууга жана өнүктүрүүгө;

- жергиликтүү өз алдынча башкаруунун үлүшүн түзгөн жайыт жерлерин пайдалангандыгы үчүн

төлөмдөрдүн бөлүгү жергиликтүү бюджетке жиберилет.

Төлөмдү жыйноону Жайыт комитети жүзөгө ашырат. Жайыт билетти үчүн төлөмдөрдү бөлүп төгүүгө жол берилет, бирок үстүдөгү жылдын 1-октябрынан кечиктирбестен.

Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча жамааттын планынын жана жайыттарды пайдалануунун жылдык планынын ортосундагы айырмачылык эмнеде?

Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча жамааттын планында жайыттарды туруктуу пайдалануу үчүн бардык негизги маалыматтар, ошондой эле жайыт пайдалануучулар үчүн жайыттарды пайдалануу жана малды откоруп жаюу маалыматтары камтылган. Жалпы жетекчилик мүнөздө жана стратегиялык планда болот.

Жайыттарды пайдалануунун ар жылдык планында жайыт пайдалануучуларга жана алардын малына тийиштүү бир кыйла конкреттүү маалыматтар, ошондой эле үстүдөгү жылга уюштуруучулук иш чаралары камтылат. Оперативдүү жылдык план мүнөзүндө болот.

Жамааттын жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча планы Жайыт комитети тарабынан түзүлөт, документ жамааттын планын иштеп чыгуу жана бекитүү убагында ошол органдардан келип түшкөн маалыматтарга ылайык, айлана чөйрөнү коргоо жаатындагы ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын планын эсепке алууга милдеттүү.

Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча жамааттын планы төмөнкү компоненттерден турат:

- жайыттардын чек аралары белгиленген карталар,
- пайдалануудан чыгарылган аянттар,
- кайтаруудагы аймактар,
- мал айдоочу тилкелер,
- жайыт инфратүзүмүнүн башка маанилүү объекттери,
- жайыттардын абалы, бардык жайыт участкакторунун сапаты,
- оптималдуу жүк,
- жайыт инфратүзүм объекттерин өнүктүрүү жана кайра куруу боюнча план,
- жайыттарды башкаруу жана пайдалануу, аларды жакшыртуу жана беш жылдык мөөнөткө чейин реабилитациялоо боюнча орто мөөнөттүү план,
- жайыттарды башкаруунун жана пайдалануунун жылда жаңылануучу планы,
- жайыттарды башка максаттарда башкаруу жана пайдалануу планы (*«Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын 7-беренеси*).

Жамааттын жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча планынан тышкары Жайыт комитети жыл сайын жайыттарды пайдалануу планын иштеп чыгат, ал жамааттын жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча планына тиркелет жана анын ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

Жайыттарды пайдалануунун жылдык планы төмөнкүлөрдү камтышы керек:

- пландаштырылган жылга жайыт билеттери бар жайыт пайдалануучулардын тизмесин;
- пландаштырылган жылга жайыт билеттери берилген малдын тизмеси жана алардын ээлеринин-малчыларынын тизмесин;

- жаныбарлардын ылаңдуу, ылаңдуу эместигине (эмдөө, дары сууга чөмүлтүү ж.б.) карата чаралардын тизмегин, аларды жайыт пайдалануунун шарттары катары жайыт пайдалануучулар сактоого тийиш;

- мал жаюунун мезгилдүү маршруттарын, жайыт жүгүртүүнү, малдын кыймылын, мал айдап өтмө жолдорду жана пайдаланылуучу кашааларды белгилөөчү картаны жана календардык графикти;

- ишмердиктин аларга уруксат берилген түрлөрүн, ошондой эле аларга аталган иш-чараларды жүргүзүүгө уруксат берилген жерлерди көрсөтүү менен жайытка чыгаруу максатынан тышкары пайдаланылуучу адамдардын тизмесин;

- жайыт пайдалануунун бардык түрлөрү боюнча акы төлөө графигин.

Жамааттын жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча планы жана жайыттарды пайдалануунун ар жылдык планы аны Жайыт комитети даярдагандан кийин жергиликтүү кеңеш тарабынан бекитилүүгө жатат жана бардык жайыт пайдалануучулар үчүн аткарууга милдеттүү (*«Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын 8-беренеси*).

Жайыттарды пайдалануу укугун Мамкаттоодо каттоонун зарылдыгы барбы?

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жайыттарды пайдалануу укугу аларга берилген башкаруу жана пайдалануу чектеринде милдеттүү түрдө мамлекеттик каттоодон өткөрүлүүгө тийиш.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан айылдык аймактын чек араларында өздөрүнө башкарууга берилген жайыттарды пайдалануу укугун мамлекеттик каттоону жүзөгө ашырууда мамлекеттик

каттоо органы кошумча изилдөөлөрдү жүргүзбөстөн, б.а. кошумча иликтөөлөрсүз, алынган маалыматтарга ылайык чек араларды белгилеп каттоону жүзөгө ашырат.

Жайыт билеттеринин негизинде жайыттарды үч жылдан ашык пайдалануу укугу Мамкаттоодон (*кыймылсыз мүлккө укуктарды каттоо боюнча райондук башкармалыкта*) милдеттүү түрдө өткөрүлүүгө тийиш.

Жайыт билеттеринин негизинде жайыттарды үч жылга жетпеген мөөнөткө пайдалануу укугу билет кармоочунун каалоосу боюнча катталышы мүмкүн (*«Жайыттар жөнүндө» Мыйзамдын 16-беренеси*).

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР ЖАНА БУЛАКТАР

1. Абдырахманов Нурак. Улуу баян. Кыргыз жана Арий-Туракий калктарынын тарыхынан маалымат наама. – Б.: «Бийиктик», 2007. – 600 б.
2. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер /Которгон С.Мамбеталиев, Д.Сулайманкулов, С.Макенов. – Б.: «Кыргызстан – Сорос» фонду, 1999. – 896 б.
3. Абыкеев Ч. Кыргыз элинин жаратылышты коргоодогу улуттук өзгөчөлүгү, 2009.
4. Абыкеев Ч. Токсондун түшүшү, чилденин чыгышы // Жазуучунун чөнтөк дептери / Жыйнак китеби. Мурас, 2005.
5. Айльдашев Н.Д., Алмашев Ч.Д., Ачимова А.А. и др. Природа и культура без границ. – Горно-Алтайск, 2015. – 142 с.
6. Айтматов М.Б., Абдурасулов Ы.А., Асанов Т.И. и др. Кыргыз элинин уюткулуу сырлары: жылкы. – Б.: 2013. – 112 б.
7. Айтматов М.Б., Абдурасулов Ы.А., Алымбеков К.А....Түлөбаев А.З. ж.б. Кыргыз элинин салттуу билимдеринин негиздери (Дисциплина аралык окуу курсунун типтүү программасы). – Б.: 2013. – 52 б.
8. Айтматов М.Б., Ботоканова Г.Т., Алымбеков К.А....Түлөбаев А.З. и др. Кыргыз элинин салттуу билимдеринин негиздери (окутуучулар үчүн колдонмо). – Б.: 2014. – 620 б.
9. Айыл чарба инвестициялары жана кызматтары Долбоору // <http://www.aris.kg>.

10. Акматалиев А.С. – Беш түлүк күтүү салтыбыз. Бишкек – 2002.
11. Алдашев А.А. Биология терминдеринин жана айбанат аттарынын орусча-кыргызча сөздүгү. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1998. – 296 б.
12. Алдашев А.А. Мал чарбасынын жана ветеринария терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү. – Ф.: Кыргызстан, 1989. – 336 б.
13. Алдашев А.А. Этапы развития ветеринарии в Киргизии. – Ф.: Илим, 1989. – 124 с.
14. Асанов Ж.А., Бекирова Д.О. Жайыттарды пайдалануунун натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрү // KYRLIBNET сеть библиотек Кыргызстана. 2014.
15. Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе. – Ф.: Мектеп, 1990. – 184 с.
16. Байбосунов Али Аскар. Донаучные представления кыргызов о природе и обществе. НАН КР. ИФП-ПИ. – Б., 2010.
17. Баканов Т. Народная ветеринария в Киргизии / Сельское хозяйство Киргизии. – 1971. – №12. – С.34-35.
18. Бернштам А.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер /Түз. С.Мамбеталиев. – Б.: 2004, 576 б.
19. Бурятия: концептуальные основы стратегии устойчивого развития / Под ред. Л.В.Потапова, К.Ш. Шагжиева, А.А.Варламова. – М., 2000. – С. 268-286.
20. Жайыт пайдалануу боюнча көрсөтмө / «Кожо-Бакырган» дарыясынын боюндагы жайыттар үчүн конфликттерди башкаруу» долбоору алкагында САМР Алатоо коомдук фонду тарабынан иштелип чыккан.
21. Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун

берүүнүн тартиби жөнүндө Типтүү Жобо / Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 13-сентябрындагы №515 токтому.

22. Жунушов А.Т. Ветеринария иштерин уюштуруу жана анын экономикасы. – Бишкек, 1998. – 267 б.

23. Исаков К.И. Пастбища и сенокосы Киргизской ССР. – Ф., Кыргызстан, 1975. – 348 с.

24. Кадыров Ы. Төрт түлүк. – Б., 2000. – 54 б.

25. Калыбеков А. Чыгыш күнжылсанагы, 2012.

26. Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф., 1982. – 368 б.

27. Киргизские пословицы, поговорки и изречения / Сост. и пер. С.Шамбаев. – Ф.: Мектеп, 1979. – 340 с.

28. Кожожаш.- Ф., 1974. – С.72.

29. Көчмөн жайыттары («Мал багуучуларга жардам катары салттуу билимдердин» сериясы) / Түз. Шапак-Ков К., РДФ. – Б., Мага, 2011, 42-б.

30. Кыргыз жылкысы өткөн мезгилде жана азыркы күндө. – Б.: «Кыргыз аты», 2011.

31. Кыргыз Республикасында жайыт ресурстары үчүн чыр-чатактар / Изилдөө боюнча отчет-2013, июнь. Отчет САМР Алатоо КФ тарабынан даярдалган.

32. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 13-сентябрындагы № 515 токтому.

33. Кыргыз элиндеги жылкы баласын тушоо, ноктолоо, байлоо, түйүндөө боюнча салттуу билимдер (кыска метраждуу видео-окуу куралы). – Б.: Биомаданий ар түрдүүлүк борбору, 2012.

34. Кыргыздар. Он томдук жыйнак. IV том. / Түз. К. Жусупов, К.Иманалиев. – Б.: «Учкун» - 2004. – 532 б.

35. Кыргыздар. Он томдук жыйнак. V том. / Түз. К. Жусупов, К.Иманалиев. – Б.: «Учкун» - 2004. – 539 б.

36. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт / Түз. К.Жусупов. – Бишкек, Кыргызстан. – 1991. – 624 б.

37. Лус Я.Я., Зуйтин А.И., Войтяцкий Б.П. и др. Домашние животные Киргизии. Часть I. Крупный рогатый скот и як. – Ленинград, Издательство Академии наук, 1930. – 235 с.

38. Лус Я.Я., Зуйтин А.И., Войтяцкий Б.П. и др. Домашние животные Киргизии. Часть II. Лошадь, овца и коза. – Ленинград, Издательство Академии наук, 1930. – 327 с.

39. Мал чарбачылыкты жана рынокту өнүктүрүүдөгү инновациялык мамилелер // Жаңылыктар жарчысы / КР Айыл чарба жана мелиорация министрлиги Айыл чарба долбоорлорун ишке ашыруу бөлүмү. – Б.: №3 – 2015.

40. Малчылар үчүн колдонмо. Б.: Борбордук Азия университети, 2011. – 136 б.

41. Маметтурган уулу Шайбек. «Тил жана котормо» журналынын редакциясы, ШУАР, Кытай, 2014.

42. Мен – жергиликтүү кеңештин депутатымын. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү кеңештеринин депутаттарынын 150 суроосуна жөнөкөй жооптордун жыйнагы / Орозбаев Б.И., Чекиров А.А., Эсенбеков С.А. Н.Н. Добрецованын редакциясы астында. Б.: Өнүктүрүү саясат институту, 2013-ж.- 100 бет.

43. Назаркулов А.Н., Мукашев З.М. Айкол тобундагы кой. – Б.:2003. – 216 б.

44. ОРСП жайыттар боюнча жаш адистерди «Электрондук жайыт» программасын пайдаланууга үйрөтүүдө // Жаңылыктар жарчысы / КР Айыл чарба жана мелиорация министрлиги Айыл чарба долбоорлорун ишке ашыруу бөлүмү. – Б.: №3 – 2015.

45. Раменский Л.Г. Избранные работы. Проблемы и методы изучения растительного покрова. – Л.: Наука, 1971. – 334 с.

46. Саяпкерлердин кеңештери («Мал багуучуларга жардам катары салттуу билимдердин» сериясы) / Түз. Шапаков К., РДФ. – Б., 2011, 45-б.

47. Солтоноев Б. (Кызыл) Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер. – Бишкек, 1993. – 1-китеп (2008 б), 2-китеп (224 б).

48. Солтоноев Б.. Кыргызда жыл эсеби // Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт /Түз. К.Жусупов. – Бишкек, Кыргызстан. – 1991. – 585-612-бб.

49. Сыдыкбеков Түгөлбай. Жалбырак жана тамырлар жөнүндө / Мезгил сабактары. 1968.

50. Төө – көчтүн көркү («Мал багуучуларга жардам катары салттуу билимдердин» сериясы) / Түз. Шапаков К., РДФ. – Б., 2011, 28-б.

51. Тулобаев А.З. Становление и развитие ветеринарного образования в Кыргызской Республике / Сборник трудов межведомственной практической-научной конференции. – Кара-Балта: 2001. – С. 23-31.

52. Тулобаев А.З., Кангелдиева Г. Характеристика весенних передвижений яков на высокогорных пастбищах // Вестник КАУ. – Бишкек. – 2009. – №5(16). – С.294-297.

53. Тулобаев А.З., Мадумаров А.К., Кангелдиева Г.Т., Шахматов У.К. Пастбищный фонд – путь к устойчивому управлению пастбищами // Генетические основы и технология повышения конкурентоспособности продукции животноводства: Сб. мат. Межд. н.-практ. конф. – Алматы, 2008. – С.205-210.

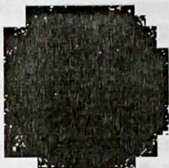
54. Тулобаев А.З., Ниязбекова З.Н. Пасторальное яководство Кыргызской Республики // Сб. мат. II ветеринарного конгресса Vetistanbul-2015: Санкт-Петербург, 2015. С.435, 436.

55. Түлөбаев А.З., Ниязбекова З.Н. Традиционная схема выпаса скота – путь устойчивого развития пастбищного животноводства // Вестник Кыргызского национального университета им. Жусупа Баласагына. – Бишкек, 2014 (2015). – Спецвыпуск. – С.165-166.
56. Түлөбаев А.З., Салыков Р., Аскарбек Гүлназ, Ниязбекова З.Н. Традиционные знания кыргызского народа по разведению и содержанию скота // Вестник КНАУ. – Бишкек, 2014. – №2 (31). – С.198-204.
57. Түлөбаев А.З. Физиология I: Окуу китеби. – Б.: 2010. – 208 б.
58. Түлөбаев А.З. Этология (айбандардын жүрүш-турушу тууралуу илим): Окуу китеби. – Б.: 2013. – 122 б.
59. Түлөбаев А.З., Мамбеталиев А.М. Мал гигиенасынын жана ветеринардык медицинанын негиздери: Фермердин китепканасы. – Бишкек.: 2004. – 101 б.
60. Түлөбаев А.З., Салыков Р., Аскарбек Гүлназ, Ниязбекова З.Н. Кыргыз элинин ветеринария боюнча салттуу билимдери // Вестник КНАУ. – Бишкек, 2014. – №1 (30). – С.111-116.
61. Чертков В.А., Мукашев З.М., Кыдырмаев А.К., Алчикеев Т.Ж. Айкольская порода яков. – Б.: 2005. – 80 с.
62. Чүй жана Талас облустарында «Жайыттарды жана мал чарбачылыкты башкарууну жакшыртуу» жаңы долбоору иштеп баштады // Жаңылыктар жарчысы / КР Айыл чарба жана мелиорация министрлиги Айыл чарба долбоорлорун ишке ашыруу бөлүмү. – Б.: №3 – 2015.
63. Шералиева А.Ж. Жаратылыш кыргыз элинин салттуу билимдеринде / Кыргызпатенттин кабарлары: интеллектуалдык менчик жана инновациялар маселелери. Бишкек: Кыргызпатент, 2015. – 72 б.

64. Яң Рунли. Байыркы кыргыздардын жазуусу, маданияты жана календары // Кыргыздар. Он томдук жыйнак. IV том / Түз. К.Жусупов, К.Иманалиев. – Б.: «Учкун» – 2004. – 51-57- б.
65. Emilio A. Laca, Susanne Sokolow, Julio R. Galli, Carlos A. Cangiano. Allometry and spatial scales of foraging in mammalian herbivores // Ecology Letters. 2010. V. 13. P. 311-320.
66. Tulobaev A.Z., Salykov R., Gulnaz Askarbek. Traditional Knowledge of the Kyrgyz People in Veterinary Medicine and Livestock Breeding // International Vetistanbul Group Congress-2014. Istanbul. 37 с.
67. 2013-2017-жылдардын мезгилине Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы.
68. <http://www.gov.kg/> Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн расмий сайты.
69. <http://www.agroprod.kg/> Кыргыз Республикасынын Айыл чарба жана мелиорация министрлигинин расмий сайты.
70. <http://nature.gov.kg/> Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттигинин расмий сайты.
71. <http://gvfi.gov.kg/> Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу тамак-аш, ветеринария жана фитосанитариялык коопсуздук боюнча мамлекеттик инспекциясынын расмий сайты.
72. http://elementy.ru/news/431262?page_design=print
73. <http://www.activestudy.info/vytaptyvanie-travy-zhivotnymi/>

ТИРКЕМЕЛЕР

1-тиркеме

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЫЙЗАМЫ

2009-жылдын 26-январы № 30

Жайыттар жөнүндө

(Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 11-июлундагы № 91, 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык)

1-берене. Кыргыз Республикасынын жайыттар жөнүндө мыйзамдары

Жайыттарды башкаруу, аларды жакшыртуу жана пайдалануу Кыргыз Республикасынын Жер кодекси, ушул Мыйзам, ошондой эле Кыргыз Республикасынын тиешелүү мыйзамдары жана башка ченемдик укуктук актылары менен жөнгө салынат.

Мамлекеттик токой фондунун жайыттарынан тышкары жайыттарды башкаруу, аларды жакшыртуу жана пайдалануу боюнча мамилелерди жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ченемдик укуктук актылары Кыргыз Республикасынын Жер кодексинин талаптарына жана ушул Мыйзамга ылайык келиши керек.

2-берене. Ушул Мыйзамда колдонулуучу негизги түшүнүктөр

Жайыт - мал жайып оттотулуучу жана жерди эсепке алуу маалыматтарында чагылдырылган дагы башка максаттарга пайдаланылуучу чөп баскан айыл чарба жерлеринин түрү.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары - жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүнү камсыз кылуучу өкүлчүлүктүү, аткаруучу жана башка органдар.

Ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган - жайыттарды башкаруу жагында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү аныктаган мамлекеттик орган.

Жайыттардын чектерин белгилөө боюнча мамлекеттик комиссия - Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн чечими менен убактылуу түзүлгөн мамлекеттик комиссия.

Жайыт инфраструктурасынын объекттери - курулмалар, көпүрөлөр, жолдор, мал айдап өтүүчү трассалар, мал туруучу жана сугаруучу аянттар, койлорду дары сууга чөмүлтүүчү бактар, жайылуучу мал жана анын мезгилдүү туруусу үчүн арналган кашарлар жана тосулган жерлер, малчылардын тиешелүү курулмалары, жайыттарды күтүү жана аларды иштетүү үчүн зарыл болгон башка кыймылсыз мүлк.

Оптималдуу жүк - малды жайыт чөбүнүн ботаникалык курамына, анын өндүрүмдүүлүгүнө жана экологиялык бүтүндүгүнө зыян тийгизбестен жаюуга мүмкүндүк берилүүчү аянтка бөлүнгөн мал башынын саны.

Жайыт пайдалануучулар - жайыт пайдаланууга укугу бар Кыргыз Республикасынын жеке жана юридикалык жактары.

Жайыт пайдалануучулардын бирикмеси - жергиликтүү өз алдынча башкаруу аймагындагы жайыттарды пайдаланууга карата тиешелүү администрациялык-аймактык бирдиктин жайыт пайдалануучуларынын таламдарын талашуучу коомдук уюм.

Жайыт комитети - жайыт пайдалануучулардын бирикмесинин аткаруу органы.

Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча жамааттын планы - мамлекеттик менчиктеги жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча 5 жылдык мөөнөттү камтыган план.

Жайыттарды пайдалануунун жылдык планы - жергиликтүү өз алдынча башкаруунун карамагындагы жайыттардын уруксат берилген жана макулдашылган пайдалануусун аныктоочу план.

Жайыт белети - жайыттарды мал жаюу үчүн пайдалануу укугун бере турган жана жайыт пайдалануучу жайыт пайдалануучулар бирикмесинин мүчөсүнүн жайыт пайдалануу статусуна ээ кылуучу документ.

Жайыттарды башка максаттарга пайдалануу - жайыт ресурстарын мал жаюудан башка максаттар үчүн пайдалануу, аларга аң уулоо, бал чарбачылык, дары чөптөрдү чогултуу, мөмө-жемиш терүү, чөп жана отун дайындоо, жалпы таралган пайдалуу кендерди казып алуу, туризм жана жарандардын эс алуусу кирет, бирок ушуну менен эле чектелбейт.

Мал айдап өтмө жолдор - жайыттар ортосунда малды айдап өтүү же өткөрүү үчүн жайыт комитети тарабынан аныкталган жайыт участоктору. *(Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 11-июлундагы № 91, 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык).*

3-берене. Жайытка болгон менчик укугу жана анын чектерин аныктоо

1. Жайыттар Кыргыз Республикасынын менчигинде гана турат.

2. Жайыттардын чектери учурдагы администрациялык-аймактык бирдиктердин чектерин эске алуу менен мурдагы советтик жана коллективдик чарбалардын чектери боюнча бөлүштүрүүнүн негизинде белгилениши керек.

Ушул Мыйзамдын 4-беренесине ылайык жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына өткөрүлүп берилүүчү жайыт участкаторунун чектерин белгилөө процессинде чектери талаш-тартыштарды пайда кылган учурда төмөнкүдөй белгиленет:

- колхоздорго жана совхоздорго мамлекеттик акт боюнча пайдаланууга берилген жерлердин чектеринде;
- чарба жүргүзүүчү субъекттердин чектерин аныктоо боюнча материалдарга ылайык колхоздор жана совхоздор узак убакытка пайдаланган мамлекеттик жер запастарынын курамына кирген жерлердин чектеринде.

Мамлекеттик токой фондусунун курамына 1997-жылдын 15-апрелинде кайтарылган токой фондусунун жерлерине ушул бөлүктүн төртүнчү абзацынын жоболору жайылтылбайт.

3. *(Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамына ылайык күчүн жоготту).*

4. Жайыттардын чектерин белгилөө жергиликтүү мамлекеттик администрация түзгөн жергиликтүү комиссия тарабынан жүргүзүлүшү керек. Комиссиянын курамына жергиликтүү өз алдынча башкаруунун чек-

теш ар бир аймагынын жергиликтүү өз алдынча башкаруусунун аткаруучу органдарынын башчылары, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун чектеш аймактарынын жайыт пайдалануучулар бирикмесинин өкүлдөрү, областык мамлекеттик администрациянын жана кыймылсыз мүлккө укуктарды каттоо чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын жер жайгаштыруу боюнча адистери кирет.

5. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан ушул берененин 4-бөлүгүнө ылайык түзүлгөн комиссиялар же облустук жумушчу топтордун комиссиялары чече албаган талаш-тартыштарды чечүүгө ыйгарым укуктуу, жайыттардын чектерин белгилөөгө жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан жайыттын чектерине карата акыркы сунуштарды даярдоону камсыз кылуучу мамлекеттик комиссия түзүлүшү мүмкүн. Бул комиссия ар бир облуста жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ортосунда жайыттардын чектери боюнча талаш-тартыштарды жөнгө салууга ыйгарым укуктуу жумушчу топторду түзүүгө жана ушул берененин 2-бөлүгүнө ылайык жергиликтүү комиссиялар менен аныкталган жайыттын чектерин бекитүүгө жана мамлекеттик комиссияга берүүгө укуктуу.

6. Жайыттардын чектерин бекитүү жайыттын чектерин белгилөө боюнча мамлекеттик комиссиянын сунуштарынын негизинде Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан жүргүзүлөт. *(Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 11-июлундагы № 91, 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык).*

3-1-берене. Жайыттарды пайдалануу

1. Жайыттарды пайдалануу жайыттарды башкаруу планына ылайык жүзөгө ашырылат.

2. Жайыттарды мал жаюу үчүн пайдалануу жайыт билеттеринин негизинде жүзөгө ашырылат.

3. Жайыттарды башка максаттарда пайдалануу жайыттарды башка максаттарда пайдалануу тууралуу келишимдердин негизинде жүзөгө ашырылат. *(Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамынын редакциясына ылайык).*

4-берене. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун ыйгарым укуктары

1. Тескөө укугун кошпогондо, мамлекеттик жайыт жерлерин башкаруу үчүн жоопкерчилик жана көзөмөл жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына өткөрүп берилет.

2. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча ыйгарым укуктарын жайыт пайдалануучулар бирикмесине өткөрүп берүүгө укуктуу.

3. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы жайыттарды пайдалануу боюнча жамааттын пландарын жыл сайын бекитет, ошондой эле алардын аткарылышы жөнүндө отчетторун.

4. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана жайыт пайдалануучулар бирикмесинин жайыттарды пайдалануу боюнча ишмердигине, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларды кошпогондо, мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын кийлигишүүсүнө жол берилбейт. *(Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамынын редакциясына ылайык).*

5-берене. Жайыт пайдалануучулар бирикмеси

1. Жергиликтүү жамаат ушул аймактык бирдиктин мал ээлеринин жана башка жайыт пайдалануучулардын жайыттарды пайдалануу жана аларды жакшыртуу боюнча таламдарын талашууга жайыт пайдалануучулар бирикмесин түзөт.

2. Жайыт пайдалануучулар бирикмелери коомдук аймактык өз алдынча башкаруу органы катары уюштурулушу мүмкүн жана юстиция органдарында юридикалык жак катары мамлекеттик каттоодон өтүүгө тийиш.

3. Жайыт пайдалануучулар бирикмесинин мүчөлөрү бирикмеден ушул Мыйзамдын жоболорунун аткарылышын, ошондой эле аларга бирикменин иши жөнүндө кандай гана болбосун маалыматтарды берүүнү талап кылууга укуктуу.

4. Жайыт пайдалануучулар бирикменин алдында жайыттарды пайдалануу пландарынын аткарылышы үчүн жооп берет. (*Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамынын редакциясына ылайык*).

6-берене. Жайыт комитет

1. Жайыт пайдалануучулар бирикмесинин аткаруучу органы болуп жайыт комитети эсептелет.

2. Жайыт комитети жайыт пайдалануучулардын өкүлдөрүнөн, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органынын депутаттарынан, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруучу органынын башчыларынан турат.

Жайыт комитети жайыт пайдалануучулар бирикмесинин учурдагы иштерине жетекчиликти жүзөгө ашырат.

3. Жайыт комитетинин мүчөлөрү бирикменин жалпы чогулушунда жайыт пайдалануучулардын өкүлдөрүнүн ичинен үч жылга шайланат. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруучу органынын башчысы Жайыт комитетинин кеңешинин төрагасы болуп саналат.

4. Жайыт комитетинин мүчөлөрүнүн саны так эмес болушу керек.

5. Жайыт комитетинин ыйгарым укуктары:

- жайыттарды пайдалануу боюнча жамааттын планын иштеп чыгуу;

- жайыттарды пайдалануунун жылдык планын иштеп чыгуу;

- жайыттарды пайдалануу боюнча жамааттын планынын жана жайыттарды пайдалануунун жылдык планынын жоболорун ишке ашыруу;

- жайыттардын абалына мониторинг жүргүзүү;

- жайыттарды пайдалануунун жылдык планына ылайык жайыт белеттерин берүү, ошондой эле жайыттарды башка максаттарда пайдалануу жөнүндө келишимдерди түзүү;

- жайыттарды пайдалануу үчүн акы белгилөө жана жыйноо, аларды жергиликтүү кеңеште милдеттүү бекитүү;

- өзүнүн ыйгарым укуктарынын алкагында жайыттарды пайдаланууга тийиштүү талаш-тартыштарды чечүү;

- жайыттарды жана башка ресурстарды пайдалануу үчүн акы төлөөдөн түшкөн, жайыт инфраструктурасына инвестиция катары жөнөтүлгөн, Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарына ылайык аларды кармоого, башкарууга жана жакшыртууга жиберилген кирешелерди башкаруу;

- бирикменин жалпы чогулушунун компетенциясына гана таандык маселелерди кошпогондо, бирикменин учурдагы ишин жетектөөнүн башка маселелери.

6. Жайыт комитетин түзүү, уюштуруу тартиби жөнүндө, жамааттардын планын жана жайыттарды пайдалануу боюнча жылдык пландарды иштеп чыгуунун тартиби жөнүндө, жайыттарды пайдалануу үчүн акы белгилөөнүн тартиби жөнүндө типтүү жоболор жайыт жерлерин жөнгө салуу чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тарабынан иштелип чыгат жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилет.

7. Жайыттарды пайдалануу пландарын иштеп чыгууда жана жүзөгө ашырууда жайыт комитети квалификациялуу адистерди, ошондой эле тиешелүү мекемелерди жана уюмдарды тартууга укуктуу.

8. Жайыт комитети өз ишинин бардык маселелери боюнча жайыт пайдалануучулардын жалпы чогулушуна отчет берет.

9. Бирикмеге кирген жайыт пайдалануучулардын чейрегинин талабы боюнча жайыт комитетинин компетенциясына таандык кандай гана маселе болбосун жайыт пайдалануучулардын жалпы чогулушунун кароосуна киргизилиши мүмкүн. (*Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 11-июлундагы № 91, 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамынын редакциясына ылайык*).

7-берене. Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча жамааттын планы

1. Жайыттарды пайдалануу боюнча жамааттын планында жайыттарды туруктуу пайдаланууну жана бардык пайдалануучуларды алардын укуктары жана мил-

деттери жөнүндө кабарлануусун камсыз кылуу үчүн зарыл болгон негизги бардык маалымат камтылат.

Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча коомдоштуктун планын түзүүдө жайыт комитеттери коомдоштуктун планын бекитүү учуруна карата бул органдардан келип түшкөн маалыматтарга ылайык курчап турган чөйрөнү коргоо чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын планын эсепке алууга милдеттүү.

2. Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча жамааттын планына төмөнкүдөй компоненттер кирет:

- жайыттардын чектери, пайдалануудан чыгарылган аянттар жана корголуучу аянттар, мал айдап өтмө жолдор, сугаруучу жайлар жана жайыт инфраструктурасынын маанилүү башка объекттери, жайыттардын абалы жана жайыттын бардык участокторунун сапаты белгиленген карталар;

- оптималдуу жүк;

- жайыт инфраструктурасынын объекттерин өнүктүрүү жана реконструкциялоо боюнча пландар;

- жайыттарды башкаруу, пайдалануу, аларды жакшыртуу жана 5 жылдык мөөнөткө чейин реабилитациялоо боюнча орто мөөнөттүү план;

- жылда жаңылануучу жайыттарды башкаруу жана пайдалануу планы;

- жайыттарды башка максаттарда башкаруу жана пайдалануу планы.

3. Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча жамааттын планы, аны жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы бекиткенден кийин бардык жайыт пайдалануучулар тарабынан аткарылууга милдеттүү. *(Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын*

28-декабрындагы № 254 Мыйзамынын редакциясына ылайык).

8-берене. Жайыттарды пайдалануунун ар жылдык планы

1. Жайыт комитети жыл сайын жайыттарды пайдалануунун планын иштеп чыгат, ал жайыттарды пайдалануу боюнча жамааттын планына тиркелет жана анын ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет. Жайыттарды пайдалануунун жылдык планы төмөнкүлөрдү камтышы керек:

- пландаштырылган жылга жайыт билеттери бар жайыт пайдалануучулардын тизмесин;

- пландаштырылган жылга жайыт билеттери берилген малдын тизмеси жана алардын ээлеринин-малчыларынын тизмесин;

- жаныбарлардын ылаңдуу, ылаңдуу эместигине (эмдөө, дары сууга чөмүлтүү ж.б.) карата чаралардын тизмегин, аларды жайыт пайдалануунун шарттары катары жайыт пайдалануучулар сактоого тийиш;

- мал жаюунун мезгилдүү маршруттарын, жайыт жүгүртүүнү, малдын кыймылын, мал айдап өтмө жолдорду жана пайдаланылуучу кашааларды белгилөөчү картаны жана календардык графигин;

- ишмердиктин аларга уруксат берилген түрлөрүн, ошондой эле аларга аталган иш-чараларды жүргүзүүгө уруксат берилген жерлерди көрсөтүү менен жайытка чыгаруу максатынан тышкары пайдаланылуучу адамдардын тизмесин;

- жайыт пайдалануунун бардык түрлөрү боюнча акы төлөө графигин.

2. Жайыттарды пайдалануунун жылдык планы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы бекиткенден кийин аткарылууга милдеттүү.

(Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамынын редакциясына ылайык).

9-берене. Жер салыгын салуу

Жайыт пайдалануучуларга салык салуу Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарына ылайык жүргүзүлөт.

10-берене. Жайыт жерлерин пайдалануу үчүн акы төлөө

1. (Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамына ылайык күчүн жоготту).

2. Жайыт билеттери жайыт жерлерин пайдалануу үчүн тиешелүү акы төлөгөндөн кийин жайыт комитети тарабынан берилет.

3. Жайыт жерлерин пайдаланууга укук алуу үчүн акынын өлчөмү ар бир жайыт системасы жана жайыттарды пайдалануунун ар бир түрү үчүн жыл сайын жайыт комитети тарабынан оптималдуу жүктү эске алуу менен салыктын базалык ставкасынан кем эмес белгиленип, жайыт пайдалануунун жылдык пландарына киргизилет жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы тарабынан бекитилет.

4. Жайыт жерлерин пайдалануу үчүн акы төлөө малдын башына жана үй жаныбарлардын түрлөрүнө жараша белгиленет жана өзгөртүлөт.

5. Жайыттарды башка максаттарда пайдаланганы үчүн акы төлөө төмөнкүдөй аныкталат:

- иши жайыт кыртышын бузууга алып келген участкактордо - мыйзамдарда белгиленген айыл чарба өндүрүшүнүн жоготууларынын ордун толтуруунун наркынын ченемдерине ылайык;

- иши мал жаюуну болтурбоочу, бирок жайыт кыртышын бузууга алып келбеген участкактордо - мал

жаюу үчүн бул участкаду пайдалануу үчүн акыга барабар өлчөмдө;

- иши мал жаюуну алып салбаган жана жайыт кыртышы бузулбаган участкатордо төлөм алынбайт.

6. Акы төлөөнү жыйноо жайыт комитети тарабынан жүргүзүлөт. Жайыт белеттеринен түшкөн каражаттар жайыт комитети тарабынан жайыттарды жакшыртууга жана жайыт комитети аныктаган башка чыгымдарга жумшалат.

7. Жайыт билетине акыны бөлүп төлөөгө жол берилет, бирок ошол жылдын 1-октябрынан кечиктирилбеши шарт. *(Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамынын редакциясына ылайык).*

11-берене. Жайыт пайдалануу үчүн каражаттарды пайдалануу

1. Жайыт пайдалануу үчүн акы төлөө жайыт комитети, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы менен жылда макулдашат жана жайыттарды пайдалануунун жылдык планында көрсөтүлөт.

2. Жайыт жерлерин пайдалануу үчүн акы төлөөнүн жайыт комитетинин үлүшүн түзүүчү бөлүгү жайыттарды жана жайыт инфраструктурасын кармоого, жакшыртууга жана өнүктүрүүгө багытталат.

3. Жайыт жерлерин пайдалануу үчүн акы төлөөнүн жергиликтүү өз алдынча башкарууга тиешелүү үлүшүн түзүүчү бөлүгү жергиликтүү бюджетке которулат.

12-берене. Ижаралоо укугун жайыт белетине алмаштыруунун тартиби

1. Мамлекеттик менчиктеги жайыт жерлерин ижаралоого катталган укугу бар, жайыт пайдалануунун белгиленген тартибин мурда сактаган жайыт пайдала-

нуучуларга ушул Мыйзам колдонууга киргизилгенден кийин өзүнүн ижаралоо укугун ижарада камтылган жайыт аянттарынын оптималдуу жүгүнө ылайык малдын максималдуу санын жаюуну жабуучу жайыт билетине милдеттүү түрдө алмаштырылат.

2. Жайыттарды пайдаланууну жөнгө салуучу мурда белгиленген укуктук жол-жоболорго ылайык түзүлбөгөн же катталбаган жайыт ижаралоо жараксыз деп табылат.

3. Жайыт билетинин болбогон учурда жайыттар максаттуу багытта пайдаланылбаган катары алып коюлууга тийиш.

13-берене. Жайыттардын абалына баа берүү жана аларды башкарууну контролдоо

1. Жерлердин мониторингин жүргүзүү чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган ар жыл сайын жайыт жерлеринин абалына баа берүүнү жүзөгө ашырат.

2. Баа берүүнүн натыйжалары жайыт жерлерин жөнгө салуу чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу органга берилет.

3. Алынган маалыматтарды кароонун натыйжалары боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тиешелүү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жайыттардын абалынын начарланышына алып келүүчү бузууларды четтетүү тууралуу эскертмелерди жиберет. (Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамынын редакциясына ылайык).

14-берене. Жайыт жерлерин жөнгө салуу чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган

1. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Кыргыз Республикасынын менчигиндеги гана жайыт жерлерди

пайдалануу маселелерин жөнгө салуу боюнча саясатты жүргүзүүчү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органды аныктайт.

2. Ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын компетенциясына төмөнкүлөр кирет:

- жайыттарды пайдалануу чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын программаларын жана мыйзамдарын ишке ашыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

- мамлекеттик стандарттарды жана жайыттардын мониторингин, абалын жана сапатын баалоо ыкмасын аныктоо;

- жайыттардын абалына мониторинг жүргүзүүнүн программасынын ишке ашырылышын көзөмөлдөө;

- жайыттарды пайдалануу маселелери боюнча типтүү жоболорду, нускамаларды, эрежелерди жана башка ченемдик укуктук актыларды, ошондой эле усулдук материалдарды иштеп чыгуу;

- жайыт пайдалануучулар бирикмесинин жайыттарды тескөө боюнча жамааттын пландарын жана жайыттарды пайдалануу пландарын колдонууга мониторинг жүргүзүү;

- жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана жайыт комитетине жайыттарды пайдаланууда техникалык жана башка жардам көрсөтүү;

- жайыт пайдалануучулардын бирикмелери тарабынан жайыттарды пайдаланууну контролдоонун жүзөгө ашырылышы. (Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 11-июлундагы № 91, 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамынын редакциясына ылайык).

15-берене. Жайыттарды ижаралоого тыюу салуу

Жайыттарды ижарага жана субижарага берүүгө жол берилбейт.

16-берене. Жайыттарды пайдалануу укугун мамлекеттик каттоо

1. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жайыттарды пайдалануу укугу Кыргыз Республикасынын Өкмөтү аныктаган чектердин алкагында белгиленген тартипте милдеттүү түрдө мамлекеттик каттоодон өткөрүлүүгө тийиш.

2. Жайыт билетинин негизинде жайыттарды үч жылдан ашык пайдалануу укугу кыймылсыз мүлккө укуктарды каттоо чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдарында мамлекеттик каттоодон милдеттүү түрдө өткөрүлүүгө тийиш.

Жайыт билетинин негизинде жайыттарды үч жылга жетпеген мөөнөткө пайдалануу укугу билет алуучунун каалоосу боюнча катталышы мүмкүн.

3. Чектери ушул Мыйзамдын 3-беренесине ылайык белгиленүүчү жер участкаторуна укуктарды мамлекеттик каттоону жүзөгө ашырууда мамлекеттик каттоо органы кошумча изилдөөлөрдү жүргүзбөстөн алынган көрсөткүчтөргө ылайык чектерди белгилөөнү жүзөгө ашырат. *(Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 11-июлундагы № 91, 2011-жылдын 28-декабрындагы № 254 Мыйзамынын редакциясына ылайык).*

17-берене. Талаш-тартыштарды чечүү

Талаш-тартышка тиешеси бар кандай тарап болбосун жайыт комитетинин чечими менен макул болбогон учурда талаш-тартыш ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган аркылуу сүйлөшүү жолу менен чечет. Эгерде макулдашууга жетишилбесе, талаш сот тартибинде чечилет.

*18-берене. Ушул Мыйзамды бузгандык үчүн
жоопкерчилик*

Кызмат адамдары, жайыт комитетинин мүчөлөрү жана жайыт пайдалануучулар ушул Мыйзамды бузгандыгы үчүн Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген жоопкерчиликке тартылат.

19-берене. Ушул Мыйзамды ишке киргизүү тартиби

1. Ушул Мыйзам расмий жарыяланган күндөн тартып күчүнө кирет.

2. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү үч айлык мөөнөттө өзүнүн ченемдик укуктук актыларын ушул Мыйзамга ылайык келтирсин.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 2008-жылдын 18 декабрында кабыл алынган.

**Кыргыз
Республикасынын
Президенти**

2-тиркеме

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ӨКМӨТҮ ТОКТОМ

2009-жылдын 19-июнундагы №386

**«Жайыттар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын
Мыйзамын ишке ашыруу боюнча чаралар тууралуу
«Жайыттар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын
Мыйзамынын 3 жана 6-беренелерине ылайык, жайыт-
тарды башкаруу, пайдалануу жана жакшыртуу
системасын өркүндөтүү максатында Кыргыз Респуб-
ликасынын Өкмөтү
ТОКТОМ КЫЛАТ:**

1. Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча мамлекеттик комиссия тиркемеге ылайык курамда түзүлсүн.
2. Төмөнкү тиркелгендер бекитилсин:
 - Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча мамлекеттик комиссия жөнүндө жобо;
 - Жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча об-ластык жумушчу топтор жана жергиликтүү комиссия-лар жөнүндө жобо;
 - Жайыт пайдалануу үчүн акы төлөөнү белгилөө тартиби жөнүндө типтүү жобо;
 - Жайыт билетинин типтүү формасы.
3. Жергиликтүү мамлекеттик администрация башчылары бир айлык мөөнөттө жайыттардын тышкы

чек араларын белгилөө боюнча жергиликтүү комиссияларды түзүшсүн.

4. Кыргыз Республикасынын райондорунун жана облустарынын мурдагы колхоз жана совхоздоруна узак мөөнөттү пайдаланууга берилген (1999-жылдын июнуна чейин), башка райондордун жана облустардын администрациялык аймагында жайгашкан жайыт участоктору мындан ары жайыттардын чек араларын белгилөө боюнча иштер аяктаганга чейин ошол райондордун жана облустардын карамагында калаары белгиленсин.

5. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылдын 4-июнундагы № 360 «Жайыттарды ижарага берүүнүн жана пайдалануунун тартиби жөнүндө жобону бекитүү тууралуу» токтомуна төмөнкүдөй өзгөртүүлөр киргизилсин:

- 1-пункттун экинчи-төртүнчү абзацтары алып салынсын;

- 2-5-пункттар күчүн жоготту деп табылсын;

- аталган токтом менен бекитилген Жайыттарды ижарага берүүнүн жана пайдалануунун тартиби жөнүндө жобо, мал чарбачылык багытындагы чарбакер субъекттер үчүн жайыт участокторун ижаралоо жөнүндө келишимдин формасы, башка максаттар үчүн жайыт участокторун ижаралоо жөнүндө келишимдин формасы күчүн жоготту деп табылсын.

6. Бул токтом расмий жарыяланган күндөн тартып күчүнө кирет.

7. Бул токтомдун аткарылышын контролдоо Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Аппаратынын агроөнөр жай комплекси жана жаратылышты пайдалануу бөлүмүнө жүктөлсүн.

Премьер-министр

3-тиркеме

Кыргыз
Республикасынын
Өкмөтүнүн
2009-жылдын
19-июнундагы
№386 токтому
менен бекитилген

**Жайыттарды пайдалануу үчүн акы белгилөө
тартиби жөнүндө
ТИПТҮҮ ЖОБО**

1. Жалпы жоболор
2. Мал башы үчүн акы төлөөнү аныктоо тартиби
3. Жайыттарды пайдалануу үчүн кирешелерди бөлүштүрүү

1. Жалпы жоболор

1. Жайыттарды пайдалануу үчүн акы белгилөө тартиби жөнүндөгү ушул типтүү жобо (мындан ары - Жобо) «Жайыттар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 6-беренесине ылайык иштелип чыккан жана мамлекеттик менчиктеги жайыттарды (мамлекеттик токой фондунун жана өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын жайыттарынан тышкары) пайдалануу үчүн акы белгилөө тартибин аныктайт.

2. Жобо жайытка кирүүгө уруксат берилген малдын санына жана түрүнө жараша жайыт пайдалануу үчүн акы белгилөөдө бирдиктүү мамилелерди түзүүгө багытталган.

3. Жайыт пайдалануу үчүн акы төлөөнүн өлчөмү жайыттын аянт бирдигинин оптималдуу жүктөмүн, алардын инфраструктурасынын абалын, ошондой эле алардын продуктуулугун, алыс жайгашкандыгын жана

башка факторлорду эске алуу менен жыл сайын белгиленет жана жайыт пайдалануу боюнча ар жылдык пландарга киргизилет жана тиешелүү жергиликтүү кеңештер тарабынан бекитилет.

4. Жайыт жерлерин пайдалануу укугуна акынын өлчөмү жыл сайын ар бир жайыт системасы үчүн жана жайыт пайдалануунун ар бир түрүнө жараша жер салыгынын базалык ставкасынан төмөн эмес белгиленет.

2. Мал башы үчүн акы төлөөнү аныктоо тартиби

1. Мал башы үчүн акынын өлчөмүн аныктоо төмөнкү этаптардан турат:

Биринчи этап. Жайыт комитети жергиликтүү Жайыт пайдалануучулар бирикмесинин башкаруусуна өткөрүп берилген айыл Кыргыз Республикасынын угунун жалпы жайыт аянтын аныктайт (түшүндүрмө эскертүүдө берилген).

Экинчи этап. Жайыт комитети Жайыт пайдалануучулар бирикмесинин мүчөлөрү жана айылдык кеңеш менен макулдашуу боюнча жайыттарды пайдалануудан түшкөн кирешенин жалпы суммасын аныктайт. Кирешенин суммасы Жайыт пайдалануучулар бирикмесинин кирешеге болгон муктаждыгын, айыл өкмөтүнүн бюджетин, жайыттардын кирешелүүлүгүнүн финансы-экономикалык көрсөткүчтөрүн жана финансылык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша жайыт пайдалануучулар үчүн акы төлөө мөөнөтүнүн кабыл алгылыктуулугун эске алуу менен аныкталат. Кирешенин суммасын аныктоодо төмөнкүлөр эске алынат:

- жайыттарды жана алардын инфраструктурасын кармоого жана башкарууга кеткен сарптоолор (жолдор, мал айдап өтүүчү жолдор, көпүрөлөр, сугаруучу жайлар, сууга чөмүлтүүчү бактар ж.б.);

- Жайыт комитетинин операциялык чыгымдары.

Кирешенин суммасы бардык чогултулган максаттуу кирешени түзүү аркылуу же максаттуу кирешени гектарга келтирүү жана аны жайыттын жалпы аянтына көбөйтүү жолу менен аныкталышы керек (аныктама эскертүүдө берилген).

Үчүнчү этап. Жайытка киргенге уруксат берилген ар түрдүү малдын санын мал ээлеринен жана фермерлерден келип түшкөн бардык билдирмелерди эсептөө аркылуу аныктоо.

Төртүнчү этап. Ар түрдүү малдын санын «мал башынын шарттуу санына» айландыруу малдын ушул түрү жайыт тоюттарын тиешелүү керектөөсүн эске алуу менен аныкталат. Бодо мал жана топоздор үчүн чоң жана жаш малга ажыратуу сунушталат. Кой-эчкинин козу-улактары эсепке алынбайт. Малды «Мал башынын шарттуу санына» айландырып эсептөөнүн төмөнкүдөй коэффициенттери боюнча жүргүзүлөт:

Малдын түрү	Шарттуу саны
Чоң бодо мал/топоздор	1
Жаш бодо мал/топоздор	0,7
Кой-эчки	0,2
Жылкы, эшек	1
Төө	1

Жалпы «мал башынын шарттуу саны» жайыттын оптималдуу жүктөмүнөн ашык болсо жайыт комитети Жайыт пайдалануучулар бирикмесинин мүчөлөрү менен макулдашылган жол-жоболорду колдонуу менен мал жаюуга уруксат берилген малды чектөөгө милдеттүү.

Бешинчи этап. Жайыт пайдалануу үчүн «мал башынын шарттуу саны» боюнча төлөмдүн өлчөмүн аныктоо (аныктама эскертүүдө берилген).

Алтынчы этап. Малдын түрү боюнча жайыты пайдалануу үчүн төлөмдү кайра эсептөө (кайра эсептөө эскертүүдө берилген).

2. Төлөмдүн көрсөтүлгөн суммасы жайыт мезгилинин бардыгына төлөнөт (малчыларга акы төлөөнү эске албастан).

3. *Жайыттарды пайдалануу үчүн кирешелерди бөлүштүрүү*

1. Жайыттарды пайдалануу үчүн акы төлөө жайыт комитети тарабынан жыл сайын аныкталат, жергиликтүү кеңеш тарабынан бекитилет жана жайыттарды пайдалануунун ар жылдык планында көрсөтүлөт.

2. Жайыттарды пайдалануу үчүн акынын жайыт комитетинин үлүшүн түзүүчү бөлүгү жайыт жана жайыт инфраструктурасын кармоого, жакшыртууга жана өнүктүрүүгө жумшалат.

3. Жайыттарды пайдалануу үчүн акынын жергиликтүү өз алдынча башкаруунун үлүшүн түзүүчү бөлүгү жергиликтүү бюджетке багытталат.

Эскертүү:

1. Мисалы, айыл аймагынын жалпы 12641 гектарга барабар болгон жайыт жери бар.

2. Жайыт комитети болгон 12641 гектар жайыт жеринен 200000 (эки жүз миң) сом алууну пландаштырууда, башкача айтканда ар бир гектардан 16 сомдон.

3. Мисалы, жайыт жерлерге чыгарылуучу малдын саны:

- чоң бодо мал жана топоздор - 716 баш;
- жаш бодо мал жана топоздор - 523 баш;
- кой жана эчки - 4872 баш;
- жылкы - 262 баш жана төө - 9 баш.

4. Малдын түрүн «мал башынын шарттуу санына» айландыруу төмөнкү схема боюнча аныкталат:

Малдын түрү	Саны	Кайра эсептөө коэффициенти	Мал бирдиги
Чоң бодо мал / топоздор	716	1	716
Жаш бодо мал / топоздор	523	0,7	366
Кой-эчки	4872	0,2	974
Жылкы, эшек	262	1	262
Төө	9	1	9

Жайытка чыгарылуучу «мал башынын шарттуу саны» 2328 башты түздү.

5. Жайыт пайдалануу үчүн төлөмдүн өлчөмү кошулган максаттуу кирешени «мал башынын шарттуу санына» бөлүү аркылуу аныкталат. Кайра эсептөөдө бар «шарттуу мал» үчүн төлөмдүн өлчөмү 86 сомду түзөт.

6. Жайыт пайдалануу үчүн малдын түрлөрү боюнча төлөмдү кайра эсептөө жайыт пайдалануу үчүн төлөмдү «шарттуу малдын» коэффициентиине көбөйтүү аркылуу төмөнкүдөй схема боюнча жүргүзүлөт:

Малдын түрү	Шарттуу саны	Жайыт пайдалануу үчүн төлөм
«Шарттуу мал»	1	86
Чоң бодо мал / топоздор	1	86
Жаш бодо мал / топоздор	0,7	60
Кой-эчки	0,2	17
Жылкы, эшек	1	86
Төө	1	86

4-тиркеме

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн
2009-жылдын 19-июнундагы № 386
токтому менен бекитилген

Жайыт билетинин типтүү формасы

AB

0000001,
айыл өкмөтү, район

Жайыт билетинин № _____
20 _____ жылга

Аты-
жөнү _____

(Жайыт пайдалануучу)

Берилген күнү: 20__-жылдын «__»

Жайыттар:

кышкы _____

жазгы _____

жайкы _____

күзгү _____

Маршрут 1) _____

2) _____

3) _____

Жайытка чыккан мал башынын саны жана малды вакцинациялоо жөнүндө маалыматтар

Малдын түрү	Саны	1 мал башына акы төлөө (сом)	Сумма (сом)	Малды эмдөө жөнүндө маалыматтар
Уй				
Топоз				
Кой-эчки				
Жылкы				
Баардыгы:				

Сумма: _____
Жазуу менен

Жайытты пайдаланганы үчүн акы төлөгөндүгү жөнүндө квитанция тиркелет.

Аянты ___ га болгон жогоруда аталган жайыттарга ___ баш сандагы мал жаюуга уруксат берилет.

М.О. Жайыт комитетинин төрагасы _____
Аты-жөнү

М.О. Айыл өкмөтүнүн башчысы _____
Аты-жөнү

**«Мурас Башаты»
коомдук фонду**

Миссиясы: Адамдар менен жаратылыштын ортосундагы айкалышкан мамилелерди орнотууга багытталган кыргыз элинин салттуу билимдерин изилдөөгө, сактоого жана өлкөбүздүн калкынын жана чет өлкөлүктөрдүн калың катмарына жайылтууга көмөктөшүү. Кыргыз Республикасында азык-түлүк коопсуздугунун, экологиянын, айыл чарбасынын, ветеринариянын жана саламаттыкты сактоонун илимий-практикалык жактан туруктуу өнүгүшүнө салым кошуу.

Фонддун негизги максаттары: Кыргыз Республикасында азык-түлүк коопсуздугунун, экологиянын, айыл чарбасынын, ветеринариянын, саламаттыкты сактоонун жана кыргыз элинин салттуу билимдеринин туруктуу өнүгүшүнө жана алардын учурдун талаптарына айкалыштырууга багытталган агартуучулук, билим берүү, илим-изилдөө, кеңеш берүү, уюштуруу, каржы жана башка ишмердүүлүктөрдү жүргүзүү.

Ишмердүүлүгүнүн негизги багыттары:

1. Малчылыктагы жана ветеринариядагы салттуу билимдер.
2. Тоо жайыт малчылыгындагы технологиялар.
3. Салттуу (элдик) ветеринария.
4. Тоо жайыттарынын экологиясы.
5. Жайыт ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу.
6. Тоолуу аймактардын жамааттарынын туруктуу өнүгүүсү.
7. Эт жана сүттүн сапатын башкаруу жана алардын биологиялык коопсуздугу.

Контакт: e-mail: murasbashaty@gmail.com

МАЗМУНУ

Баш сөз	4
Кириш сөз	11
Кыргыз элинин жаратылыш-табият тууралуу ой толгоолору	20
Кыргыз республикасынын жайыттары.....	49
Кыргыз республикасында жайыт пайдалануунун укуктук негиздери	71
Төрт түлүк малдын жалпы мүнөздөмөсү жана малчылыктын кыргыз элинин коомдук өнүгүшүндөгү мааниси	78
Малчылыктын учурдагы абалы.....	90
Жайыттардын сапатын жана баалуулугун аныктоо ыкмалары.....	99
Мал жаюунун ыкмалары.....	111
Жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу.....	133
Жайытта мал багуу гигиенасы.....	164
Жайыт ресурстарын мал жаюу менен байланышпаган башка максаттарга пайдалануу укугун берүү.....	169
Кыргыз республикасында жайыт ресурстары үчүн чыр-чатактардын себептери жана аларды жеңилдетүү жолдору.....	177
Корутунду.....	212
Колдонулган адабияттар жана булактар.....	225

Түлөбаев А.З., Салыков Р., Исаев А.Т.,
Аскарбек Гүлназ

ЖАЙЫТТАРДЫ САРАМЖАЛДУУ ПАЙДАЛАНУУ

Редактору *Н. Ногойбаева*

Корректору *Ф. Исанова*

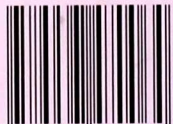
Мукабасын көркөмдөгөн

М. Кадыров

Компьютерде терип, калыпка салган

Мукай Асанбек уулу

ISBN 978-9967-470-06-4

9 789967 470064

22239